

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

М. А. Рубашенко

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ
І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ**

Монографія

Харків
«Право»
2016

УДК 343.31(477)
ББК 67.9(4УКР)308
Р 82

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 12 від 29 червня 2016 року)*

Р е ц е н з е н т и:

О. О. Житний – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. І. Антипов – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Національного університету державної податкової служби України, заслужений юрист України

Рубашенко М. А.

Р 82 Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України : монографія / М. А. Рубашенко. – Х. : Право, 2016. – 286 с.

ISBN 978-966-937-077-8

У монографії досліджено проблеми кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК): підстава відповідальності (усі елементи та ознаки складу цього злочину – об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона, суб'єкт злочину) та критерії, що визначають ступінь суспільної небезпечності злочинних дій; системні зв'язки ст. 110 КК з іншими статтями КК (зокрема із статтями 109, 110², 161, 436 та 437 КК); питання кваліфікації цього злочину, а також диференціація відповідальності. Сформульовано науково обґрунтовані пропозиції з удосконалення закону про кримінальну відповідальність у цій частині. Здійснений аналіз судової практики та подано рекомендації щодо правильної кваліфікації досліджуваного злочину.

Видання адресовано правникам-науковцям і практикам, викладачам, аспірантам, студентам вищих юридичних навчальних закладів, а також усім, хто цікавиться проблематикою кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України.

УДК 343.31(477)
ББК 67.9(4УКР)308

ISBN 978-966-937-077-8

© Рубашенко М. А., 2016
© Оформлення. Видавництво «Право», 2016

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ОБ'ЄКТ ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ (СТ. 110 КК)	9
§ 1. Загальний, родовий і видовий об'єкти злочину.....	10
§ 2. Територія України як предмет злочину та життєвий простір Українського народу	29
§ 3. Безпосередній об'єкт злочину.....	37
3.1. Загальні положення	37
3.2. Предмет охоронюваних суспільних відносин.....	41
3.3. Суб'єкти і зміст охоронюваних суспільних відносин.....	62
3.4. Види безпосередніх об'єктів та предметів злочину Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину	65
<i>Висновки до розділу 1</i>	72
РОЗДІЛ 2. ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ (СТ. 110 КК)	76
§ 1. Загальна характеристика об'єктивної сторони злочину	76
§ 2. Дії, учинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України	81
§ 3. Публічні заклики до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.....	107
3.1. Поняття заклику.....	108
3.2. Публічність заклику	116
3.3. Межі публічних закликів як закінченого злочину і як окремої форми вчинення злочину.....	124
§ 4. Розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України	135
§ 5. Гарантування прав, передбачених ст. 34 Конституції України, при вирішенні питань про кримінальну відповідальність за ст. 110 КК.....	147
<i>Висновки до розділу 2</i>	157

РОЗДІЛ 3. СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ (СТ. 110 КК).....	161
§ 1. Суб'єктивна сторона посягання на територіальну цілісність і недоторканність України	161
§ 2. Суб'єкт посягання на територіальну цілісність і недоторканність України	175
<i>Висновки до розділу 3</i>	180
РОЗДІЛ 4. КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ, ЩО ОБТЯЖУЮТЬ ТА ОСОБЛИВО ОБТЯЖУЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ.....	182
§ 1. Загальні положення	182
§ 2. Кваліфікуючі ознаки, що обтяжують кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 110 КК)	186
§ 3. Кваліфікуючі ознаки, що особливо обтяжують кримінальну відповідальність (ч. 3 ст. 110 КК)	202
<i>Висновки до розділу 4</i>	210
РОЗДІЛ 5. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ З ІНШИМИ СКЛАДАМИ ЗЛОЧИНІВ	214
§ 1. Співвідношення зі складом злочину, передбаченим ст. 109 КК	215
§ 2. Співвідношення зі складом злочину, передбаченим ст. 110 ² КК	220
§ 3. Співвідношення зі складами злочинів, передбаченими статтями 436 і 437 КК	226
<i>Висновки до розділу 5</i>	236
ВИСНОВКИ.....	239
ДОДАТКИ.....	245
Додаток 1.....	245
Додаток 2.....	247
Додаток 3.....	249
БІБЛІОГРАФІЯ.....	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ВРУ** – Верховна Рада України
ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (від 4 листопада 1950 р.)
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
ЗМІ – засоби масової інформації
КК – Кримінальний Кодекс України 2001 р.
КК 1960 р. – Кримінальний кодекс України (УРСР) 1960 р.
КСУ – Конституційний Суд України
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення (1984 р.)
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПВСУ – Пленум Верховного Суду України
РФ – Російська Федерація
СБУ – Служба безпеки України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
ЦВК – Центральна виборча комісія

ВСТУП

Територія є необхідною ознакою будь-якої держави. Вона становить просторову основу життя певного народу, збереження його самобутності, слугує джерелом його соціально-економічного зростання та міжнародно-правового визнання. Соціальна цінність державної території повною мірою проявляється за умови, що сама ця територія є недоторканою та цілісною. Зважаючи на це, у Конституції України закріплено, що збереження територіальної цілісності України є найважливішою функцією держави та справою всього Українського народу (ч. 1 ст. 17), а питання про зміну території України вирішується виключно всеукраїнським референдумом (ст. 73).

Актуальність монографічного дослідження зумовлена насамперед нинішньою ситуацією у сфері забезпечення основ національної безпеки України і, зокрема, у частині охорони цілісності і недоторканності території України. Загальновідомі посягання на територію України в 2014 р. засвідчили їх підвищену суспільну небезпечність та здатність призводити до тяжких наслідків. Такі фактичні реалії потребують відповідного їх наукового осмислення і адекватного їм удосконалення закону про кримінальну відповідальність.

Питома вага розслідуваних злочинів, передбачених ст. 110 КК, серед усіх злочинів проти основ національної безпеки України за 2001 – 2015 рр. складає 55,1%. Тільки за 2014 – 2015 рр. слідчими органами Служби безпеки України (*далі* – СБУ) розслідувалось 633 кримінальних проваджень за ст. 110 КК. При цьому слідча і судова практика свідчать про труднощі в застосуванні ст. 110 КК.

У науці кримінального права питанням кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України приділена недостатня увага. Вони були висвітлені в основному в науково-практичних коментарях, навчальних посібниках, підручниках з Особливої частини кримінального права та окремих наукових статтях. Зокрема, ці питання досліджувалися в працях О. Ф. Бантишева, В. О. Глушкова, І. В. Зозулі, Д. С. Зоренка, В. М. Киричка, М. Й. Коржанського, Я. О. Лантінова, В. А. Ліпкана, В. К. Матвійчука, П. С. Матишевського, Л. В. Мошняги, В. О. Навроцького, Д. О. Олейнікова, Є. Д. Скулиша, В. Я. Тація, М. І. Хавронюка, Р. Л. Чорного, О. А. Чувакова, О. В. Шамари та деяких інших учених.

Монографія є першим в Україні опублікованим комплексним дослідженням проблем кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. У ній насамперед надано теоретичне обґрунтування підстави кримінальної відповідальності за ст. 110 КК. Досліджено об'єкт та предмет злочину, передбаченого ст. 110 КК: сформульовано родовий та видовий об'єкти злочину; визначено безпосередній об'єкт злочину, його структуру та види, а також з'ясовано механізм заподіяння йому шкоди; територію України названо одним із предметів цього злочину, розроблено визначення цього поняття як особливої макроматеріальної цінності – життєвого простору Українського народу; визначено інші предмети цього злочину – інформацію із закликами та матеріали, що містять таку інформацію. Охарактеризовано об'єктивну сторону посягання на територіальну цілісність і недоторканність України: визначено форми посягання та зміст кожної з них; надано тлумачення словосполучення «на порушення порядку, встановленого Конституцією України»; у кожній із форм визначено особливості злочинних діянь у характері та ступені суспільної небезпечності, встановлено початкові та кінцеві межі суспільно небезпечних дій; проаналізовано співвідношення публічних закликів та розповсюдження матеріалів із закликами між собою та з суміжними поняттями (публічні висловлювання, обґрунтування необхідності чи виправдання дій, агітація, пропаганда). Досліджено суб'єктивні ознаки злочину, передбаченого ст. 110 КК: виявлено особливості суб'єктивної сторони злочину (вини, мети та мотиву), а також проаналізовані ознаки суб'єкта злочину. Також визначено зміст кваліфікуючих ознак, що обтяжують та особливо обтяжують кримінальну відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України та розкрито системні зв'язки ст. 110 КК з іншими кримінально-правовими нормами.

Емпіричну основу дослідження становлять 100 судових рішень у справах про злочини, передбачені ст. 110 КК, що перебувають у відкритому доступі, а також статистична інформація СБУ.

За результатами проведеного дослідження висунуто пропозиції стосовно вдосконалення норми, передбаченої ст. 110 КК, запропоновано викласти ст. 110 КК в новій редакції та доповнити КК новою статтею 110², наведено рекомендації стосовно складних питань кваліфікації посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. На підставі здійсненого дослідження направлено Проект Закону

України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (щодо кримінальної відповідальності за посягання на територію України)» – до Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України (*дали – ВРУ*), а також Доповідна записка – до Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ. Тому дослідження має не лише науково-теоретичне, а й практичне значення, що підтверджено актами впровадження в правотворчість, навчальний процес та правозастосовну діяльність, що подані в Додатках.

Автор висловлює подяку всьому колективу кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за дружню та професійну атмосферу, яка послужила вагомою підтримкою на початку творчого шляху. Слова вдячності за допомогу під час підготовки цієї роботи автор висловлює науковому керівнику та дорогому Вчителю – кандидату юридичних наук, доценту, доценту кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Киричку Василю Миколайовичу. Щиро дякую за всебічне сприяння, наукові та педагогічні поради і життєві настанови.

Корисні поради й конструктивні зауваження були висловлені рецензентами та офіційними опонентами однойменного дисертаційного дослідження. Автор надзвичайно вдячний шановним рецензентам – доцентам Дорош Лідії Варфоломівні, Гізімчуку Сергію Вячеславовичу, Радутному Олександрю Едуардовичу, Анісімову Герману Миколайовичу, а також шановним офіційним опонентам дисертаційного дослідження і рецензентам цієї монографії – доктору юридичних наук, професору Житному Олександрю Олександровичу та кандидату юридичних наук, професору, заслуженому юристу України Антипову Володимирю Івановичу.

Особливу подяку автор висловлює своїм батькам – Рубашенку Анатолію Миколайовичу та Рубашенку Марії Миколаївні, за розуміння і всебічну підтримку.

РОЗДІЛ 1

ОБ'ЄКТ ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ (ст. 110 КК)

Зі змісту ч. 1 ст. 2 КК випливає, що підставою кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК. Це означає, що теоретичне дослідження цієї підстави повинно обов'язково містити в собі: 1) аналіз обов'язкових юридичних ознак та елементів (об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єктивної сторони і суб'єкта) складу злочину, передбаченого ст. 110 КК, і 2) з'ясування тих критеріїв, які визначають характер та ступінь суспільної небезпечності цього злочину. Склад злочину являє собою правову модель, джерелами формування якої виступають закон про кримінальну відповідальність, практика його застосування та теорія кримінального права¹. Він виконує фундаментальну, розмежувальну, гарантійну, процесуальну, інтегративну, кваліфікаційну, дескриптивну та інші функції².

Перший обов'язковий елемент складу злочину – його об'єкт. Об'єкт злочину в широкому значенні (як елемент складу злочину) – це сукупність певних об'єктивних ознак складу злочину. На рівні загального поняття складу злочину прийнято виділяти обов'язкові та факультативні ознаки³. У цьому контексті обов'язковою ознакою об'єкта злочину виступає об'єкт злочину у вузькому розумінні (як ознака складу злочину), а факультативними – предмет злочину та потерпілий від злочину.

Однак на рівні конкретного складу злочину встановленню підлягають тільки ті ознаки, які передбачені в законі про кримінальну відповідальність. У складі посягання на територіальну цілісність та

¹ Див.: *Борисов В. І.* Склад злочину як правова модель // Адвокат. 2008. № 2. С. 49.

² Див.: *Бажанов М. І.* К вопросу о функциях состава преступления // Сб. кратк. тез. докл. и науч. сообщ. научн.-практ. конф., 4-5 марта 1993 г. Х. : Укр. юрид. акад, 1993. С. 106.

³ Див.: *Тацій В. Я.* Склад злочину // Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. В. Я. Тацій, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2015. С. 105.

недоторканність України такими ознаками, на наш погляд, є об'єкт та предмет злочину.

§ 1. Загальний, родовий і видовий об'єкти злочину

Учення про об'єкт злочину, як елемент його складу, – одне із найбільш дискусійних у науці кримінального права, причому дискусія з деяких питань цього вчення почалась ще на рубежі XIX-XX століть. Об'єднує вчених хіба що визнання того, що об'єктом злочину є таке явище дійсності, яке «страждає» (може «постраждати») внаслідок учинення суспільно небезпечного діяння¹.

Як убачається, більшість учених вважають об'єктом злочину суспільні відносини, поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність². Уважається, що вперше ця концепція простежується в А. А. Піонтковського³. Утверджується такий погляд із появою

¹ Див.: *Гавриш С. Б.* Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений // Право и политика. 2000. № 11. С. 14; *Миколенко А. Н.* Объект преступления // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части : учеб. / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. Х. : Одиссей, 2006. С. 69; *Наумов А. В.* Российское уголовное право.: курс лекций. Т. 1. Часть Общая. М. : Юрид. лит., 2004. С. 178; *Тацій В. Я.* Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. Х. : Укр. юрид. акад., 1994. С. 3; *Чучаев А. И.* Объект преступления // Уголовное право России. Общая часть / под ред. А. И. Рарога. М. : Эксмо, 2009. С. 80; *Жалинский А. Э.* Объект преступления // Уголовное право России. Т. 1. : учеб. для вузов / под ред. А. Н. Игнатова и Ю. А. Красиков. М. : НОРМА, 2000. С. 120, та ін.

² Див.: *Глистин В. К.* Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1979. С. 30; *Землюков С. В.* Объект преступления // Российское уголовное право. Общая часть / под ред. В. С. Комиссарова. СПб. : Питер, 2005. С. 148–149; *Коржанский Н. И.* Объект посягательства и квалификация преступлений : учеб. пособ. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1976. С. 5; *Ліпкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України : кримінально-правова охорона : навч. посіб. К. : КНТ, 2007. С. 93; *Мальцев В. В.* Понятие непосредственного индивидуального объекта преступления // Уголовное право. 2011. № 5. С. 14; *Миколенко А. Н.* Указ. соч. С. 70; *Никифоров Б. С.* Объект преступления по советскому уголовному праву. М. : Юрид. лит., 1960. 228 с.; *Савченко А. В.* Об'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. К. : Юрид. думка, 2004. С. 81; *Селецький С. І.* Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. К. : Центр учб. лри, 2008. С. 51; *Тацій В. Я.* Значч. твір. С. 13; *Чучаев А. И.* Указ. соч. С. 80.

³ *Піонтковский А. А.* Уголовное право РСФСР. Часть общая. М., 1925. С. 129.

монографічного дослідження Б. С. Нікіфорова, розвиваючись у подальшому в працях В. К. Глістіна, М. Й. Коржанського, В. Я. Тація та інших.

Разом із тим, у науковій літературі в різний період були висловлені альтернативні погляди. Так, об'єктом злочину в дорадянський період Л. С. Белогриць-Котляревський, О. М. Круглевський, М. Д. Сергеевський, І. Я. Фойницький уважали норму права (формальна сторона) в єдності з певними матеріалізованими явищами – інтересами, благами (змістовна сторона) з акцентом на останніх¹, а Ф. Ліст і М. С. Таганцев, спираючись на вчення Рудольфа Ієрінга – захищений нормою життєвий інтерес, правове благо². Об'єктом злочину в різний час також називали: В. Д. Спасович – суб'єктивне право³, Г. П. Новосьолов – людину⁴, Є. К. Каїржанов, І. В. Самощенко – інтереси⁵, В. П. Ємельянов – охоронювані законом про кримінальну відповідальність сфери життєдіяльності людей⁶, О. Зателепін – соціальну безпеку⁷, О. М. Готін, В. М. Вінокуров, С. Я. Лихова, М. О. Мягков⁸ –

¹ Див.: *Белогриць-Котляревский Л. С.* Учебник русского уголовного права. Общая и Особенная часть. Киев-Петербург-Харьков : Южно-рус. книгоизд-во Ф. А. Иогансона, 1903. С. 161 ; *Круглевский А. Н.* Имущественные преступления. Исследования основных типов имущественных преступлений : моногр. СПб. : Типо-литогр. Санкт-Петербург. тюрьмы, 1913. С. 12–13 ; *Сергиевский Н. Д.* Русское уголовное право. Часть Общая : пособ. к лекциям. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1896. С. 80, 290 ; *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личные и имущественные / Посмертное 7-е изд. с доп. и пересмотр. А. А. Жижиленко. Петроград : Тип. М. Меркушева, 1916. С. 5.

² *Наумов А. В.* Российское уголовное право. Т. 1. С. 179 ; *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. Т. 1 : Часть общая : лекции / сост. и отв. ред. Н. И. Загородников. М. : Наука, 1994. С. 40.

³ *Спасович В. Д.* Учебник уголовного права. Т. 1 (Часть Общая). СПб. : Тип. Иософа-та Огризко, 1863. С. 94.

⁴ *Новосёлов Г. П.* Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. М. : НОРМА, 2001. С. 60.

⁵ Див.: *Каиржанов Е. К.* Интересы трудящихся и закон. Проблема объекта преступления. Алма-Ата : Казахстан. 1973. С. 41 ; *Самощенко И. В.* Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины (понятие, виды, спорные проблемы) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Х. : Б. в., 1997. С. 114.

⁶ *Емельянов В. П.* Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке // Право і безпека. № 4. 2002. С. 10.

⁷ *Зателепин О.* К вопросу о понятии объекта преступления в уголовном праве // Уголовное право. 2003. № 1. С. 31.

⁸ Див.: *Винокуров В. Н.* Объект преступления : аспекты понимания, способы установления и применение уголовного закона : моногр. М. : Юрлитинформ, 2012. С. 61 ; *Го-*

правовідносини. У свою чергу, О. М. Костенко виходячи із соціально-натуралістичної доктрини правознавства зазначає, що об'єкт будь-якого злочину можна визначити як порядок відносин між людьми, завдяки якому в суспільстві забезпечується безпека¹. Як охоронюваний законом порядок відносин між людьми розглядає об'єкт також і А. В. Ландіна². Оригінальними є також погляди В. М. Трубникова, який спочатку називає об'єктом злочину «специфічну соціальну оболонку особистості», а потім – охоронювані законом про кримінальну відповідальність права, свободи й законні інтереси людини і громадянина, на які вчинює замах суб'єкт злочину, і яким заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода³. Останнім часом найпоширенішими альтернативами концепції «об'єкт-суспільні відносини» були концепції, що визнавали об'єктом злочину цінності (соціальні цінності)⁴ чи правові блага⁵.

мін О. М. Випуск або реалізація недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки: проблеми кримінальної відповідальності : моногр. Луганськ : РВВ ЛАВС, 2004. С. 62 ; *Лихова С. Я.* Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК) : моногр. К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2006. С. 43–79 ; *Мягков М. О.* Щодо проблеми об'єкта злочину в науці кримінального права // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. 2005. № 2. С. 148.

¹ *Костенко О.* Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального правознавства) // Право України. 2010. № 9. С. 36.

² *Ландіна А. В.* Проблема визначення об'єкта злочину в кримінальному праві // Теорет. та приклад. пробл. сучасного кримінального права : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 19-20 квіт. 2012 р.). Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 278–279.

³ Див.: *Трубников В. М.* Новый взгляд на объект преступления // Право і безпека. 2002. № 1. С. 87 ; *Трубников В. М.* Поняття об'єкта злочину з нових позицій // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Право. 2009. Вип. 1 (5). С. 16.

⁴ Див.: *Вереша Р. В.* Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. К. : Центр учб.-метод. л-ри, 2012. С. 87 ; *Жалинский А. Э.* Объект преступления // Уголовное право России. Т. 1. С. 109 ; *Ковалев М. И., Козаченко И. Я., Новоселов Г. П.* Классификация объектов преступления // Извест. Высш. учебн. заведений. Правоведение. 1987. № 2. С. 10 ; *Матишевський П. С., Фесенко С. В.* Об'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / за ред. П. С. Матишевського та ін. К. : Юрінком Інтер, 1997. С. 125 ; *Мочкош Я. В.* Об'єкт злочину в кримінальному праві України: фата-моргана чи реальність // Часоп. Київ. ун-ту права. 2011. № 2. С. 228 ; *Фесенко С. В.* Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї концепції // Адвокат. 2003. № 6. С. 9.

⁵ Див.: *Гавриш С. Б.* Теоретические предпосылки исследования объекта преступления. С. 14 ; *Кривуля О. М.* Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? // Вісн.

Тривала наукова дискусія привела і до появи «комплексних» визначень об'єкта злочину, які поєднують у собі декілька окремих концепцій. Так, В. Т. Дзюба називає об'єктом злочину блага, цінності, інтереси та права, які вказані в диспозиціях статей Особливої частини КК і яким заподіюється шкода¹. А. В. Пашковська називає об'єктом злочину охоронювані законом соціально значимі цінності, інтереси та блага, на які посягає злочинець, і яким заподіюється шкода². П. Л. Фріс уважає, що об'єктом злочину в кримінальному праві є суспільні відносини, блага та інтереси, які прийняті під кримінально-правову охорону і яким унаслідок учинення злочину спричиняється або може бути спричинена шкода. Автор при цьому називає вказані інтереси – трансформованими загальнолюдськими цінностями, а відповідні особисті блага людини – природними цінностями, що існують незалежно від суспільства і держави³.

Підтвердженням творчого розвитку вчення про злочин також є наукові дослідження про співвідношення понять «об'єкт злочину», «об'єкт посягання», «об'єкт злочинного впливу», «об'єкт кримінально-правової охорони», а також різних аспектів розуміння «об'єкта злочину»⁴.

Наведені аспекти наукової дискусії стосуються так званого загального об'єкта, тобто того об'єкта, на який посягає кожний із злочинів, передбачених КК. Загальний об'єкт злочину не є предметом цього дослідження, тому вище були відображені лише основні, на наш погляд, альтернативні позиції, які приймалися до уваги при виборі тієї

Ун-ту внутр. справ. 1997. № 2. С. 72–74 ; *Наумов А. В.* Российское уголовное право. Т. 1. С. 180 ; *Расторопов С.* Понятие объекта преступления: история, состояние, перспектива // Уголовное право. 2002. № 1. С. 40.

¹ *Дзюба В. Т.* Проблема потерпілого від злочину в кримінальному праві України // Теорет.-правові пробл. протидії організованій злочинності та злочинам терористичної спрямованості : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 квіт. 2005 р.). Ч. 1. С. 151.

² Див.: *Пашковская А. В.* Объект преступления // Курс уголовного права. Общая часть : учеб. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. М. : ИКД Зерцало-М. 1999. Т. 1. Учение о преступлении. С. 202.

³ Див.: *Фріс П. Л.* Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. вищ. навч. закл. К. : Атіка, 2004. С. 69–70.

⁴ Див.: *Андрюшко П. П.* Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу : основний зміст понять та їх співвідношення // Адвокат. 2011. № 12. С. 3–10 ; *Винокуров В. Н.* Объект преступления : аспекты понимания ... С. 35 ; *Зателенин О.* К вопросу о понятии объекта преступления ... С. 29.

концепції об'єкта злочину, на базі якої здійснюватиметься дослідження об'єкта розглядуваного злочину.

Як убачається, досягти мети, поставленої перед цим дослідженням, можна лише при розгляді об'єкта посягання на територіальну цілісність і недоторканність України на базі концепції про суспільні відносини як загального об'єкта злочину. Концепція «об'єкт – суспільні відносини» є універсальною, найбільш обґрунтованою та виваженою. Головною перевагою цієї концепції є те, що завдяки їй криміналісти як у радянський, так і в пострадянський періоди досягли значних успіхів у розв'язанні різних теоретичних проблем та вирішенні практичних завдань. Тобто ця концепція є перевіреною практикою. Ще більш важливим є те, що ця концепція лежить в основі побудови системи Особливої частини КК, а це означає, що єдино можливим варіантом точного визначення системних зв'язків ст. 110 КК з іншими статтями КК є її розгляд із позицій суспільних відносин як загального об'єкта злочину. Крім того, застосування цієї теоретичної концепції дозволяє правильно відобразити соціальну сутність злочинного діяння, його суспільну небезпечність та критерії, що її визначають, механізм заподіяння шкоди об'єкту, вирішити питання кваліфікації злочину та його відмежування від суміжних злочинів та незлочинних діянь.

Отже, у цьому дослідженні ми виходимо з того, що **загальним об'єктом злочину** (на який посягають усі злочини, у тому числі передбачений ст. 110 КК) є *суспільні відносини, які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність*. Відповідно і структура цих відносин убачається традиційною: 1) суб'єкти відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) зміст відносин, тобто соціальний зв'язок між суб'єктами, який виражається в суспільно значущій діяльності останніх.

Разом із тим, як убачається, для нашого дослідження важливими є і деякі альтернативні концепції, зокрема, це стосується таких понять як «блага», «цінності», «інтереси», «права», «людина», «правовідносини». Вони мають значення для характеристики суспільних відносин, які виступають об'єктом розглядуваного злочину, та правильного визначення характеру та ступеня суспільної небезпечності цього злочину.

Конкретизації суспільних відносин, які виступають об'єктом злочину, логічно передуює вирішення питання про види об'єктів цього злочину, які необхідно виділяти. У кримінально-правовій літературі

традиційною з моменту її запровадження В. Д. Меньшагіним у 1939 р. уважається триступенева (або трирівнева) класифікація об'єктів злочину «за вертикаллю» залежно від ступеня узагальненості суспільних відносин, поставлених під охорону закону про кримінальну відповідальність¹. Вона передбачає виділення загального, родового та безпосереднього об'єктів злочину. Головна перевага такої класифікації полягає в тому, що вона відповідає потребам практики, є логічною, оскільки ґрунтується на співвідношенні філософських категорій «загального», «особливого» та «окремого» та відображає діалектичний взаємозв'язок і системний характер суспільних відносин².

Однак у різний час спостерігалася й критична оцінка такої класифікації. Так, Б. С. Нікіфоров зазначав, що вона не може претендувати на універсальність, оскільки стосовно більшості складів злочинів указується, як правило, два об'єкти – загальний та спеціальний (родовий) чи безпосередній³. Подібні зауваження надає і Є. О. Фролов⁴. З цього приводу В. Я. Тацій справедливо відзначає, що «відмінність думок у визначенні об'єктів окремих злочинів у більшості випадків є результатом усе ще недостатньої розробки проблеми суспільних відносин як об'єкта злочину [...]», а «в окремих випадках можливе співпадіння безпосереднього і родового об'єкта. У свою чергу загальний об'єкт ніколи не може співпадати не лише з безпосереднім, але й з родовим об'єктом злочину»⁵.

Існують також й інші пропозиції стосовно розглядуваної класифікації. Так, А. Г. Кулев пропонує шестиступеневу класифікацію об'єктів на загальний, міжродовий, родовий, груповий, видовий та безпосередній об'єкти, спираючись на особливу архітектуру Особливої частини КК Російської Федерації⁶ (*далі – РФ*). Стосовно такої класифікації слід зазначити, що сформована законодавцем структура не завжди є правильною та не завжди сприяє чіткій диференціації

¹ Див.: Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. Х. : Вища шк., 1988. С. 78.

² Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України. С. 61–62.

³ Нікіфоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. С. 108.

⁴ Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов // Сб. уч. тр. Свердл. юрид. ин-та. 1969. Вып. 10. С. 199.

⁵ Тацій В. Я. Знач. твір. С. 60–61.

⁶ Кулев А. Г. Преступления против внешней безопасности государства : моногр. / М. : Юрлитинформ, 2011. С. 61.

об'єктів. У будь-якому разі така класифікація не відповідає архітектоніці чинного КК.

Останнім часом поширеною стала чотирьохрівнева класифікація об'єктів «за вертикаллю» з виділенням загального, родового (групового), видового (підгрупового) та безпосереднього об'єктів¹. Тут слід погодитися з В. Я. Тацієм, що така класифікація «не може вступати в протиріччя з запропонованою трьохступеневою класифікацією об'єкта. Вона може існувати лише поряд із нею, для з'ясування груп суспільних відносин, які входять до родового об'єкта, і побудови наукової системи окремих злочинів, які посягають на один і той же родовий об'єкт»². Та й сам Є. О. Фролов, як автор пропозиції про виділення видового об'єкта злочину, указує на доцільність такого виділення тільки серед великої групи родових відносин³. Як показав здійснений аналіз суспільних відносин, на які посягає злочин, передбачений ст. 110 КК, стосовно цього злочину оптимальним є виділення родового (групового), видового (підгрупового) і безпосереднього об'єктів злочину.

Під *родовим (груповим) об'єктом* злочину розуміється об'єкт, яким охоплюється певне коло однорідних за своєю соціально-політичною чи економічною сутністю суспільних відносин, що охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм⁴. У науці прийнято вважати, що зміст родового об'єкта визначається назвою відповідного розділу Особливої частини КК, може вказуватися в самій кримінально-правовій нормі (наприклад, військові злочини) та виявлятися шляхом аналізу норм, що містить той чи інший розділ Особливої частини КК⁵. Із цього випливає важли-

¹ Див.: Землюков С. В. Объект преступления // Российское уголовное право. Общ. часть. С. 150 ; Коржанский Н. И. Объект посягательства и квалификация ... С. 27 ; Наумов А. В. Российское уголовное право. Т. 1. С. 183 ; Миколенко А. Н. Объект преступления // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 73 ; Чучаев А. И. Объект преступления // Уголовное право России. Общ. часть. С. 84.

² Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України. С. 66.

³ Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления // Сб. уч. тр. Свердл. юрид. ин-та. 1969. Вып. 10. С. 215.

⁴ Див.: Тацій В. Я. Знач. твір. С. 63 ; Чучаев А. И. Указ. соч. С. 85 ; Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина. С. 73.

⁵ Див.: Савченко А. В. Об'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина. С. 82 ; Землюков С. В. Указ. соч. С. 150 ; Тацій В. Я. Там само. С. 65 ; Чучаев А. И. Там само. С. 86.

ве для практики правило, згідно з яким діяння, передбачені в одному розділі Особливої частини КК, посягають на один і той же родовий об'єкт.

Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України передбачена в ст. 110 КК, яка розміщена в розділі I Особливої частини КК «Злочини проти основ національної безпеки України». Це означає, що всі діяння, передбачені в цьому розділі, у тому числі розглядуваний злочин, посягають на основи національної безпеки України, які є родовим об'єктом для них.

У кримінально-правовій літературі щодо родового об'єкта злочинів, розміщених у розділі I Особливої частини КК, зустрічаються різні погляди. Більшість учених визнають родовим об'єктом цих злочинів основи національної безпеки України, а при розкритті його змісту вказують на різні сфери національної безпеки або перелічують ті об'єкти національної безпеки, які охороняються статтями 109 – 114¹ КК.

Так, В. Я. Тацій визначає родовий об'єкт злочинів проти основ національної безпеки як суспільні відносини з охорони основ національної безпеки України: її конституційного ладу, суверенітету, територіальної недоторканності, обороноздатності, або іншими словами – суспільні відносини, що забезпечують саме існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної правової держави¹. У цьому визначенні вченого підтримують Л. В. Мошняга та А. В. Савченко². У цілому, як суспільні відносини, що забезпечують національну безпеку України, розглядають родовий об'єкт також Н. О. Гуторова, В. К. Матвійчук, В. О. Навроцький та О. А. Чуваков³.

¹ Тацій В. Я. Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Особлива частина : підруч. / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2015. С. 25.

² Мошняга Л. В. Об'єкт злочинів проти конституційних основ національної безпеки України // Бюлет. М-ва юстиції України. 2012. № 2. С. 81 ; Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : моногр. К. : КНТ, 2007. С. 323.

³ Гуторова Н. А. Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ национальной безопасности Украины // Весы Фемиды (Журнал в журнале). 2004. №. 3–4. С. 7 ; Матвійчук В. К. Злочини проти основ національної безпеки: поняття та загальна характеристика // Юридична наука. 2013. № 9. С. 84 ; Навроцький В. О. Злочини проти держави : лекції для студ. юрид. фак. / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Юрид. ф-т. Л. : Б. в., 1997. С. 10 ; Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс

Такі вчені, як М. І. Хавронюк, Є. М. Кисилюк та В. І. Павликівський називають родовим об'єктом національну безпеку України в різних її сферах¹. Виходячи з розуміння життєво важливих національних інтересів, В. А. Ліпкан та І. В. Діордіца вважають родовим об'єктом основи національної безпеки в геополітичній, конституційній, економічній, військовій, екологічній, інформаційній, науково-технічній та інших сферах².

Окремі вчені надають визначення родового об'єкта у вигляді переліку безпосередніх об'єктів злочинів, передбачених розділом I Особливої частини КК. Так, О. Ф. Бантишев та О. В. Шамара вважають, що ці злочини посягають на конституційний, суспільний і державний лад України, її політичну систему, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну та інформаційну безпеку, а також національну безпеку в екологічній та воєнній сферах³. М. Й. Коржанський називає родовим об'єктом державний і суспільний устрій України, суверенітет, територіальну недоторканність, обороноздатність та загалом конституційний лад⁴. На думку А. В. Шевчука та М. Д. Дякура, родовим об'єктом є суспільні відносини, які забезпечують суверенітет, цілісність і недоторканність держави, її обороноздатність, а також безпеку в економічній, політичній, інформаційній та інших сферах⁵. О. С. Сотула вважає, що злочини проти основ національної безпеки посягають на існування, самозбе-

лекцій / В. О. Навроцький. К. : Знання, КОО, 2000. – С. 74–75 ; Чуваков О. А. Основи національної безпеки як об'єкт кримінально-правової охорони / 10 років чинності Кримінального кодексу України : пробл. застосув., удоскон. та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13-14 жовт. 2011 р.) / редкол. : В. Я. Тацій, В. І. Борисов та ін. Х. : Право, 2011. С. 387.

¹ Кісілюк Е. М., Павликівський В. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Особлива частина : підруч. / за заг. ред. О. М. Литвинова ; наук. ред. серії О. М. Бандурка. Х. : ХНУВС, 2011. С. 31 ; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина : підруч. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон-2, 2012. С. 53.

² Ліпкан В. А., Діордіца І. В. Національна безпека України ... С. 126.

³ Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : моногр. / 3-тє вид., переробл. та доп. Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. С. 28.

⁴ Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Особл. част. : курс лекцій / за ред. М. Й. Коржанського. К. : Атіка, 2001. С. 26.

⁵ Шевчук А. В., Дякур М. Д. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. Чернівці : Друк Арт, 2010. С. 17.

реження та розвиток України та загрожують спричиненням істотної шкоди або можуть спричинити шкоду в різних сферах громадянам, суспільству чи державі¹.

Частина вчених пропонують доктринальні визначення, які не відповідають законодавчому формулюванню родового об'єкта, визнаючи таким державну безпеку, безпеку держави або основи державної безпеки в певній сфері. Так, В. О. Кузнецов і В. К. Гіжевський, аналізуючи безпосередні об'єкти злочинів проти основ національної безпеки України, визначають їх через загрози державній безпеці (чи безпеці держави) в певних сферах². Р. Л. Чорний називає родовим об'єктом відносини щодо забезпечення безпеки держави³. І. В. Зозуля, зазначає, що складові сфери національної безпеки України належать майже до всього КК (національна безпека виступає сукупним об'єктом кримінально-правової охорони)⁴. Подібний висновок зробив і Я. О. Лантінов⁵.

І. В. Діордіца вказує на необґрунтованість назви «Злочини проти основ національної безпеки» та вважає за необхідне повернутися до «старих» назв – «Злочини проти держави» або «Державні злочини»⁶. В. О. Глушков, Ю. О. Найдъон і Є. Д. Скулиш у своїх дослідженнях також прямо вказують на необхідність зміни назви розділу I Особливої частини з указівкою на (основи) державної безпеки чи безпеки держави⁷. При цьому Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьов зазначають,

¹ *Сотула О. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Стратонова. К. : Істина, 2007. С. 180–181.

² *Кузнецов В. О., Гіжевський В. К.* Кримінальне право України (повн. курс у схемах та табл.) : навч. посіб. К. : Кондор, 2005. С. 121–126.

³ *Чорний Р. Л.* Проблеми поняття злочинів, передбачених у розділі I Особливої частини КК України // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. : юрид. 2013. № 2. С. 354–355.

⁴ *Зозуля І. В.* Національна безпека України як сукупний об'єкт кримінально-правового захисту / І. В. Зозуля // Право і безпека. № 3. 2002. С. 42.

⁵ *Лантінов Я. О.* Щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони // Форум права. 2011. № 1. С. 572–573. URL : <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11jokpo.pdf>.

⁶ *Діордіца І. В.* Кримінально-правове розуміння національної безпеки України за Кримінальним кодексом України від 5 квіт. 2001 р. // П-во, госп-во і право. № 9. 2006. С. 122.

⁷ *Глушков В. О., Найдъон Ю. О.* Щодо вдосконалення системи злочинів проти державної безпеки України / Теорет. та приклад. пробл. сучасного крим. права : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 19-20 квіт. 2012 р.). Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 115 ; *Скулиш Є. Д.* Проблеми створення системи кримінально-правової

що родовим об'єктом цих злочинів слід визнавати суспільні відносини, що становлять конституційно-правові засади української державності¹.

При вирішенні питання про родовий об'єкт розглядуваного злочину ми виходимо з того, що вирішальне значення має його законодавче формулювання в назві розділу I, яке є частиною системи кримінально-правових понять, що утворюють систему Особливої частини КК. При визначенні змісту основ національної безпеки, як родового об'єкта розглядуваного злочину, насамперед необхідно звертатись до інших нормативно-правових актів. Так, згідно п. 17 ст. 92 Конституції, основи національної безпеки визначаються виключно законами України². На виконання цього конституційного положення 19 червня 2003 р. був прийнятий Закон України «Про основи національної безпеки України» № 964-IV, з набуттям чинності якого втратила юридичну силу Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію (основ державної політики) національної безпеки України» від 18 липня 1995 р., що мала орієнтуюче значення при розробці проекту КК.

Зазначений Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV визначив національну безпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам³. З прийняттям Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI нормативне визначення національної безпеки було суттєво доповнено сферами, у яких можуть проявлятися реальні та потенційні загрози національним інтересам: «... у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією,

охорони державної безпеки України / Основні напрями розвитку кримін. права та шляхи вдоскон. законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11-12 жовт. 2012 р.) / редкол. : В. Я. Тацій, В. І. Борисов та ін. X. : Право, 2012. С. 45.

¹ Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посіб. К. : Нац. акад. СБУ, 2011. С. 78.

² Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

³ Про основи національної безпеки України : Закон України № 964-IV від 19 черв. 2003 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам»¹. Отже, національна безпека охоплює різноманітні сфери регулювання і практично всі напрямки державного управління, але при цьому тільки такий їх рівень, що захищає не будь-які, а життєво важливі (найважливіші) інтереси. Таким же самим чином, але вже стосовно норм КК, поняття «основ» у назві розділу I Особливої частини КК має обмежувальне значення і вказує на те, що нормами цього розділу КК охороняються найбільш важливі відносини, про які йдеться у вищезазначеному Законі України від 19 червня 2003 р. № 964-IV («основи основ»).

Аналіз законодавчих приписів підтверджує належність територіальної цілісності та недоторканності України до основ національної безпеки. Так, у ст. 7 Закону України від 19 червня 2003 р. № 964-IV визначені загрози національним інтересам і національній безпеці України залежно від тієї чи іншої сфери їх існування. Вагоме місце серед них займають реальні та потенційні загрози територіального характеру: 1) у зовнішньополітичній сфері – загрози посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав; 2) у сфері державної безпеки – загрози посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверені-

¹ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України № 2411-VI від 1 лип. 2010 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.

тет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, а також прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України; 3) у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України – незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України; 4) у внутрішньополітичній сфері – можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад, а також загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України; 5) в інформаційній сфері – намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Таким чином, цілісність і недоторканність території України нормативно визнані пріоритетними національними інтересами, що забезпечують основи національної безпеки України. Це такі фундаментальні, засадничі атрибути, що забезпечують саме існування українців як нації, існування Українського народу, його унікальну самобутність та єдність, а також реалізацію ним його виключного права на розбудову на відповідному просторі незалежної, суверенної, демократичної, правової та соціальної держави.

Досить важливі особливості основ національної безпеки як родового об'єкта виявляються при його аналізі в контексті дискусії, яка мала місце при розробці КК щодо того, яку групу злочинів і з якою назвою передбачити в розділі I Особливої частини КК. Як відомо, пропозиції були різного характеру, серед яких були як традиційні з акцентом на інтереси держави, так і новітні щодо пріоритетності захисту життя та здоров'я особи. Тобто фактично ця дискусія велась щодо пріоритетності об'єктів у тріаді «людина-суспільство-держава». Поява в КК нового родового об'єкта, яким є основи національної безпеки, дозволяє значно зменшити гостроту цієї дискусії, тому що цей об'єкт акумулює в собі все найбільш соціально значиме із зазначеної тріади.

Розділ I охороняє основи безпеки кожної людини, суспільства і держави, як складових національної (а не міжнародної чи глобальної) безпеки та Українського народу загалом. Так, посягання на територію України заподіє шкоду не тільки і не скільки державі, а всьому суспільству, усім громадянам. Як правильно вказують німецькі вчені, охорона цілісності держави охоплює також охорону цілісності народу: «Цілісність захищає народ від фізичного знищення, приєднання до

чужої держави і гарантує спільне перебування (захист від розсіювання, асиміляції)»¹. Іноді держава (в особі державних органів) може бути навіть зацікавлена в тому, щоб узагалі позбутися певної території як проблемної (наприклад, певної «зони відчуження»), ба більше – отримати певну вигоду за її відчуження. Однак життєва, історична, культурна, національна та інша цінність такої території для певного народу (нації) при цьому не зменшується.

На нашу думку розміщення в розділі I Особливої частини КК злочинів, що посягають на принципово новий родовий об'єкт – основи національної безпеки, успішно долає протиставлення в тріаді «людина-суспільство-держава», адже такий родовий об'єкт охоплює специфічну групу суспільних відносин, посягання на які однаковою мірою заподіюють шкоду державі Україна, українському суспільству і кожному громадянину. Таке змістовне навантаження родового об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України обумовило його особливе (специфічне) місце серед об'єктів кримінально-правової охорони та розміщення в системі Особливої частини КК².

З цього приводу В. І. Борисов зазначив, що розділ I Особливої частини КК має особливе призначення, більш значуще ніж просто захист інтересів держави, а саме – захист України як певної соціальної спільності людей, що проживають на одній території і зацікавлені у своєму суверенітеті, збереженні форми державного правління, цілісності і недоторканності держави³.

Отже, можна констатувати, що *родовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 110 КК є суспільні відносини, які забезпечують такі основи національної безпеки України, що визначають саме існування Українського народу, збереження його самобутньої культури та єдності, а також існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави: її конституційний лад, суве-*

¹ *Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch* : in 2 Bd. : Besonder Teil / Lampe Joachim, Hegmann Sigrid und and. 1. Auflage. München : C.H.BECK, 2005. Bd. 2. S. 22–23.

² Див. детальніше: *Рубащенко М. А.* Місце злочинів проти основ національної безпеки України в системі Особливої частини Кримінального кодексу України // Бюлет. М-ва юстиції України. 2013. № 2. С. 122.

³ *Борисов В. І.* Загальна характеристика Особливої частини нового Кримінального кодексу України / Новий кримінальний кодекс України : питання застосування і вивчення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25-26 жовт. 2001 р.). К. : Юрінком Інтер, 2002. С. 101.

ренітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, економічну та інформаційну безпеку тощо.

У межах родового об'єкта прийнято виділяти *видовий (підгруповий) об'єкт*, під яким, як правило, розуміють відносно невелику групу суспільних відносин, спільних для кількох подібних злочинів¹. Щодо виділення видового об'єкта злочину, передбаченого ст. 110 КК ми виходимо із наступного. *По-перше* зазначимо, що не кожен злочин може мати видовий об'єкт. Видовий об'єкт, як правило, повинен об'єднувати в собі декілька безпосередніх об'єктів. Це означає, що виділення видового об'єкта є можливим там, де родовий об'єкт складається з великої групи суспільних відносин, які можна виділити у відносно самостійні підгрупи, кожна з яких об'єднувала б два або більше безпосередніх об'єктів. *По-друге*, деякі вчені вважають, що видові об'єкти виокремлюються щодо злочинів, передбачених статтями одного й того ж розділу або різними розділами КК². На наш погляд, видовий об'єкт має виділятися в межах родового так само, як родовий об'єкт виділяється в межах загального. Назва «видовий» фіксує логічне співвідношення «роду» та «виду». *По-третє*, видовий об'єкт має значення для вирішення питань про критерії, що визначають суспільну небезпечність злочинів, розмежування та правильну кваліфікацію злочинів, їх наукову систематизацію.

У кримінально-правовій науці систематизації злочинів проти основ національної безпеки приділена значна увага, однак питання про місце в ній посягання на територіальну цілісність і недоторканність залишається дискусійним. Так, Н. О. Гуторова та М. І. Мичко вважають, що злочини, передбачені ст. 110 КК посягають на зовнішню безпеку України³. В. О. Навроцький уключає їх до злочинів, що посягають на військову (зовнішню) безпеку⁴, М. І. Хавронюк – до злочинів проти основ національної безпеки, що вчиняються у сфері дер-

¹ Чучаєв А. И. Объект преступления // Уголовное право России. Общ. часть. С. 87–88.

² Див.: Ковальський В. С. Об'єкт злочину // Українське кримінальне право. Загальна частина: підруч. / за заг. ред. В. О. Навроцького. К.: Юрінком Інтер, 2013. С. 166.

³ Гуторова Н. А. Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ ... С. 8; Мычко Н. И. Уголовное право (терминологический словарь). Донецк: ДЮИ ЛГУВД, 2006. С. 184.

⁴ Навроцький В. О. Злочини проти держави. С. 74; Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина. С. 11–12.

жавної безпеки та в політичній сфері¹, О. С. Сотула – до злочинів, що посягають на політичну та воєнну сфери², В. К. Матвійчук, А. В. Савченко і Ю. Л. Шуляк – до злочинів, що посягають на основи національної безпеки в політичній сфері³, а М. Й. Коржанський – до злочинів, що посягають на державну безпеку⁴.

Як убачається, специфіка суспільних відносин, поставлених під охорону ст. 110 КК, не дозволяє стверджувати, що видовим об'єктом аналізованого злочину виступає тільки зовнішня або тільки внутрішня безпека чи тільки основи національної безпеки у сфері державної безпеки, політичній, воєнній чи інших сферах. На користь цього твердження свідчать також визначені цитованим Законом сфери, у яких можуть проявитися загрози цілісності та недоторканності українській території, а саме: зовнішньополітична і внутрішньополітична сфери, воєнна сфера та сфера безпеки державного кордону, а також сфера державної безпеки.

На наш погляд не є переконливою й пропозиція Л. В. Мошняги, яка вважає, що видовим об'єктом злочинів, передбачених статтями 109, 110, 112 КК є конституційні основи національної безпеки України, оскільки ці злочини прямо порушують не тільки положення КК, але й Конституції⁵. Порушення Конституції України має місце при вчиненні злочинів, передбачених різними статтями та розділами КК, зокрема якщо вони порушують права і свободи людини (об'єкти національної безпеки України).

Уважаємо, що **видовим (підгруповим) об'єктом злочину, передбаченого ст. 110 КК є суспільні відносини щодо охорони основ суверенітету Українського народу**. Розташування поряд статей 109, 110 і 110² КК, які відкривають Особливу частину КК, єдина природа охоронюваних ними відносин та подібність нормативної конструкції,

¹ *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина. С. 52.

² *Сотула О. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини. С. 181.

³ *Матвійчук В. К.* Злочини проти основ національної безпеки ... С. 84 ; *Савченко А. В., Шуляк Ю. Л.* Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини (у схематичних діаграмах) : навч. посіб. К. : Центр учб. л-ри, 2014. С. 169.

⁴ *Коржанський М. Й.* Кримінальне право і законодавство України. Особл. част. С. 27.

⁵ *Мошняга Л. В.* Об'єкт злочинів проти конституційних основ ... С. 81.

дозволяє стверджувати, що основи народного суверенітету в Україні¹ охороняються саме цими статтями. Саме вони забезпечують дотримання положень, передбачених ст. ст. 5 і 73 Конституції України, які в сукупності й становлять нормативні основи народного суверенітету: 1) носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює цю владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування; 2) право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути ніким узурповане; 3) виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про зміну території України. У цьому контексті слушною є пропозиція Р. Л. Чорного, який вважає, що злочини, передбачені ст. ст. 109 і 110 КК, посягають на безпеку конституційного ладу². Однак убачається, що безпека конституційного ладу якраз і забезпечується дотриманням положень про народний суверенітет.

У ч. 3 ст. 21 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. зазначається, що воля народу повинна бути основою влади уряду і виявлятися в періодичних і нефальсифікованих виборах, які мають провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування. Згідно з Рішенням КСУ № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р., положення «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» слід розуміти так, що влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії в порядку, визначеному Конституцією та законами України, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України. Результати народного волевиявлення у визначених Консти-

¹ Використовуючи терміни «основи суверенітету Українського народу» та «основи народного суверенітету в Україні» як синоніми ми виходимо з того, що в Конституції закладено принцип монізму у визначенні єдиного носія та джерела влади в Україні, яким визнається Український народ. Тому поняття «народний суверенітет в Україні» в контексті нашого дослідження не може не співпадати з поняттям «суверенітет Українського народу» і використано нами за необхідності наголосити на його відмінності від інших видів суверенітету, зокрема державного.

² Чорний Р. Л. Система злочинів проти безпеки держави за Кримінальним кодексом України // Унів. наук. зап. 2013. № 1 (45). С. 268.

туцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими¹.

Таким чином, сутність народного суверенітету як конституційного принципу полягає в тому, що влада походить від народу, належить йому і ним же й реалізується². Народний суверенітет виявляється як у формах безпосередньої демократії, так і через єдиний представницький орган усього народу – Верховну Раду України³. У ст. 110 КК йдеться про посягання на виключне право Українського народу на всеукраїнському референдумі вирішувати питання про зміну території України. Виділення основ народного суверенітету як видового об'єкта має особливо важливе значення стосовно ст. 110 КК у зв'язку з тим, що воно дозволяє правильно вирішити питання щодо правової оцінки зміни території України на підставі місцевого референдуму чи в інший спосіб, не пов'язаний із з'ясуванням волі Українського народу на всеукраїнському референдумі.

Свідченням єдиного «видового» характеру охоронюваних суспільних відносин є також рішення законодавця щодо передбачення в одній статті 110² КК кримінальної відповідальності за фінансування дій, учинених з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, та дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади. Більше того, аналіз кримінального законодавства зарубіжних країн свідчить, що в більшості зарубіжних країн конституційний лад і територіальна цілісність узагалі перебувають під охороною однієї і тієї ж статті або одних і тих же статей (зокрема, кримінальні кодекси Австрії, Аргентини, ФРН, Швейцарії, Польщі, Іспанії, Південної Кореї, Японії, Естонії, Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Республіки Молдови, Таджикистану, Узбекистану, Литви)⁴.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 5 жовт. 2005 р. № 6-рп/2005 ... (справа про здійснення влади народом) / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05/conv>.

² Тодька Ю. Н. Основы конституционного строя Украины : учеб. пособ. / Ю. Н. Тодька. Х. : Факт, 1999. С. 103.

³ Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч. К. : Юрінком Інтер, 2002. С. 275.

⁴ Див.: *Уголовный кодекс Австрии* / пер. с нем. Вихрова Л. С. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 278–280 ; *Уголовный кодекс Азербайджанской республики* / пер. с азерб.

У сучасній юридичній науці прийнято виділяти щонайменше три форми суверенітету – народний, державний та національний, які є відносно самостійними та разом з тим взаємопов'язаними. Розміщення норм, присвячених охороні народного суверенітету, на початку Особливої частини КК викликано тим, що він, як відомо, слугує першоосновою для появи національного та державного суверенітету, а останній виступає механізмом реалізації першого¹. Фактично народний суверенітет є вищим за державний суверенітет, первинним відносно нього², а тому охорона його основ створює фундамент, на якому стає можлива розбудова кримінально-правової охорони інших суспільних відносин, у тому числі й тих, що забезпечують основи національної безпеки в цілому. Водночас народ, як суб'єкт виступає своєрідним гарантом державного суверенітету.

Б. Э. Аббасова. СПб. : Юрид. центр Пресс. 2001. С. 292 ; *Уголовный кодекс Аргентины* / с исп. Л. Д. Ройзенгурта. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 179 ; *Уголовный кодекс Испании* / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова. М. : Зерцало, 1998. С. 147–148 ; *Уголовный кодекс Кыргызской Республики* / Офиц. сайт Жогорку Кенеш Кыргызской Республики. URL : http://www.kenesh.kg/RU/Folders/3977-Pravovye_aktu.aspx. ; *Уголовный кодекс Литовской республики* / пер. с лит. доц. В. П. Казанскене – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 238 ; *Уголовный кодекс Республики Корея* (ст. 87) / пер. с корейского В. В. Верхоляка. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. 240 с. ; *Уголовный кодекс Республики Польша* / пер. с польск. Д. А. Бариллович. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 114 ; *Уголовный кодекс Республики Узбекистан* / вступ. статья М. Х. Рустамбаева, А. С. Якубова, З. Х. Гулямова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. 338 с. ; *Уголовный кодекс ФРГ* / пер. с нем. Н. С. Рачковой. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. 524 с. ; *Уголовный кодекс Швейцарии* / науч. ред., предисл. и пер. с нем. А. В. Серебренниковой. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 246 ; *Уголовный кодекс Эстонской республики* / науч. ред. и пер. с эстон. В. В. Запелалова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 92 ; *Уголовный кодекс Японии* / перевод с японского В. Н. Еремина. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 66 – 67.

¹ Див.: *Волянська Г. М.* Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні : конституційно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». К. : Б. в., 1995. С. 10 ; *Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції* : моногр. / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, С. Г. Сergyгіна та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. К. : журн. «Право України» ; X. : Право, 2013. С. 45.

² Див.: *Конституційне право України* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. X. : Право, 2008. С. 61 ; *Тодыка Ю. Н.* Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства // Пробл. законности. 1993. Вып. 28. С. 6 ; *Тодыка Ю. Н.* Основы конституционного строя Украины. С. 97 ; *Анохина А.А.* Конституционно-правовой анализ соотношения понятий «суверенитет», «независимость» и «государственная целостность» // Изв. Сарат. ун-та Нов. сер. Сер. Экономика. Управление. Право. 2015. Т. 15. Вып. 3. С. 330.

§ 2. Територія України як предмет злочину та життєвий простір Українського народу

Вирішальним для визначення безпосереднього об'єкта та характеру суспільної небезпечності розглядуваного злочину є з'ясування питання про те, що являє собою територія України та яке її соціальне та юридичне значення в контексті здійснюваного дослідження.

На наш погляд, територія України виступає предметом посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК)¹. Такий зроблений нами висновок поступово знаходить підтримку на сторінках правничої літератури². Разом з тим, необхідно уточнити, що територія України виступає предметом указанного злочину, учинюваного тільки в перших двох формах («дії, вчинені з метою...»). Уважаємо, що предметом посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, учинюваного в третій формі («публічні заклики...») виступає інформація, а предметом посягання, учинюваного в четвертій формі («розповсюдження матеріалів...») – матеріали із закликами³.

Дослідження території України як предмета злочину до розгляду безпосереднього об'єкта злочину вбачається доцільним з огляду на те, що цей предмет злочину стосовно ст. 110 КК узагалі не виділявся і не аналізувався, а його правильне розуміння має велике значення для вирішення питань про склад цього злочину, його кваліфікацію та критерії, що визначають характер та ступінь суспільної небезпечності розглядуваного злочину.

¹ Рубащенко Н. А. Территория Украины как жизненное пространство и предмет преступления, предусмотренного ст. 110 УК Украины // *Legea si viata*. 2014. № 5 – 3 (269). С. 92.

² Див.: Сичевський В. В., Харитонов С. І., Олійников Д. О. Науково-практичний коментар до Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Х.: Право, 2016. С. 34.

³ Детальний аналіз інформації та матеріалів із закликами як предметів злочинів міститься в §§ 3 і 4 розділу 2. У розділі 1 ці предмети відображені в аспекті характеристики об'єктів злочину в тій мірі, у якій це необхідно для виділення певних суспільних відносин як об'єктів злочину, відображення їх структури та механізму заподіяння шкоди об'єкту (статичний аспект). У розділі 2 ці самі предмети розглядаються з виділенням та аналізом їх об'єктивних ознак, що є важливим для правильного і повного висвітлення саме об'єктивної сторони злочину (динамічний аспект). Особливого значення такий підхід має для розгляду публічних закликів як інформаційної дії.

У науці кримінального права досі триває дискусія щодо загального визначення предмета злочину, його ознак, місця в складі злочину, співвідношення з об'єктом злочину. Ми виходимо з наступного: по-перше, предмет злочину є факультативною ознакою складу злочину; по-друге, предмет злочину знаходить свій прояв у матеріальних цінностях¹, речах або інших явищах об'єктивного світу (інформація, енергія тощо)², з приводу яких і шляхом безпосереднього впливу на які (або без такого впливу) вчиняється злочинне діяння³, або з певними властивостями яких закон пов'язує наявність в діянні особи ознак складу конкретного злочину⁴; по-третє, предмет злочину може збігатися з предметом охоронюваних суспільних відносин; по-четверте, слід також погодитися, що предмет злочину виступає матеріальним вираженням (субстратом) суспільних відносин або ж його наявність чи відсутність є необхідною умовою їх нормального функціонування⁵.

Поняття «територія» теж є неоднозначним і тлумачиться як: 1) частина земної кулі, що належить певній державі або входить до складу якої-небудь частини світу, або 2) земельний простір, зайнятий населеним пунктом, підприємством, установою (...), чи на якому поширені певні явища⁶. У своєму рішенні від 16 січня 2003 р. № 1-3/2003 КСУ вказав на те, що в Конституції та законах України використовуються різні терміни – «територія України», «державна територія» і «територія» як територія адміністративно-територіальної одиниці, у межах якої здійснюють свої повноваження органи місцевого самоврядування або місцеві державні адміністрації (ст. 2, ст. 132, ч. 1 ст. 144,

¹ Музика А. А., Лацук С. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : моногр. К. : ПАЛІВОДА А. В., 2011. С. 110.

² Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю : моногр. Х. : Ксілон, 2008. С. 96.

³ Музика А. А., Лацук С. В. Предмет злочину ... С. 110.

⁴ Тацій В. Я. Об'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2015. С. 118.

⁵ Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 / НЮАУ ім. Я. Мудрого. Х. : Б. в., 2002. С. 15 ; Панов Н. И. Понятие предмета преступления по советскому уголовному праву // Пробл. правовед. 1984. Вып. 45. С. 72.

⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь : Перун, 2005. С. 1451.

ст. 119 Конституції)¹. Поняття «територія України» тотожне поняттю «державна територія» і завжди позначає один і той же об'єкт – певний простір, на який поширюється суверенітет (верховенство) України. У міжнародному і конституційному праві під територією держави прийнято розуміти простір, у межах якого держава, якій належить ця територія, здійснює свій суверенітет, територіальне верховенство².

Для характеристики зазначеного предмета видається правильним, запропонований М. І. Пановим підхід із виділення фізичних, соціальних та юридичних ознак предмета злочину, що став уже традиційним³. Такий підхід дозволить поєднати основні три аспекти поняття «території держави» в одне ціле. Сучасні дослідники цього поняття правильно відмічають, що державна територія не лише визначає просторові межі функціонування суспільства та слугує основою існування соціального організму, але й є політичним, економічним і культурним простором, а також дозволяє встановити межі здійснення влади⁴.

Фізичні ознаки предмета виділяють його з-поміж інших за його фізичними характеристиками і властивостями. Наявність таких ознак у конкретному предметі визначається емпірично – органами чуття людини або спеціальними технічними засобами⁵.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Конституції Автономної Республіки Крим та Закону України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (справа про Конституцію Автономної Республіки Крим) від 16 січ. 2003 р. № 1-рп/2003 / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-03>.

² Див.: *Долматов І. В.* Просторове буття сучасної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Теорія та історія держави і права. Історія політ. і правових учень. Одеса : Б. в., 2009. С. 14–16 ; *Клименко Б. М.* Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права. М. : Междунар. отношения, 1974. С. 28 ; *Лукашук И. И.* Международное право. Общая часть : учеб. / Изд. 3-е. М. : Волтерс Клувер, 2005. С. 402 ; *Международное право* : учеб. / под ред. А. А. Ковалева, С. В. Черниченко. М. : Омега-Л, 2011. С. 206 ; *Павлов С. Ю.* Государственная территория: понятие и сущность // *Вест. Башкир. ун-та*. 2008. – Т. 13. № 3. С. 605 ; *Тодька Ю. Н.* Основы конституционного строя Украины. С. 51.

³ *Панов Н. И.* Понятие предмета преступления ... С. 68.

⁴ *Бабурич С. Н.* Территория государства (правовые проблемы) : дисс. ... д-ра юрид. наук. М., 1998. С. 18–19.

⁵ *Музыка А. А., Лацук Є. В.* Предмет злочину ... С. 110; *Олійник П. В.* Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : моногр. Х. : Право, 2011. С. 44.

Із вищевикладеного видно, що базовою фізичною ознакою для визначення поняття території виступає поняття «простір». Конкретизація цього поняття міститься у визначенні державного кордону, наведеному в ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. № 1777-ХІІ¹. А саме: державним кордоном є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. Із цього визначення можна зробити два важливі висновки: 1) простір – це суша, води (в т.ч. внутрішні морські води і територіальне море), надра, повітряний простір у межах державного кордону України; 2) поняття «державний кордон» у розглядуваному контексті також є фізичною ознакою території України, оскільки воно позначає її межі (межі зазначеного простору). Отже, за своїми фізичними ознаками територія України – це простір (суша, води, надра і повітряний простір), межі якого визначені державним кордоном України відповідно до Конституції України та законів України, а також міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала ВРУ.

За цими фізичними ознаками територія України виглядає як особливий *макропредмет* об'єктивного світу. Матеріальність («фізичність») цієї території заснована на матеріальності всіх її складових – суші, вод, надр і атмосферного повітря, державного кордону. Емпірично територія України підлягає фіксації як органами чуття, так і спеціальними засобами, зокрема вимірювальними засобами. Це дає підстави для виділення в цілях цього теоретичного дослідження поняття фізичних параметрів території України: площі суші, координат, лінії державного кордону тощо. Такі параметри є важливими для вирішення низки кримінально-правових питань, про що детальніше йдеться нижче.

Соціальні ознаки предмета злочину відображають його значення для людини і суспільства, є результатом оцінювання його останніми².

На нашу думку, територію України за її соціальними ознаками слід визнати особливою макроматеріальною соціальною цінністю, оскільки вона є *цілісним життєвим простором Українського народу*,

¹ Про державний кордон України : Закон України № 1777-ХІІ від 4 листоп. 1991 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>.

² Музика А. А., Лащук С. В. Предмет злочину ... С. 115.

простором його існування і діяльності. На території України виникають і розвиваються всі сфери життєдіяльності, усі національні суспільні відносини, у тому числі й правові. Територія держави є культурним феноменом і виникає в силу дії природно-історичних закономірностей, є матеріальним відображенням рівня цивілізаційного розвитку¹. Територія слугує матеріальною основою кожної держави, середовищем існування народу та його держави.

З приводу певної діяльності або явищ, що відбуваються на території України, певних об'єктів, що знаходяться на ній або її стану можуть існувати різні суспільні відносини, що регулюються і охороняються різними галузями права. З територією України пов'язане існування численних матеріальних і нематеріальних цінностей, які виступають предметом різних суспільних відносин (політичних, військових, етнічних, екологічних, адміністративних, економічних тощо), поставлених під охорону різних статей Особливої частини КК.

Тому злочинні діяння, які вчинюються щодо території України і виражаються в її зменшенні або суттєвому погіршенні життєвого простору, можуть призводити до порушення всієї системи суспільних відносин, що склалася на відповідній території, масового порушення прав і свобод громадян і т.д. Так, захоплення (в т. ч. тимчасове) або відчуження території може супроводжуватися численним виселенням або вимушеним переселенням громадян, масовим порушенням прав власності (масове захоплення землі чи інших об'єктів нерухомості), погіршенням економічного потенціалу (використання ресурсів території) або екологічного стану (приведення території в непридатний для життєдіяльності стан) і т.д. Зазначені діяння також можуть мати серйозний вплив і на ту частину території України, яка не виступала предметом злочину, зокрема призводити до руйнування загальноукраїнських чи регіональних економічних або інших систем суспільних відносин.

На відміну від фізичних параметрів, соціальні характеристики території України відображають її соціальну цінність і сприяють правильному встановленню соціальної сутності злочинних посягань на неї. Посягання на територію України мають важливі особливості в характері суспільної небезпечності злочинних діянь. Зокрема ними

¹ Іуса М. М. Територія держави як важливий елемент процесу державотворення // Держава і право. Вип. 51. С. 714.

заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода життєвому простору Українського народу, що тягне за собою суспільно небезпечні наслідки в різних сферах суспільних відносин одночасно і вказує на наявність посягання на основи національної безпеки України.

Соціальні ознаки предмета злочину також свідчать про його тісний зв'язок із суспільними відносинами як об'єктом злочину. Територія держави виступає матеріальним вираженням (субстратом) суспільних відносин, що складаються з приводу її охорони, в тому числі її цілісності та недоторканності. Охоронювані ст. 110 КК відносини виникають якраз саме у зв'язку з необхідністю забезпечення цілісності і недоторканності території.

Юридичні ознаки території України, як предмета злочину, характеризують його в кримінально-правовому аспекті.

Територія України як предмет злочину безпосередньо вказана в диспозиції ч. 1 ст. 110 КК у формулюванні «дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України»¹. На наш погляд, територія України стосовно складу злочину, учинюваного у формі «дій, учинених з метою...», має два важливі аспекти: 1) як окрема обов'язкова ознака – предмет злочину, і 2) як предмет охоронюваних ст. 110 КК суспільних відносин, який у цьому значенні конкретизований у назві ст. 110 КК як «цілісність і недоторканність території України» (про останній аспект йтиметься в §3 цього розділу).

Питання про юридичне визначення території України є дещо ускладненим у зв'язку з існуванням у ст. 6 КК приписів про чинність закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, учинених на території України, і неоднозначним вирішенням у теорії кримінального права питання про те, чи однаково слід визначати поняття території України в статтях 6 і 110 КК. Так, у деяких коментарях ст. 110 КК замість розкриття змісту території України зроблено посилання на коментар до ст. 6 КК². А. М. Притула взагалі пропонує в диспозицію

¹ Щодо співвідношення понять «межі території України» та «межі державного кордону України» – див. §1 розділу 2 монографії.

² Див.: *Ліпкан В. А., Дюродіца І. В.* Національна безпека України ... С. 144 ; *Бантисhev О. Ф., Картавцев В. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. К. : Дакор, 2008. С. 255 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К. : Юрид. думка, 2012. С. 264.

ст. 110 КК додати слова «або виключної (морської) економічної зони»¹.

На наш погляд, зміст понять «території України» в ст. 110 КК і «на території України» в ст. 6 КК є різним за змістом, що впливає із різних контекстів використання законодавцем цих понять. Зокрема, у ст. 110 КК під територією України розуміється життєвий простір Українського народу і вона розглядається як особлива макроматеріальна соціальна цінність, що охороняється цією статтею КК. У ст. 6 КК йдеться про територію України як такий простір, на який поширюється юрисдикція України щодо застосування закону про кримінальну відповідальність. Як відомо, юрисдикція держави позначає компетенцію певних її органів у чітко визначеній сфері².

Уважаємо, що для правильного розуміння території України стосовно ст. 110 КК є дуже важливим виділення і правильне розуміння наступних двох юридичних ознак у їх сукупності: 1) приналежність території Україні; 2) територіальне верховенство України.

Приналежність території (або за формулюванням міжнародного права – право міжнародно-правової власності на територію³) полягає в правовому закріпленні (оформленні) за певним простором ознак території держави, єдності та неподільності влади Українського народу на цій території. Таке юридичне закріплення повинно відбуватися з дотриманням національного законодавства (як правило, на рівні Конституції) та норм і принципів міжнародного права, щоб не надати в майбутньому підставу певним сепаратистам або іноземній державі до висунення територіальних претензій і вчинення посягання на територіальну цілісність.

Територіальне верховенство України означає, що на територію поширюється суверенітет (верховенство) Українського народу, від імені якого виступає держава Україна. Верховенство влади означає її верховенство на території стосовно всіх інших проявів влади, відсутність її підпорядкованості іншій владі і неможливість відміни прийня-

¹ *Прутула А. М.* Перспективи криміналізації діянь у виключній (морській) економічній зоні України / Актуальні пробл. кримін. права, процесу та криміналістики : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (8 жовт. 2010 р.) : у 2 т. О. : Фенікс, 2010. Т. I. Кримінальне, кримінально-виконавче право та кримінологія. С. 254.

² *Клименко Б. М.* Государственная территория ... С. 10.

³ *Клименко Б. М.* Там же. С. 25.

тих рішень іншою владою за її розсудом¹. Таке верховенство влади стосується не тільки того, що відбувається в певному просторі, який є територією України, а й самого цього простору, тобто йдеться про верховну владу над територією України, реалізація якої, зокрема, може виявлятися в зміні території України шляхом проведення всеукраїнського референдуму, який може бути проголошений із цього питання виключно ВРУ (ст. 73, п. 2 ч. 1 ст. 85 Конституції України). Узагалі-то поняттям верховенства влади над територією охоплюються також учинення щодо неї різних угод, як правило, міждержавного характеру – оренди (наприклад, оренда під військову базу), обміну (наприклад, взаємна цесія територій унаслідок зміни русла річки), купівлі-продажу (так, свого часу Сполучені Штати Америки купили території Аляски, Каліфорнії, Нью-Мексико) та ін.

Ознака територіального верховенства дозволяє зафіксувати зв'язок території із владою, носієм якої в сучасному її розумінні в межах території держави виступає народ. Україна є суверенною державою. При цьому суверенітет народу є вищим за суверенітет держави, про що йшлося вище. Тому цілісність означає насамперед єдність і неподільність влади, що реалізується Українським народом, як єдиним носієм суверенних прав на територію, на всій цій території (у т. ч. у питанні зміни території держави).

При розгляді питання про територію України стосовно ст. 6 КК також іде мова про верховенство влади України стосовно тих злочинних діянь, які вчинюються в певному просторі, що є територією України, однак при цьому не йдеться про владу над самою цією територією. Така постановка питання дозволила розширити межі самого простору для цілей ст. 6 КК і віднести до нього об'єкти, які не є територією України в розумінні ст. 110 КК, але на які за певних умов поширюється юрисдикція України стосовно тих злочинних діянь, які вчинюються на них. Зокрема, йдеться про: а) військові кораблі і повітряні судна, невійськові судна, приписані до портів чи аеропортів на території України; б) іноземні невійськові судна, що перебувають у територіальному морі чи порту України; в) континентальний шельф; г) виключну економічну зону України; д) підводні телеграфні кабелі і трубопроводи, що проходять дном відкритого моря; е) території дипломатичних представництв і консульських установ України за

¹ *Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції*. С. 50.

кордоном; є) автомашини послів під прапором України; ж) закордонні місця розташування військових частин України та деякі інші об'єкти.

На підставі викладеного загальне визначення території України стосовно ст. 110 КК можна сформулювати таким чином: **територія України** – це простір (суша, води, надра і повітряний простір), який характеризується сукупністю ознак: 1) його межі визначені державним кордоном України відповідно до Конституції України та законів України, а також міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала ВРУ, 2) він належить Українському народу і є простором його існування і життєдіяльності, 3) верховну владу (територіальне верховенство) в ньому і щодо нього здійснює Український народ, від імені якого виступає держава Україна.

Із наведеного визначення витікає, що зміст поняття території України передається через поняття простору як такого. Тобто в основу визначення покладено фізичні ознаки – певний простір, межі якого визначені державним кордоном. Власне на характеристику території України як простору вказує і законодавець у ст. 1 Закону України «Про державний кордон України». Фізичні ознаки показують, у яких просторових межах можуть реалізуватися суверенні права Українського народу, або іншими словами, де закінчується його територіальне верховенство. Поняття життєвого простору Українського народу використано для характеристики соціального аспекту предмету, як його соціальної цінності, що має вагоме значення для правильного визначення характеру суспільної небезпечності розглядуваного злочину та тяжкості його наслідків.

§ 3. Безпосередній об'єкт злочину

3.1. Загальні положення

У науці кримінального права під безпосереднім об'єктом злочину розуміють ті конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певної статті Особливої частини КК і яким заподіюється шкода злочином, що підпадає під ознаки конкретного складу злочину¹. Безпосередній об'єкт дозволяє визначити характер суспіль-

¹ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления ... С. 89.

ної небезпечності діяння, слугує основою для встановлення відповідності між ознаками скоєного й ознаками складу злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою і сприяє відмежуванню суміжних складів злочинів.

Безпосередній об'єкт посягання на територіальну цілісність та недоторканність України знаходиться в межах родового об'єкта – основ національної безпеки України, але володіє такими особливостями, які в сукупності відрізняють його від інших безпосередніх об'єктів злочинів, родовим об'єктом яких є основи національної безпеки. У стислій формі законодавець визначив безпосередній об'єкт у назві ст. 110 КК – «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України».

Серед науковців відсутня єдність у поглядах на безпосередній об'єкт розглядуваного злочину. Так, П. С. Матишевський називав безпосереднім об'єктом територіальний устрій України, який ґрунтується на засадах цілісності її території та державних кордонів¹. На думку В. Я. Тація, безпосереднім об'єктом посягання на територіальну цілісність та недоторканність України виступають суспільні відносини щодо забезпечення територіальної цілісності й недоторканності України в межах установлених кордонів, як невід'ємної складової її самостійності та незалежності². Такої ж думки дотримується і Ю. Ю. Коломієць³. У свою чергу, Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьов уважають, що це суспільні відносини у сфері забезпечення цілісності і недоторканності території та непорушності державних кордонів України⁴. О. А. Чуваков також називає безпосереднім об'єктом суспільні відносини, але вже у сфері безпеки держави в частині забезпечення територіальної цілісності і недоторканності державних кордонів⁵.

¹ *Матишевський П. С.* Злочини проти держави // Кримінальне право України. Особлива частина : підруч. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та ін. ; за ред. П. С. Матишевського та ін. К. : Юрінком Інтер, 1999. С. 59.

² *Тацій В. Я.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 28.

³ *Коломієць Ю. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України : навч.-метод. посіб. / за ред. д. ю. н., проф. В. О. Тулякова. О. : Фенікс, 2011. С. 93–94.

⁴ *Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 108.

⁵ *Чуваков О. А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части : учеб. / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. Х. :

На думку Н. О. Гуторової, безпосереднім об'єктом є основи зовнішньої безпеки у сфері її територіальної цілісності і недоторканності¹. Подібні думки висловили також В. О. Навроцький («військова (зовнішня безпека)»), М. І. Мичко, В. Б. Харченко та Б. Ф. Перекрестов².

У свою чергу, О. Ф. Бантишев і В. С. Картавцев, а також В. А. Ліпкан та І. В. Діордіца вважають основним безпосереднім об'єктом безпеку держави в політичній та війсьній сферах у частині забезпечення суверенітету території, захисту територіальної цілісності і недоторканності України (недоторканності державних кордонів)³. На думку деяких учених безпосереднім об'єктом є безпека держави в політичній і війсьній сферах, яка полягає у відсутності загрози порушення встановлених Конституцією, законами України і міжнародними правовими актами територіальної цілісності України та порядку визначення її території⁴. Як державну безпеку й умову існування Українського народу розглядає безпосередній об'єкт М. Й. Коржанський⁵. О. Ф. Бантишев та О. В. Шамара називають безпосереднім об'єктом основні інтереси України у сфері забезпечення її суверенітету над своєю територією і недоторканності її державних кордонів⁶. У той же час, О. С. Сотула розуміє безпосередній об'єкт цього злочину як основи національної безпеки в політичній та економічній сферах, що забезпечують територіальну цілісність і недоторканність України⁷.

Одиссей, 2006. С. 279.

¹ *Гуторова Н. А.* Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ ... С. 12.

² *Мычко Н. И.* Уголовное право (терминологический словарь) / Н. И. Мычко. Донецк : ДЮИ ЛГУВД, 2006. С. 19 ; *Навроцкий В. О.* Злочини проти держави. С. 11–12 ; *Харченко В. Б., Перекрестов Б. Ф.* Уголовное право Украины. Особенная часть в вопросах и ответах : конспект лекций. К. : Атика, 2002. С. 184.

³ *Ліпкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України ... С. 143 ; *Бантишев О. Ф., Картавцев В. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 254.

⁴ *Кузнецов В. О., Гіжеєський В. К.* Кримінальне право України. С. 122 ; *Сливич І. І., Ступник Я. В.* Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. Ужгород : Гельветика, 2014. С. 45.

⁵ *Коржанський М. Й.* Кримінальне право і законодавство України. Особл. част. С. 32.

⁶ *Бантишев О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 150.

⁷ *Сотула О. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини. С. 184.

На думку Л. В. Мошняги, безпосереднім об'єктом є конституційні основи національної безпеки, які полягають у відсутності загрози порушення встановлених Конституцією України, законами України і міжнародними правовими актами територіальної цілісності України та порядку визначення її території¹. Ряд учених розглядають безпосередній об'єкт цього злочину як установлений Конституцією України порядок зміни меж території України².

У свою чергу, С. І. Селецький називає безпосереднім об'єктом цього злочину територіальну цілісність і недоторканність держави³, а Я. О. Лантінов називає територіальну цілісність і безпеку територіальної цілісності України, а також національну безпеку загалом (у вузькому сенсі – як забезпечення «життя» нації України, її самобутньої життєдіяльності)⁴.

Поряд із цим, М. І. Хавронюк спочатку вважав, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину є безпека держави в політичній і воєнній сферах у частині забезпечення територіальної цілісності і недоторканності державного кордону України⁵. Потім учений називав безпосереднім об'єктом національну безпеку в політичній сфері, а пізніше – також і у сфері державної безпеки, яка полягає у відсутності загрози порушення встановлених Конституцією, законами України і міжнародними правовими актами територіальної цілісності України та порядку визначення її території⁶.

¹ Мошняга Л. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. В. Мошняга. Х. : Б. в., 2011. С. 101.

² Див.: Сичевський В. В., Харитонов С. І., Олейніков Д. О. Науково-практичний коментар до Розділу І... С. 33.

³ Селецький С. І. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. К. : Центр учб. л-ри, 2008. С. 15.

⁴ Див.: Лантінов Я. О., Данишин М. В. Злочини проти основ національної безпеки України : альбом схем. С. 10 / Офіц. сайт Юрид. ф-ту ХНУ ім. В. Н. Каразіна. URL : http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_kryminal-prav/kk/Razdel_1_KK.pdf. ; Лантінов Я. О. Щодо визначення національної безпеки України ... С. 570–574.

⁵ Див.: Хавронюк М. І. Злочини проти держави (Гл. 2) / М. І. Хавронюк // Кримінальне право. Особлива частина : підруч. / відпов. ред. Шакун В. І. К. : НАВСУ – «Правові джерела», 1998. С. 45.

⁶ Див.: Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина. С. 55 ; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 264.

Викладене різноманіття визначень безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину обумовлює необхідність продовження наукового пошуку тих конкретних суспільних відносин, які поставлені законодавцем під охорону ст. 110 КК і яким заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода цим злочином. Актуальним також є питання структурного аналізу таких відносин, оскільки стосовно ст. 110 КК він ще не проводився. Методологічно правильно розглянути спочатку окремі структурні елементи суспільних відносин, виявити їх сутність у певному зв'язку, а потім і сутність самого відношення¹.

3.2. Предмет охоронюваних суспільних відносин

Як відмічає В. І. Борисов, домінуюча роль у встановленні кримінально-правової охорони суспільних відносин серед його структурних елементів належить предмету². Предметом суспільних відносин, що охороняються законом про кримінальну відповідальність, прийнято називати той матеріальний чи ідеальний предмет, з приводу якого існують відносини між суб'єктами³.

На предмет суспільних відносин, поставлених під охорону ст. 110 КК указує вже сам заголовок (назва) ст. 110 КК. Як правильно зазначив М. Д. Дурманов, заголовок статті не містить нормативних положень і не є частиною кримінально-правової норми, однак у деяких випадках він може мати суттєве значення при тлумаченні змісту статті⁴. На перший погляд може здатися, що назва ст. 110 КК «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» вказує на «територіальну цілісність України» і якусь невизначену «недоторканність України» (недоторканність якого саме аспекту «України?»),

¹ Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны ... С. 29.

² Борисов В. И., Гизимчук С. В. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения : моногр. X. : Консум, 2001. С. 41 ; Борисов В. И., Пащенко О. О. Злочини проти безпеки виробництва : поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки : моногр. X. : Вапнярчук Н. М., 2006. С. 30.

³ Див.: Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны ... С. 47 ; Тацій В. Я. Об'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина. С. 112–113 ; Музика А. А., Лацук Є. В. Предмет злочину ... С. 61.

⁴ Дурманов Н. Д. Советский уголовный закон. М. : Изд-во МГУ, 1967. С. 120 – 121.

однак загальноприйняте розуміння недоторканності певної держави, як територіальної недоторканності вказує на те, що ст. 110 КК призначена охороняти саме цілісність і недоторканність території України¹.

Отже, предметом охоронюваних ст. 110 КК суспільних відносин, як і предметом цього злочину, на наш погляд, є територія України, що складає просторову основу життя Українського народу, збереження його самобутності, слугує джерелом його соціально-економічного зростання та міжнародно-правового визнання. Однак, територія України охороняється ст. 110 КК лише від тих посягань, які передбачені диспозицією цієї статті, із чого випливає висновок про те, що існують межі кримінально-правової охорони території України ст. 110 КК. Саме з урахуванням цих меж предмет злочину – територія України – отримав свою конкретизацію як цілісність і недоторканність території України і в такому законодавчому формулюванні виступає як предмет охоронюваних ст. 110 КК суспільних відносин.

За таких обставин наше дослідження понять цілісності і недоторканності території України² є актуальним і необхідним, оскільки правильне визначення цих понять і вирішення питання про їх співвідношення має значення для правильного встановлення тих меж охорони, про які законодавець заявив (констатував) у назві ст. 110 КК, і вирішення питання, чи співпадають ці межі з тими межами суспільних відносин, на які посягають суспільно небезпечні дії, передбачені диспозицією ст. 110 КК. По суті про це саме є і питання про межі кримінально-правової охорони цілісності і недоторканності території України ст. 110 КК, яке в науковій літературі взагалі не порушувалося.

Важливість цілісності і недоторканності території України детерміновано властивостями самої території держави, яка відповідно до Декларації про державний суверенітет України слугує просторовою основою не тільки для встановлення суверенітету на цій території

¹ У законодавстві поняття «територіальна цілісність» уживається не тільки для позначення цілісності території України. Див., напр., Постанову ВРУ «Про невідкладні заходи із збереження територіальної цілісності Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка НАН України» № 850-VI від 13 січ. 2009 р.

² Див.: *Рубащенко М. А.* Поняття і ознаки територіальної цілісності України, охоронюваної ст. 110 КК України // *Право і сусп.-во.* 2014. № 4. С. 268–275 ; *Рубащенко М. А.* Співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у кримінальному праві України (ст. 110 КК) // *Наук. вісн. Ужгород. націон. ун-ту. Сер. Право.* 2014. Вип. 26. С. 223–226.

(внутрішній суверенітет: верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території), але й необхідною умовою для надання їй статусу суб'єкта міжнародного права (зовнішній суверенітет: незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах), а також наявністю як зовнішніх, так і внутрішніх загроз для території держави.

Національне законодавство не містить визначення понять цілісності та недоторканності території. У науково-практичних коментарях, підручниках та навчальних посібниках усі спроби аналізу територіальної цілісності і недоторканності пов'язані із цитуванням положень міжнародних договорів, у яких розкривається зміст міжнародно-правового принципу цілісності і недоторканності державної території¹, а в інших джерелах просто констатується, що територія України є цілісною і недоторканою або їх зміст узагалі не розкривається². З цього витікає два відповідних гіпотетичних висновки про **межі кримінально-правової охорони**: або ст. 110 КК присвячена охороні територіальної цілісності і недоторканності України від посягань іноземних держав (ззовні), або ж ст. 110 КК охороняє зазначені цінності від будь-яких можливих посягань без винятків. Така ситуація обумовлює необхідність більш детального аналізу відповідних суспільних відносин, причому з урахуванням системних зв'язків ст. 110 КК з іншими статтями Особливої частини КК.

¹ Див.: *Бантшиєв О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 79–81, 141–144; *Зоренко Д. С., Столбов В. Ф.* До питання дефініцій «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у назві ст. 110 КК України // Досудове розслідування : актуальні пробл. та шляхи їх вирішення : матеріали пост. діючого наук.-практ. семінару, 19 жовт. 2010 р. / НЮАУ. Х. : Оберіг, 2010. Вип. 2. С. 191–192; *Літкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України ... С. 143–144; *Мошняга Л. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України. С. 101–103.

² Див.: *Гуторова Н. А.* Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ ... С. 12; *Коржанський М. Й.* Кримінальне право і законодавство України. Особл. част. С. 32–33; *Навроцький В. О.* Злочини проти держави. С. 19–20; *Скулчи С. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 107; *Таций В. Я.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 28; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина. С. 55; *Чуваков О. А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 279.

На нашу думку, у розглядуваному контексті важливо розрізнити два види суспільних відносин, предметом яких є цілісність і недоторканність території України: національні (внутрішньодержавні) і міждержавні. Прикметно, що вчені-міжнародники в розумінні територіальної цілісності виділяють як внутрішньодержавно-правовий (принцип збереження територіальної цілісності держави), так і міжнародно-правовий (принцип поваги і дотримання територіальної цілісності) смисли¹.

Національні (внутрішньодержавні) відносини з охорони територіальної цілісності і недоторканності України засновані, насамперед, на проголошенні-констатації цілісності і недоторканності території України спочатку в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., а потім і в Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., де вказано, що територія України є неподільною та недоторканою². Аналіз норм Конституції свідчить, що вона містить універсальні положення, у яких йдеться про національний і міждержавний аспекти забезпечення цілісності і недоторканності. Зокрема: 1) у ст. 1 зазначається, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою; 2) згідно ст. 2 суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою; 3) у ч. 1 ст. 17 указується, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Крім того, у Конституції України також передбачені конкретизовані приписи, присвячені охороні території України. Зокрема: 1) заборона утворення і діяльності політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на порушення суверенітету і територіальної цілісності держави (ч. 1 ст. 37); 2) обмеження можливості зміни території України виключно шляхом проведення всеукра-

¹ Див.: *Остроухов Н. В.* Территориальная целостность государств в современном международном праве и ее обеспечение в Российской Федерации и на постсоветском пространстве : моногр. М. : Юрлитинформ, 2009. С. 17.

² *Декларація про державний суверенітет України* : декларація Верховної Ради УРСР від 16 лип. 1990 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12> ; *Про проголошення незалежності України* : постанова Верховної Ради УРСР № 1427-XII від 24 серп. 1991 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.

їнського референдуму, який може бути проголошений із цього питання виключно ВРУ (ст. ст. 73, п. 2 ч. 1 ст. 85 Конституції); 3) конституційне встановлення адміністративно-територіального складу України і визнання Автономної Республіки Крим невід'ємною складовою України (ч. 2 ст. 133 і ст. 134 Конституції); 4) заборона зміни Конституції, якщо такі зміни спрямовані на порушення територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 157 Конституції). Оцінюючи всі зазначені норми в цілому можна констатувати, що територія України, її цілісність і недоторканність визнаються такою особливо важливою цінністю, належною Українському народу, на яку ніхто не може посягати. Тобто заборона посягання на неї поширюється на всіх, тобто на будь-яких фізичних чи юридичних осіб та держави, незалежно від того, відбуваються вони ззовні чи зсередини держави. Водночас, Конституція передбачає можливість зміни території України тільки у встановленому в ній порядку.

На дуалізм правової охорони території України, тобто охорону як від внутрішньодержавних, так і зовнішніх посягань, указує також і Закон України «Про основи національної безпеки України» № 964-IV від 19 червня 2003 р., у вже цитованій ст. 7 якого констатуються наявність загроз цілісності як у зовнішньополітичній, так і у внутрішньополітичній сфері, а також положення законів України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» № 2411-VI від 1 липня 2010 р., «Про оборону України» № 1932-XII від 6 грудня 1991 р. та інших нормативних актів.

Міждержавні (міжнародні) відносини з охорони цілісності і недоторканності території базуються на міжнародних актах і охоплюють їх охорону, як предмета цих відносин, тільки від посягань іноземних держав, як рівних Україні учасників міжнародних відносин. Суб'єктами таких відносин виступають суб'єкти міжнародного права, але насамперед, це так звані первинні суб'єкти міжнародного права – держави та народи, що борються за самовизначення¹. Зміст цих суспільних відносин складається із діяльності суб'єктів, їх взаємних прав та обов'язків, визначених численними міжнародними актами.

Національні (внутрішньодержавні) і міждержавні відносини згідно логічних правил перебувають у співвідношенні перетинання і

¹ Див.: *Международное право* : учеб. / под ред. А. А. Ковалева, С. В. Черниченко ; Дипломат. акад. МИД РФ. 4-е изд., стр. М. : Омега-Л, 2011. С. 151.

різняться між собою за суб'єктами та змістом суспільних відносин. Як зазначив М. С. Таганцев, буття держави може бути розглянуто або само собою як самостійне ціле, або у відношенні до інших держав, через що посягання можуть бути спрямовані як на внутрішнє, так і на зовнішнє буття держави¹.

Уважаємо, що *безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 110 КК виступають саме національні (внутрішньодержавні) відносини як складові родового об'єкта – суспільних відносин з охорони основ національної безпеки України*. Тому, при з'ясуванні змісту цілісності і недоторканності території України стосовно цієї статті КК ми виходимо з того, що посягання на територію України може бути не тільки з боку іноземної держави, а може вчинюватись будь-якими особами – громадянами України та/або іноземцями (за наявності ознак суб'єкта злочину). Цей висновок є важливим і для правильного вирішення питань про співвідношення злочинів, передбачених статтями 110, 436 і 437 КК (детальніше про це див. § 3 розділу 5).

Територіальна цілісність уперше згадується в законі про кримінальну відповідальність тільки з моменту внесення змін до ст. 62 КК 1960 р. Законом України від 11 жовтня 1991 р.². До набуття чинності КК 2001 р., аналізований склад злочину був передбачений ст. 62 КК 1960 р., яка мала назву «Посягання на територіальну цілісність України» (зі змінами від 17 червня 1992 р. та 24 грудня 1993 р.)³. Указівка ж на територіальну недоторканність уперше з'явилася стосовно цього складу злочину саме в КК 2001 р., хоча диспозиція статті при цьому залишилась повністю незмінною порівняно із КК 1960 р. Як можна припустити, розробники КК 2001 р. у такий спосіб приводили у відповідність назву ст. 110 КК до термінології міжнародного права, а також

¹ Див.: Таганцев Н. С. Уголовное уложение от 22 марта 1903 г. (неофиц. изд.) // Изд. Н. С. Таганцева. СПб. : Гос. тип., 1904. С. 182.

² Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України : Закон України № 1649-XII від 11 жовт. 1991 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1649-12>.

³ Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України : Закон України № 2468-XII від 17 черв. 1992 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2468-12/ed19920617> ; Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави : Закон України № 3805-XII від 24 груд. 1993 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3805-12/ed19931224>.

ст. 2 Конституції, у якій констатується, що територія в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Поняття цілісності території України. Семантично «цілісність» означає стан внутрішньої єдності об'єкта (єдине ціле), його відносну автономність, незалежність від навколишнього середовища¹.

При визначенні поняття цілісності території України базовим є саме поняття території України, наведене вище, та її ознаки. Цілісність території головним чином пов'язана з фізичними параметрами території (площа суші, координати, лінія державного кордону тощо). Цілісність є показником стану території. По суті цілісність території означає збереження її фізичних параметрів у незмінному вигляді або, іншими словами, незмінність фізичних параметрів. Однак, оскільки саме поняття території характеризується зазначеною вище сукупністю обов'язкових ознак, то й у визначенні цілісності території України ці ознаки також повинні бути присутніми.

З урахуванням викладеного, **цілісність території України** стосовно ст. 110 КК можна визначити як *стан території України, що характеризується незмінністю фізичних параметрів (площі, координат, лінії державного кордону тощо) простору (суші, вод, надр і повітряного простору), який належить Українському народу і в якому і щодо якого верховну владу (територіальне верховенство) здійснює Український народ.*

Із цього визначення видно, що незмінність фізичних параметрів (цілісність) перебуває у відношенні протилежності їх змінності. Це дає підставу для висновку про те, що зазначена в ст. 110 КК об'єктивна і суб'єктивна спрямованість злочинних дій на «зміну меж території або державного кордону України» вказує на їх спрямованість саме на зміну фізичних параметрів території України, а отже на наявність посягання на цілісність території України. Таким чином, можна стверджувати, що констатований законодавцем у назві ст. 110 КК об'єкт кримінально-правової охорони – цілісність території України – у дійсності виступає основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину.

У науковій літературі територіальну цілісність часто визначають через ознаки просторової єдності та неподільності². Можна припусти-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. С. 1595.

² Див.: Анохіна А. А. Конституційно-правовий аналіз соотношения понять «суве-

ти, що це пов'язано з виведенням поняття територіальної цілісності з поняття державного суверенітету, а саме з його внутрішнього аспекту – єдності та неподільності влади в середині держави. Однак на нашу думку такий підхід лише фіксує взаємопов'язаність цих понять і може бути корисним для міжнародно-правових та конституційно-правових досліджень. Проте фізичні (просторові, географічні) єдність і неподільність території не є визначальними, оскільки окремі частини державної території можуть бути фізично розділеними (наприклад, острови у відкритому морі, ексклави і півексклави). Тому доцільно говорити про єдність і неподільність територіального верховенства, що є невід'ємним атрибутом самої державної території, а цілісність цієї території вказує на незмінність тих фізичних параметрів простору, на яких являє себе вказаний атрибут.

Як убачається, для теорії і практики важливим є і питання правильного розуміння незмінності фізичних параметрів території України. У цьому відношенні варто звернути увагу на декілька аспектів.

По-перше, зміна фізичних параметрів при посяганні на цілісність території України може виражатися: 1) у фактичній зміні цих параметрів, наслідком якої є фактичне відторгнення частини території України, та/або 2) в юридичній фіксації зміни фізичних параметрів території України і юридичному оформленні частини цієї території як належної іншому суб'єкту.

По-друге, зазначені фізичні параметри слід завжди сприймати в їх сукупності і взаємозв'язку. Тому, наприклад, цілісність території України буде порушена в разі будь-якої зміни лінії державного кордону України, навіть якщо загальна площа території держави при цьому не змінюється (зокрема в разі рівнозначної двосторонньої цесії). Порушення цілісності території матиме місце й тоді, коли втрата певної території супроводжується одночасним приєднанням навіть більшої за площею та (або) корисністю території (позитивна цесія).

По-третє, зміна фізичних параметрів території фактично може відбуватися у виді її зменшення або збільшення. Погляди науковців із

ренітет», «независимость» и «государственная целостность». С. 331–332 ; *Надутьий А. В.* Територіальна єдність, цілісність і недоторканність: до питання про співвідношення понять // *Право і безпека.* 2016. № 1. С. 32 ; *Шиканова Е. Г.* Территориальная целостность и суверенитет как основные объекты обеспечения национальной безопасности Российской Федерации в современный период // *Вестн. Нижегород. ун-та им. Лобачевского.* 2014. № 3. С. 273.

питання щодо оцінки збільшення території є різними. Так, М. І. Хавронюк зазначив, що оскільки Україна будує свою зовнішньополітичну діяльність на загальновизнаних принципах міжнародного права і відмовляється від будь-якої територіальної експансії, то під зміною території слід розуміти передусім її можливе зменшення¹. Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьов, навпаки, категоричні в тому, що намагання приєднати до України території за межами державних кордонів, які належать іншим державам чи є нейтральними, також може бути кваліфіковано за ст. 110 за умови, що такі територіальні зміни відбуваються всупереч Конституції². На нашу думку, порушення цілісності території України – це порушення її існуючих фізичних параметрів, а тому протиправне збільшення території, у тому числі всупереч Конституції, без їх зміни не може кваліфікуватися за ст. 110 КК, що не виключає застосування інших статей КК за наявності відповідного складу злочину (наприклад, ст. 437 КК). Цей висновок підтверджує й ст. 2 Конституції, у якій ідеться про цілісність та недоторканність території України саме в межах існуючих кордонів.

Оскільки сьогодні навряд чи можна з усією серйозністю ставити питання про існування так званих «нейтральних територій», то будь-яке збільшення території можливе або протиправним шляхом (наприклад, акт агресії) або шляхом укладення міжнародно-правових договорів. «Прирошена» поза чи всупереч волі Українського народу територія не може вважатися предметом злочину, передбаченого ст. 110 КК. Фактично ця територія є лише територією, яка потенційно може стати частиною території України (у разі отримання згоди Українського народу на всеукраїнському референдумі) або ж вона є предметом, здобутим злочинним або іншим протиправним шляхом (у разі незаконного її набуття).

По-четверте, необхідно брати до уваги можливість фактичної зміни території України під впливом природних процесів. Зокрема, неконтрольовані ендегенні геологічні процеси (рух земної кори, гірських порід) можуть призводити до незначної (малопомітної) зміни території держави. Різного роду ж екзогенні процеси (вивітрювання,

¹ Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 264.

² Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 112–113.

селі, абразія, ерозія тощо) можуть призвести до значних територіальних змін і необхідності редемаркації кордонів. Так, у зв'язку зі зміною русел річок Західний Буг (кордон із Польщею) та Тиса (кордон із Румунією) виникли питання про те, чи вважати ці зміни зміною території в контексті ст. 73 Конституції України та чи можна у зв'язку з цим здійснити обмін територіями без проведення всеукраїнського референдуму¹. КСУ відмовив у відкритті провадження з цього питання, залишивши проблему невирішеною². Як убачається, у контексті ст. 73 Конституції України та згідно цілей нашого дослідження такі природні зміни в межах прикордонних ділянок не викликають необхідності в проведенні всеукраїнського референдуму. Якщо вони призводять до зменшення території України, то такі зміни повинні стати предметом міждержавних домовленостей, однак будь-який обмін територіями (навіть рівнозначний) необхідно вважати зміною її меж, що потребує проведення всеукраїнського референдуму.

Разом з тим слід урахувувати, що під геологічними процесами можуть бути приховані злочинні дії зі зміни меж території. Тому якщо зменшення території України, яке пов'язане з розмиванням берегу, ерозією, зміною русла ріки чи іншими процесами, стало наслідком умисних цілеспрямованих дій, то це може свідчити про посягання на територіальну цілісність і недоторканність України.

По-н'яте, практичне встановлення фізичних параметрів території України може ускладнюватися існуванням невирішених питань у сфері делімітації кордону України. Установлення державного кордону – довготривала процедура, у якій умовно виділяють два послідовних етапи: делімітацію (договірне визначення) та демаркацію (реальне його встановлення на місцевості). Ст. 110 КК охороняє не порядок

¹ *Про схвалення Концепції державної політики щодо визначення лінії державного кордону у зв'язку з природними змінами русел прикордонних річок Західний Буг і Тиса та врегулювання питання користування територіями, що зазнали змін внаслідок таких явищ : розпорядження Кабінету Міністрів України № 610-р від 29 черв. 2011 р. // Офіц. вісн. України. 2011. № 51.*

² *Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Адміністрації Державної прикордонної служби України щодо офіційного тлумачення положень пункту 3 статті 3, частини другої статті 4 Закону України «Про державний кордон України» у взаємозв'язку з положенням статті 73 Конституції України : ухвала КСУ № 32-у/2012 від 28 листоп. 2012 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v032u710-12>.*

визначення території, а територіальну цілісність, у тому числі й при здійсненні делімітації чи демаркації кордону.

Делімітація державного кордону України розпочалася одразу ж після здобуття незалежності, хоча й залишається незавершеною. Однак це не означає, що в частині неделімітованого кордону територіальна цілісність України не охороняється. Будучи правонаступницею УРСР, з моменту проголошення незалежності кордони України були визначені договорами про делімітацію, укладеними СРСР із державами-сусідами УРСР у післявоєнні роки а також тим адміністративним кордоном, що існував між УРСР та сусідніми союзними республіками¹. Формально це було закріплено в ст. 5 Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р., згідно якої державний кордон СРСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між УРСР і Білоруською РСР, Російською РФСР, Молдовською Республікою за станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України². Тому якщо в процесі делімітації кордонів уже незалежної України новоукладені угоди з сусідніми державами передбачали зміну лінії кордону порівняно з угодами СРСР та адміністративним поділом у середині СРСР, то такі угоди підлягали б обов'язковому погодженню на всеукраїнському референдумі, оскільки це були б уже не тільки делімітаційні угоди, а й угоди про зміну території. Так само демаркація кордону повинна повністю відповідати угодам про делімітацію, інше може свідчити про порушення територіальної цілісності України.

¹ Див: *Договір* між СРСР і Республікою Польща про радянсько-польський державний кордон, від 16 серпня 1945 р., *Договір* між СРСР і Республікою Польща про заміну ділянок державних територій, від 15 лютого 1951 р., *Договір* між СРСР і Чехословацькою Соціалістичною Республікою про режим радянсько-чехословацького Державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань, від 10 лютого 1973 р., *Мирний договір* Союзних Республік з Угорщиною від 10 лютого 1947 р., *Договір* між Урядом СРСР і Урядом Румунської Народної Республіки про режим радянсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу з прикордонних питань від 27 лютого 1961 р., *Конституція* (Основний Закон) СРСР від 7 жовтня 1977 р., *Указ* Президії ВР СРСР «Про встановлення кордону між УРСР та Молдавською РСР» від 4 листопада 1940 г., *Указ* Президії ВР СРСР «Про розмежування областей між УРСР та Білоруською РСР» від 4 грудня 1939 р., *Указ* Президії ВР СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР» від 19 лютого 1954 р.

² *Про правонаступництво України* : Закон України від 12 верес. 1991 р. № 1543-ХІІ // Відом. Верх. Ради України. 1991. № 46. С. 617.

На сьогодні державний кордон України не делімітовано в частині внутрішніх морських вод і територіального моря в акваторії Азовського моря та Керченської протоки¹. Тому кваліфікація посягання на територіальну цілісність у частині цих територій може виявитися проблематичною. Повна відсутність визначеності унеможлиблює кваліфікацію за посягання на територіальну цілісність у частині неделімітованої території. Якщо ж на певну територію Україна поширює своє верховенство за відсутності делімітаційних угод (відсутність міжнародної визначеності території за наявності національної визначеності), то кваліфікація можлива, оскільки базується на національному законодавстві.

Водночас між національним та міжнародним правовим статусом може існувати конкуренція. У такому разі відповідно до ст. 9 Конституції, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства України та мають ви-

¹ З 1991 р. Україною були укладені такі «делімітаційні» угоди: *Договір* між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон, від 12 трав. 1997 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/112_004 ; *Договір* між Україною і Республікою Молдова про державний кордон та Додатковий протокол до Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон щодо передачі у власність Україні ділянки автомобільної дороги Одеса - Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації, від 18 серп. 1999 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/498_046 ; *Договір* між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань, від 12 січ. 1993 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_208/conv ; *Договір* між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січ. 2003 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157/conv ; *Договір* між Україною і Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво і взаємодопомогу з прикордонних питань, від 15 трав. 1995 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/348_636 ; *Договір* між Україною та Румунією про режим українсько-румунського кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань від 17 черв. 2003 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/642_022 ; *Договір* між Україною та Словачкою Республікою про спільний державний кордон, від 14 жовт. 1993 р. (ратифікований Україною 15 лип. 1994 р.) / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/703_002/conv ; *Угода* між Урядом України і Урядом Республіки Туреччина про кордон економічних (морських) зон України і Республіки Туреччина від 30 трав. 1994 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/792_008/conv.

знаний ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» пріоритет над іншими законами України¹.

Суспільні відносини, предметом яких є територіальна цілісність, слід відрізнати від суміжних відносин, які мають інші предмети. Насамперед, це стосується тих відносин, що виникають з приводу дотримання вимог законодавства при проведенні всеукраїнського референдуму з питань зміни території (детальніше про це йдеться нижче при розгляді об'єктивної сторони розглядуваного злочину) або при вирішенні питань про визначення території. У зв'язку з цим звернемо увагу на те, що М. І. Хавронюк, В. К. Гіжевський, В. О. Кузнецов і Л. В. Мошняга при визначенні безпосереднього об'єкта аналізованого злочину акцентують увагу саме на загрозах порушення порядку визначення території України². Однак визначення території України і зміна цієї території – це не тотожні процеси. Перший передбачає встановлення державного кордону (договірне оформлення меж території), що є первинним (передуючим) порядком стосовно порядку зміни території. В основі конституційного порядку зміни території вже закладено презумпцію належного встановлення (визначення) державного кордону, оскільки неможливо змінити межі території, якщо самі ці межі не визначені.

До суміжних також належать відносини, які виникають з приводу того, яким повинен бути державний чи адміністративно-територіальний устрій. Такий устрій і фізичні параметри території України є різними предметами. Територіальне верховенство зберігається незалежно від державного чи адміністративно-територіального устрою. Тому не можна погодитися з П. С. Матишевським, який називав безпосереднім об'єктом – територіальній устрій³, адже будь-які спроби (в т. ч. насильницькі) порушити встановлену в Україні форму державного устрою (наприклад, з унітарної на федеративну) або встановлений поділ на адміністративно-територіальні одиниці в т. ч. шляхом федералізації чи децентралізації (перехід частини функцій

¹ *Про міжнародні договори України* : Закон України № 1906-IV від 29 черв. 2004 р. // Офіц. вісн. України. 2004. № 35. С. 11.

² Див.: *Кузнецов В. О., Гіжевський В. К.* Кримінальне право України. С. 122 ; *Мошняга Л. В.* Об'єкт злочинів проти конституційних основ ... С. 83 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина. С. 55.

³ *Матишевський П. С.* Злочини проти держави // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 59.

центральної влади до територіальних громад), – не порушують територіальної цілісності України.

Нарешті, слід звернути увагу і на ті суміжні відносини, які виникають з приводу суверенітету. Зокрема не можна погодитися з В. А. Ліпканом та І. В. Діордіцею, які вважають безпосереднім об'єктом досліджуваного злочину безпеку держави в частині забезпечення суверенітету території¹, а також з О. Ф. Бантишевим та О. В. Шамарою, які називають безпосереднім об'єктом відносини із забезпечення суверенітету держави над її територією². Такий підхід веде до ототожнення суверенітету та цілісності, що недопустимо, адже дії, учинювані безпосередньо проти суверенітету – це дії проти прояву верховної влади на певній території, а не порушення цілісності останньої у вигляді зміни її фізичних параметрів. Не порушує територіальної цілісності і добровільна передача повноважень щодо реалізації частини суверенних прав певним наддержавним органам, що має місце, зокрема, у зв'язку з євроінтеграційними процесами, якщо при цьому не йдеться про суверенне право щодо самої території України. Передача повноважень державою наднаціональним структурам не означає заперечення або звуження суверенних прав, оскільки їх мандат залишається головним, а передане право компенсується набуттям загальносистемних повноважень. Така передача призводить не до поділу влади, а до вдосконалення її організації³. Звичайно, що держава, яка делегує реалізацію певних суверенних прав, повинна залишати за собою права реалізувати волю народу стосовно визначення юридичної долі території, відмовитися від делегування чи вийти в будь-який момент із наддержавного утворення.

Поняття недоторканності території України і його співвідношення з поняттям територіальної цілісності. Семантично «недоторканий» (не слід плутати зі словом іншого значення – «недоторканий») означає такий, якого закон охороняє від посягань з боку

¹ Ліпкан В. А., Діордіца І. В. Національна безпека України ... С. 143.

² Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 150.

³ Байдін Ю. В. Державний суверенітет і суверенні права: проблеми співвідношення / Ю. В. Байдін // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Нац. акад. прав. наук України. Х. : Право, 2010. Вип. 20. С. 192.

кого-небудь або такий, якого не можна псувати, знищувати, паплюжити через значимість, важливість тощо¹.

У міжнародному праві традиційно вважається, що «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» хоч і не є тотожними, але настільки взаємопов'язані, що практично завжди супроводжують одне одного, унаслідок чого часто поєднуються в єдиний «принцип цілісності і недоторканності території»². Крім того, й на рівні національного законодавства цілісність і недоторканність території часто передбачаються в одному ряді. Найвагоміше значення при цьому має ст. 2 Конституції, у якій зазначається, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

У кримінальному праві це призвело до таких співвідношень цих понять:

1) *фактичне ототожнення цілісності і недоторканності території за своїм змістом*. Так, П. С. Матишевський та В. Я. Тацій визначали територіальну недоторканність як цілісність і неподільність її території в межах існуючих кордонів, а М. Й. Коржанський – як цілісність, незмінність та неподільність території України без належного рішення державних органів³. М. І. Хавронюк та Я. О. Лантінов визначають територіальну недоторканність як захищеність території країни в існуючих кордонах від будь-яких посягань, що можуть стосуватися незаконної зміни території України⁴. Ототожнення цих понять було характерним і для науки радянського періоду⁵;

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. С. 766.

² Див.: Барциц И. Н., Левакин И. В. Территориальная целостность Российской Федерации : вопросы теории // Журн. Росс. права. 2002. № 10. С. 17 ; Волова Л. И. Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве / Л. И. Волова. Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1981. С. 30 ; Клименко Б. М. Государственная территория ... С. 38–40 ; Курс международного права. В 7 т. / Г. В. Игнатенко, В. А. Карташкин, Б. М. Клименко и др. М. : Наука, 1989. Т. 2. Основные принципы международного права. С. 101 ; Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. С. 314.

³ Див.: Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Особл. част. С. 27 ; Матишевський П. С. Злочини проти держави // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 39 ; Тацій В. Я. Особо опасные преступления против государства // Уголовный кодекс Украинской ССР : научн.-практ. коммент. К. : Политиздат Украины, 1987. С. 251.

⁴ Див.: Лантінов Я. О., Даньшин М. В. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 18 ; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 267.

⁵ Див.: Дьяков С. В., Игнатьев А. А., Карпушин М. П. Ответственность за государ-

2) протиставлення цих понять, виходячи із виокремлення зовнішньої та внутрішньої складових державного суверенітету (В. В. Сичевський, Є. І. Харитонов, Д. О. Олейніков): територіальну цілісність називають складовою внутрішнього державного суверенітету (відсутність внутрішніх загроз від'єднання окремих територій), а територіальну недоторканність – зовнішнього державного суверенітету (відсутність зовнішніх загроз)¹;

3) територіальну недоторканність називають складовою територіальної цілісності (Л. В. Мошняга)²;

4) окремі ж дослідники вважають цілісність і недоторканність принципами, що тісно переплітаються, унаслідок чого розглядають їх як єдиний принцип (О. Ф. Бантишев, О. В. Шамара, Д. С. Зоренко, В. Ф. Столбов)³. Принагідно зауважимо, що сумісне використання «територіальної цілісності» і «територіальної недоторканності» характерне переважно для пострадянських держав, що пов'язано, як зазначає М. В. Остроухов, зокрема, і з неправильним перекладом російською терміна «territorial integrity» в Статуті ООН та в деяких інших міжнародних актах як територіальної недоторканності⁴.

Принцип територіальної цілісності та недоторканності держави виступає загальноновизнаним принципом міжнародного права, а тому його зміст трактується через категорію міжнародно-правових обов'язків, визначених міжнародними договорами, звичаєвими та іншими нормами міжнародного права. Узагальнюючи ці обов'язки, учені-міжнародники виділяють такі обов'язки держав, як складових змісту цього принципу: 1) не набувати чужої території шляхом погрози силою або її застосуванням; 2) поважати недоторканність державних

ственные преступления. М. : Юрид. лит., 1988. С. 24 ; Ермакова Л. Д. Особо опасные государственные преступления : учеб. пособ. / Л. Д. Ермакова. М. : ВЮЗИ, 1982. С. 24 ; Смирнов Е. А. Особо опасные государственные преступления (вопросы квалификации в связи с применением уголовно-правовой нормы) : учеб. пособ. / Е. А. Смирнов. К. : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1974. С. 107.

¹ Див.: Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково-практичний коментар до Розділу I... С. 83–84.

² Див.: Мошняга Л. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України. С. 81–82.

³ Див.: Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 144 ; Зоренко Д. С., Столбов В. Ф. До питання дефініцій «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» ... С. 191.

⁴ Остроухов Н. В. Территориальная целостность государств ... С. 5.

кордонів; 3) не використовувати іноземної території без згоди суверена; 4) не використовувати своєї території таким чином, щоб цим заподіялася шкода територіям інших держав¹, а також 5) не здійснювати насильницького розчленування якої-небудь держави; 6) не визнавати територіальних змін, що стали наслідком застосування сили; 7) не інспірувати та не заохочувати сепаратистських рухів з метою штучного поділу території та інше².

Разом із тим у міжнародному та конституційному праві останнім часом поширеною стає позиція, згідно з якою вчені намагаються розмежувати цілісність та недоторканність як відносно самостійні поняття. Так, Б. М. Клименко зазначав, що згідно з вимогою територіальної недоторканності, держави зобов'язані утримуватися від будь-якого (озброєного чи неозброєного) посягання на територію іноземної держави, а цілісність державної території означає заборону насильницького розчленування території будь-якої держави або відторгнення і захоплення частини її території³. Подібний зміст вкладають у ці поняття також і конституціоналісти О. Є. Кутафін, О. Г. Кушніренко, В. Т. Погорілко і В. Л. Федоренко, Ю. М. Тодика, В. М. Шаповал та інші⁴. Оскільки будь-яке озброєне чи неозброєне посягання на територію логічно включає в себе будь-яке посягання з метою розчленування, відторгнення чи захоплення території, то очевидно, що охорона цілісності виступає складовою охорони недоторканності.

У міжнародному праві вказується, що принцип територіальної недоторканності можна іншими словами назвати принципом заборони застосування сили проти території держави – загальновизнаний принцип міжнародного права (норма «*ius cogens*»)⁵. Як справедливо відмітила Л. І. Волова, дотримання вимоги недоторканності державної те-

¹ Клименко Б. М. Государственная территория ... С. 24.

² Волова Л. И. Принципы территориальной целостности ... С. 35.

³ Клименко Б. М. Указ. соч. С. 38.

⁴ Див.: Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х. : Право, 2008. С. 64 ; Кутафін О. Е. Избранные труды. Т. 4. Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации. М. : Проспект, 2011. С. 92 ; Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : Академ. курс : підруч. у 2 т. / за ред. В. Ф. Погорілка. К. : Юрид. думка, 2006. Т. 2 – 260, 639 ; Тодика Ю. Н. Основы конституционного строя Украины. С. 51–54 ; Шаповал В. М. Територіальна цілісність / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. К. : Укр. енцикл., 2004 – Т. 6 : Т-Я. С. 44.

⁵ Остроухов Н. В. Территориальная целостность государств ... С. 48–53.

риторії є умовою збереження її цілісності. Різниця полягає в тому, що порушуючи недоторканність території, не завжди переслідується мета відторгнути її частину¹. Іншими словами, посягання на цілісність України тим самим завжди є посяганням і на недоторканність України (у тому числі, і шляхом внутрішньої підтримки сепаратистів), однак не кожне посягання на недоторканність здатне заподіяти шкоду цілісності (наприклад, використання іноземною державою території України чи транзит нею без згоди України, шкідливе для території України використання власної території іноземною державою тощо).

Таким чином, навіть якщо виходити тільки з міжнародно-правового розуміння цих понять, незважаючи на термінологічну плутанину, ураховуючи зміст міжнародних договорів та доктрину міжнародного права, видається можливим та необхідним розгляд їх як відносно самостійних за своєю суттю принципів, де більш широким виглядає принцип недоторканності території. Зрозуміло, що поняття цілісності і недоторканності території зародились і розвивалися в міжнародному праві й отримали там своє нормативне закріплення. Як наслідок, можна констатувати, що в назві ст. 110 КК законодавець використав спеціалізовану іншогогалузеву термінологію, діяв відповідно до традиції сумісного використання цих понять. Проте суто механічне перенесення міжнародно-правового розуміння територіальної цілісності і недоторканності й для кримінально-правових потреб застосування ст. 110 КК навряд чи може бути вдалим, зважаючи на те, що по-перше, зазначені міжнародно-правові поняття розроблялися тільки відносно міждержавних відносин, а суб'єктом злочину згідно ч. 1 ст. 18 КК може бути тільки фізична особа, а по-друге, суспільні відносини, охоронювані КК, виникають не з приводу існування певного принципу, а з приводу певної соціальної цінності.

Як убачається, зміст поняття недоторканності території України стосовно ст. 110 КК повинен визначатися з урахуванням того, що це поняття зазначено в назві цієї статті як самостійне, для нього базовими є внутрішньодержавні відносини і система Особливої частини КК.

Недоторканність є багатограним поняттям, що застосовується відносно різних об'єктів (територія, представники влади, людина та її здоров'я, житло, власність, кореспонденція тощо). Але, як правильно відмічає О. Є. Кутафін, незалежно від об'єкта, недоторканність – це

¹ *Волова Л. И.* Принцип территориальной целостности ... С. 30–31.

завжди певний стан захищеності від будь-яких посягань зі сторони, а також заборона вчиняти певні дії¹.

При визначенні поняття недоторканності території України базовим є саме поняття території України, наведене вище, та її ознаки. Як і цілісність, недоторканність є показником стану території. По суті недоторканність території означає збереження її в стані захищеності від будь-яких посягань на неї. Однак, оскільки саме поняття території характеризується зазначеною вище сукупністю обов'язкових ознак, то й у визначенні недоторканності території України ці ознаки також мають бути присутніми.

Таким чином, **недоторканність території України** стосовно ст. 110 КК можна визначити як *стан території України, що характеризується захищеністю від будь-яких посягань на простір (сушу, води, надра і повітряний простір), який належить Українському народу і в якому і щодо якого верховну владу (територіальне верховенство) здійснює Український народ.*

У цьому визначенні йдеться про захищеність від будь-яких посягань, тобто *це поняття є більш ширшим за поняття цілісності території, і містить в собі захищеність від посягання на цілісність.* Обидва поняття характеризують стан території України, але різні його аспекти. Територіальна недоторканність характеризує стан території України з точки зору зовнішніх умов, в яких в повній мірі виявляється її соціальна цінність. Порушення територіальної недоторканності України може мати своїм наслідком порушення цілісності або інший суспільно небезпечний наслідок щодо території України. Співвідношення цих понять правильно відображає наступне словосполучення: «посягання на цілісність території або інше посягання на недоторканність території України». Однак у диспозиції ст. 110 КК йдеться лише про дії, які посягають на цілісність території України. Це дає підстави для висновку про те, що недоторканність території України в частині захищеності від інших (крім посягання на цілісність території) посягань задекларована законодавцем у назві ст. 110 КК як об'єкт кримінально-правової охорони, а в дійсності ці відносини не є об'єктом злочинних дій, зазначених у диспозиції цієї статті. Назва ст. 110 КК указує на більш широкий об'єкт кримінально-правової охорони, порівняно з тим об'єктом, який фактично охороняється цією статтею.

¹ Кутафін О. Е. Избранные труды. Т. 4. С. 5.

Статус території України як недоторканної не припиняється і не змінюється тоді, коли певний суб'єкт порушує цей стан. Оскільки суверенні права (в т. ч. право змінювати межі території України) належать Українському народу, то всі інші суб'єкти – окремі фізичні особи (громадяни України, іноземці чи особи без громадянства), групи осіб (в т. ч. транснаціональні), державні органи та іноземні держави (чи їх об'єднання) зобов'язані утримуватися від посягань на ці права.

Фактичне порушення цілісності території України завжди має своїм наслідком зміну фізичних параметрів території, що виражається у відторгненні певної частини території України або переході суверенних прав на неї до іншого суб'єкта. Інші порушення територіальної недоторканності України можуть виражатися, зокрема, як повне позбавлення України своєї території, тимчасове захоплення території чи приведення її в непридатний для життєдіяльності стан тощо.

Як зазначалось вище, територія України є особливо важливою соціальною цінністю – життєвим простором Українського народу. Така її значимість обумовлює недопустимість прогалин в охороні тих чи інших її аспектів. Неналежна кримінально-правова охорона території України в умовах наростання світової демографічної кризи може мати фатальні наслідки. Якщо проаналізувати можливі загрози територіального характеру, то можна констатувати наступне. На рівні загроз, які можуть надходити від іноземних держав чи міждержавних утворень, територія України охороняється нормами міжнародного права й окремими нормами чинного КК. У разі заподіяння певної шкоди території України іноземна держава несе міжнародно-правову відповідальність (репарації, реституція, ресторация, реторсії, сатисфакція та інші заходи), а відповідальні фізичні особи можуть нести міжнародну кримінальну відповідальність або кримінальну відповідальність за чинним КК.

На рівні загроз, які можуть виходити від інших суб'єктів – фізичних осіб та їх об'єднань (певні організації, групи, формування національного чи міжнаціонального характеру), чинна ст. 110 КК, виходячи з її диспозиції, охороняє лише цілісність території України. Але як бути, якщо певні фізичні особи посягають на територію України з метою її захоплення і використання, але без мети її відторгнення? Ураховуючи постійне зростання населення Землі без відповідного зростання простору для проживання та життєдіяльності, а також збільшення кількості міжнародних (у тому числі територіальних) конф-

ліктів останнім часом, учинення таких дії набуває все більшого ступеня вірогідності. Зважаючи на особливу цінність території, як життєвого простору, для упередження виникнення безкарності таких посягань, слід діяти на випередження. Відсутність окремих проявів посягань у теперішній час не означає, що закон про кримінальну відповідальність не повинен передбачати норму, яка б упредила відповідні посягання в майбутньому. Як правильно зазначає М. Дмитрук, уже шляхом офіційного оприлюднення норм розділу I Особливої частини досягається завдання загальної превенції¹.

У розглядуваному контексті заслуговують окремої уваги також такі інші посягання на територіальну недоторканість України, у яких характер суспільної небезпечності дій визначається їх спрямованістю проти суверенних прав Українського народу на територію України. Таке посягання може виражатися, наприклад, у позбавленні Українського народу прав на всю територію України. Особливістю таких дій є те, що вони вчинюються виключно в юридичній площині. Можливість таких посягань у сучасних умовах пов'язана з існуванням різних проєктів інтеграції України до інших державних або наддержавних утворень. Зазначені дії в такому разі можуть виражатися в юридичному закріпленні без згоди Українського народу його суверенних прав на територію за іншим суб'єктом – народом чи органами влади інших державних або наддержавних утворень.

Разом із тим, такі посягання слід відрізнити від подібних посягань, пов'язаних з посяганнями на цілісність території України. Зокрема, це стосується тих посягань, які виявляються не у вигляді фактичного відторгнення певної частини території України, а як придбання чи передача суверенних прав на частину території. Тобто йдеться про юридичну фіксацію зміни фізичних параметрів території України і юридичне оформлення частини цієї території як належної іншому суб'єкту. Такі дії порушують цілісність території України, однак такий висновок не є очевидним для осіб, які застосовують ст. 110 КК, а також для тих, хто зобов'язаний дотримуватись її вимог. Ще більше це питання ускладнюється в тих випадках, коли такі дії вчинюються після фактичного відторгнення частини території України. Наприклад, якщо подібні дії вчинені щодо території Криму після фактичного її

¹ Дмитрук М. «Мертві норми» КК України: спроба наукового пояснення поняття та причин виникнення // Право України. 2010. № 6. С. 228.

відторгнення від території України (2014 р.) і виразилися в підписанні договору з РФ про визнання Україною території Автономної Республіки Крим територією РФ поза волею Українського народу. Теоретичне осмислення цих дій дає підстави для висновку про те, що йдеться про дії, учинені з метою зміни *меж* території України, але не у фактичній, а юридичній їх площині. Оскільки в ст. 110 КК межі неконкретизовані, то це дозволяє застосувати цю статтю і в цих випадках, але не знімає питання про необхідність удосконалення цієї статті КК.

У зв'язку з цим, на наш погляд, слід розширити диспозицію ст. 110 КК таким чином, щоб ця стаття охороняла не тільки від суспільно небезпечних посягань на цілісність території України, але й від інших суспільно небезпечних порушень територіальної недоторканності України, зокрема у вигляді повного позбавлення України своєї території, тимчасового захоплення території чи приведення її в непридатний для життєдіяльності стан тощо. Крім того, необхідно конкретизувати в диспозиції цієї статті можливість посягання на територіальну цілісність у вигляді визнання суверенних прав на територію України за іншим суб'єктом, їх передачу чи відмову від них. З цією метою ми пропонуємо викласти ст. 110 КК у новій редакції, у якій у назві статті і її диспозиції вказати на посягання на територію України, а в примітці до статті надати конкретизоване визначення такого посягання як істотного порушення недоторканності території України (нова редакція ст. 110 КК викладена в загальних висновках до монографії). Перелік можливих порушень територіальної недоторканності навряд чи може бути вичерпним, особливо враховуючи появу нових форм посягань та їх гібридизацію, тому такий перелік слушно залишити відкритим. Вибір назви статті «Посягання на територію України» обумовлений двома основними причинами: по-перше, це пов'язано з розширенням диспозиції нової редакції статті, яка в разі її прийняття охоронятиме не тільки цілісність території, але й від будь-яких посягань на недоторканність території; по-друге, прагненням надати більшої правової визначеності тій соціальній цінності, з приводу якої й виникають охоронювані відносини.

3.3. Суб'єкти і зміст охоронюваних суспільних відносин

Суб'єктний склад національних відносин з охорони цілісності території України характеризується наявністю двох груп суб'єктів:

уповноважених та правозобов'язаних. До першої групи належить Український народ, який виступає виключно як уповноважений суб'єкт. Відповідно до Конституції, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, якому належить право визначати і змінювати конституційний лад в Україні (ст. 5), усі природні об'єкти, що знаходяться в межах території України є власністю Українського народу (ст. 13), захист суверенітету і територіальної цілісності України є справою всього Українського народу (ст. 17). У зв'язку з цим, виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про зміну території України (ст. 73).

Водночас, право голосу на всеукраїнському референдумі (бути учасником референдуму) мають тільки громадяни України (ст. 70 Конституції, ст. 6 Закону України «Про всеукраїнський референдум»). Як наслідок, законодавець виходить із так званого «громадянського» (а не «національного») розуміння Українського народу, як єдності людей, об'єднаних політико-правовим зв'язком (громадянством) з певною державою¹. Варто наголосити, що під «народом» мається на увазі саме весь Український народ, а не населення окремої області (областей), району, міста, села чи селища.

Український народ має виключне право на вирішення питання про зміну території України і ніхто не може узурпувати це право. Тому йому кореспондують обов'язки не посягати на нього, покладені на будь-яких інших суб'єктів, у тому числі й окремих фізичних осіб (незалежно від громадянства чи наявності ознак службової особи), юридичних осіб публічного і приватного права і самої держави, яка співвідноситься із народом, за влучним вираженням Л. М. Шипілова, як один із модусів його буття².

Названі суб'єкти належать до групи правозобов'язаних суб'єктів та можуть бути учасниками того чи іншого етапу зміни меж території України. Більше того, на окремих етапах вони можуть виступати як уповноважені суб'єкти, однак відносно згаданого виключного права Українського народу, усі вони є правозобов'язаними. Так, Президент України має право укладати міжнародні договори територіального характеру, ВРУ є суб'єктом проголошення референдуму, а конкрет-

¹ Див.: Мамут Л. С. Народ в правовому государстве. М. : НОРМА, 1999. С. 27 ; Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : моногр. Х. : ФІНН, 2009. С. 41.

² Шипілов Л. М. Там само. С. 79.

ний громадянин є безпосереднім учасником референдарного процесу (право голосу), однак ніхто з них не вправі вирішувати питання про зміну меж території України.

Зміст (соціальний зв'язок) суспільних відносин зовні проявляється, як правило, у вигляді соціально-корисної діяльності¹, або ж у застиглій формі – як соціальний чи правовий статус громадян, соціальний інститут тощо². Оскільки національні відносини з приводу охорони територіальної цілісності є правовими відносинами, то можна виділити юридичний і фактичний зміст відносин. Це узгоджується із ученням про правовідносини в теорії права.

Юридичний зміст складають права і обов'язки учасників відносин. Як уже згадувалося, до них належать визначене в Конституції виключне право Українського народу вирішувати питання про зміну території України та кореспондуючий йому пасивний (негативний) обов'язок усіх інших суб'єктів не посягати на це право. Обов'язок певної поведінки взаємозв'язаних, взаємодіючих суб'єктів є важливою ознакою соціального зв'язку, у ньому зацікавлене все суспільство³. Оскільки відносини з охорони територіальної цілісності засновані на можливості безпосереднього використання суб'єктом своїх суверенних прав без втручання інших суб'єктів у сферу його діяльності, то вони мають абсолютний характер, тобто уповноваженому суб'єкту (народу) протистоїть невизначене коло зобов'язаних суб'єктів.

Фактичний зміст цих відносин складає діяльність згаданих суб'єктів стосовно забезпечення стану захищеності предмета суспільних відносин – територіальної цілісності України. Ця діяльність полягає в тому, що зміна території України відбувається виключно через форму безпосередньої демократії – всеукраїнський референдум. Найважливішою складовою змісту цих суспільних відносин є конституційні вимоги, які гарантують цілісність України та передбачають виключний спосіб зміни меж території України.

Стан захищеності територіальної цілісності забезпечується, насамперед, завдяки створенню і підтриманні умов, за яких держава Україна від імені Українського народу повною мірою реалізує свій внутрішній суверенітет (верховенство, самостійність, повноту і непо-

¹ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України. С. 42.

² Кудрявцев В. Н. Право и поведение. М. : Юрид. лит., 1978. С. 59.

³ Тацій В. Я. Знач. твір. С. 43.

дільність) на всій її території. Це різноманітні організаційні, управлінські, технічні, соціально-правові та інші умови, а також превентивні й захисні заходи, за яких у державі в цілому та в окремих її регіонах, з одного боку, забезпечується народовладдя і визнається верховенство, повнота і неподільність єдиної державної влади як виразника влади народу, державними органами і посадовими особами, юридичними і фізичними особами, а з другого боку, дотримуються права національних та релігійних меншин, забезпечується рівноправність між окремими територіальними утвореннями та спільнотами в соціальній, економічній, культурній та інших сферах. У цьому аспекті слід зазначити, що самі кримінально-правові заходи реагування виступають лише як заходи «ultima ratio», коли не спрацьовують інші заходи із забезпечення цілісності держави.

Важливе значення для змісту національних суспільних відносин із забезпечення територіальної цілісності мають ті форми діяльності, що виступають змістом інших суспільних відносин, наприклад тих, що забезпечують призов та мобілізацію, установлений порядок несення або проходження військової служби, нормальну службову діяльність у державному апараті тощо. Діяльність із охорони територіальної цілісності, таким чином, може виступати складовою змісту інших охоронюваних кримінальним правом відносин (так званих «забезпечувальних» відносин).

3.4. Види безпосередніх об'єктів та предметів злочину.

Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину

Види безпосередніх об'єктів та предметів злочину. На рівні безпосереднього об'єкта (горизонтальний рівень) прийнято виділяти основний, додатковий обов'язковий і додатковий факультативний об'єкти¹. Основний об'єкт – це ті суспільні відносини, які є частиною родового об'єкта і саме їм, головним чином, злочином заподіюється шкода². Установлюючи кримінальну відповідальність за посягання на територіальну цілісність України, законодавець намагався поставити

¹ Тацій В. Я. Об'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина. С. 116.

² Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть : консп. лекц. Д. : Пороги, 1992. 168 с. // Бажанов М. И. Избранные труды / отв. ред. В. Я. Тацій. Х. : Право, 2012. С. 722.

під охорону національні суспільні відносини із забезпечення територіальної цілісності і недоторканності України, на що вказує назва ст. 110 КК. Проведений вище аналіз показав, що в дійсності основним об'єктом, проти якого спрямовані злочинні дії, і який вирішальним чином впливає на визначення характеру суспільної небезпечності злочину є національні (внутрішньодержавні) відносини з охорони територіальної цілісності України.

Разом із тим, аналіз об'єктивної сторони злочину, викладений у розділі 2 цієї роботи, показав, що суспільні відносини, охоронювані ст. 110 КК, мають певні особливості залежно від форм учинення цього злочину. Це стосується публічних закликів до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, та розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (третьої і четвертої форм). Як убачається, такі особливості полягають у тому, що ці відносини є інформаційними, оскільки виникають з приводу охорони територіальної цілісності України (предмета суспільних відносин) у сфері реалізації права вільно поширювати інформацію, тобто охорони від поширення інформації такого змісту, сприйняття якого людьми може викликати в них бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Таким чином, йдеться про інформаційні відносини, які регулюються ст. 34 Конституції України, Законом України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII (в редакції Закону України від 13 січня 2011р. № 2398-VI) та іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до ч. 3 ст. 34 Конституції України здійснення передбаченого цією статтею права вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір може бути обмежене законом, зокрема в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності. На реалізацію цього конституційного припису в ст. 28 зазначеного Закону України «Про інформацію» встановлена заборона щодо використання інформації, зокрема для закликів до ліквідації незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни¹. У цьому самому зв'язку перебуває встановлена в ст. 110

¹ Подібні заборони щодо використання інформації встановлені також і в інших зако-

КК заборона щодо вчинення публічних закликів та розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією. Обидві заборони мають за мету охорону територіальної цілісності України. Це дає підстави для висновку, що об'єктом кримінально-правової охорони та предметом охоронюваних суспільних відносин передбаченого ст. 110 КК злочину, вчинюваного в третій і четвертій формах, також є територіальна цілісність України.

Однак, ті суспільні відносини, які насамперед порушують злочинні дії у виді «публічних закликів чи розповсюдження матеріалів із закликами...» можна більшою мірою конкретизувати, указавши на зазначені інформаційні відносини. Підстава для визнання особливостей соціальної сутності цих дій також впливає з аналізу конструкції диспозиції ч. 1 ст. 110 КК. У ній «публічні заклики і розповсюдження матеріалів із закликами...» вказані альтернативно до «дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України», а оскільки останні в такому формулюванні можуть бути будь-якими, то це вказує якраз на наявність особливостей у характері суспільної небезпечності публічних закликів та розповсюдження матеріалів із закликами. Ця особливість полягає в тому, що такі дії самі собою не є реалізацією умислу на зміну меж території України, а їх суспільна небезпечність полягає лише у створенні можливості того, що внаслідок цих дій в інших осіб виникне бажання вчинювати дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. У разі фактичного вчинення такими іншими особами зазначених у ст. 110 КК дій, що призвели до тяжких наслідків, останні перебуватимуть у причинному зв'язку саме з діями цих осіб.

нах України, зокрема в таких: «Про громадські об'єднання» від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI (ст. 4), «Про політичні партії в Україні» від 5 квіт. 2001 р. № 2365-III (ст. 5), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листоп. 1992 р. № 2782-XII (ст. 3), «Про телебачення і радіомовлення» № 3759-XII від 21 груд. 1993 р. (ст. 6), «Про інформаційні агентства» № 74/95-ВР від 28 лют. 1995 р. (ст. 2), «Про кінематографію» від 13 січ. 1998 р. № 9/98-ВР (ст. 15), «Про захист суспільної моралі» від 20 листоп. 2003 р. № 1296-IV (ст. 2), «Про вибори Президента України» від 5 берез. 1999 р. № 474-XIV (ст. 64), «Про вибори народних депутатів України» від 17 листоп. 2011 р. № 4061-VI (ст. 74), «Про місцеві вибори» від 05 верес. 2015 р. № 595-VIII (ст. 60), «Про всеукраїнський референдум» № 5475-VI від 6 листоп. 2012 р. (ст. 76).

Для порівняння, при вчиненні розглядуваного злочину в перших двох формах («дій, учинених з метою...») суспільна небезпечність дій виражається в тому, що такими діями заподіюється істотна шкода територіальній цілісності України, зокрема у вигляді фактичного відторгнення частини території України, або могла бути заподіяна така шкода.

Інформація, що міститься в закликах та матеріали, у яких зафіксована така інформація не входять в структуру відносин, які охороняються, і повинні визнаватися предметами злочину. Це пов'язано з тим, що об'єктом кримінально-правової охорони не можуть бути відносини, які виникають з приводу предметів, що мають явно виражені соціально-негативні властивості. Об'єктом злочину є якраз відносини, спрямовані на протидію поширенню інформації, яка за своїм змістом здатна викликати в людей бажання вчиняти злочинні діяння.

Таким чином, можна зробити наступні висновки щодо видів та особливостей безпосередніх об'єктів та предметів передбачених у ч. 1 ст. 110 КК злочинних дій.

По-перше, для всіх форм учинення посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) *предметом охоронюваних суспільних відносин* виступає територіальна цілісність України.

По-друге, основним безпосереднім об'єктом злочину, учинюваного в перших двох формах, виступають національні (внутрішньодержавні) суспільні відносини з охорони територіальної цілісності України (у скороченому формулюванні – територіальна цілісність України).

Предметом злочину в цих формах є територія України. Ознаки цього предмета злочину, а також суб'єкти та зміст указаних суспільних відносин проаналізовані нами вище.

По-третє, основним безпосереднім об'єктом злочину, учинюваного в третій та четвертій формах є суспільні відносини, які забезпечують охорону територіальної цілісності України у сфері реалізації конституційного права вільно поширювати інформацію.

Предметом злочину в цих формах є: а) у третій формі – інформація, зміст якої характеризується спрямованістю інформаційного впливу на те, щоб викликати в людей, яким інформація повідомляється, бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України; б) у четвертій формі – матеріали, у яких зафіксо-

вана така інформація. Теоретичний аналіз цих предметів міститься в розділі 2 цієї роботи.

Суб'єктами цих відносин виступають: з однієї сторони – держава Україна, а з другої – будь-які суб'єкти інформаційних відносин. *Зміст* цих відносин характеризується тим, що держава, здійснюючи свою конституційно визначену функцію щодо захисту територіальної цілісності України (ст. 17 Конституції), законодавчо встановила обмеження в реалізації конституційного права вільно поширювати інформацію у вигляді заборони щодо використання інформації (у тому числі тієї, що зафіксована в матеріалах) для закликів до порушення територіальної цілісності України. Обов'язок не порушувати цю заборону держава поклала на всіх суб'єктів відносин, які поширюють інформацію. Фактичне виконання цього обов'язку забезпечує охорону територіальної цілісності України у сфері реалізації конституційного права вільно поширювати інформацію.

Додатковим обов'язковим об'єктом злочину, передбаченого ч. 2 ст. 110 КК, виступають: 1) суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність в органах державної влади та місцевого самоврядування – у разі вчинення посягання особою, яка є представником влади; 2) суспільні відносини, що забезпечують національну та релігійну рівноправність громадян, – у разі вчинення посягання, поєднаного з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі.

Як показали події в Україні 2014 р., злочинні дії, передбачені ст. 110 КК, можуть завдавати шкоди не лише цілісності території України, а й одразу багатьом іншим об'єктам кримінально-правової охорони і тим самим створювати підстави для кваліфікації вчиненого за ознакою тяжких наслідків (ч. 3 ст. 110 КК). У таких випадках *додатковими факультативними об'єктами* можуть виступати життя і здоров'я особи, довкілля, власність, громадська безпека і громадський порядок, здоров'я населення та інші.

Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину. Оскільки в науці кримінального права не досліджувалося питання про структуру охоронюваних ст. 110 КК відносин, то закономірно поза увагою вчених залишилося й питання про механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину. Вирішення нами питання про структуру безпосереднього об'єкта злочину дозволяє вийти на з'ясування механізму заподіяння шкоди територіальній цілісності України.

Питання про те, яким чином заподіюється шкода суспільним відносинам та що відбувається із цими відносинами в процесі здійснення злочинного посягання, залишається дискусійним. Ми дотримуємося системного підходу, запропонованого В. К. Глістиним і вдосконаленого В. Я. Тацієм, згідно з яким механізм заподіяння шкоди завжди пов'язаний із впливом злочинця на які-небудь елементи суспільного відношення¹. Елемент охоронюваних суспільних відносин, який піддається безпосередньому злочинному впливу і якому насамперед заподіюється шкода, слід іменувати предметом злочинного впливу².

У перших двох формах посягання на територіальну цілісність України («дії, вчинені з метою...») предметом злочинного впливу, насамперед, виступає зміст (соціальний зв'язок) охоронюваних відносин. Унаслідок порушення пасивного обов'язку будь-яким із зобов'язаних суб'єктів одночасно порушується і виключне право Українського народу вирішувати питання про зміну меж території України. Як зазначає В. Я. Тацій, при вчиненні злочину самим учасником суспільних відносин шкода завдається шляхом виключення себе з цих суспільно корисних відносин, які охороняються законом про кримінальну відповідальність³.

Однак основним у механізмі заподіяння шкоди основному об'єкту розглядуваного злочину, учинюваного в перших двох формах, є злочинний вплив на територію України як особливо важливу соціальну цінність, яка є предметом суспільних відносин, що охороняються ст. 110 КК. Найбільш небезпечні прояви вчинення розглядуваного злочину характеризуються фізичним злочинним впливом на територію України як предмета злочину і реальним заподіянням істотної шкоди об'єкту злочину. Зокрема це виражається у відторгненні частини території України, у передачі суверенних прав на частину території України іншому суб'єкту відносин чи придбанні їх такими суб'єктами без згоди на те Українського народу. Разом із тим, особливістю формулювання злочинних дій за ч. 1 ст. 110 КК, учинюваних у першій і другій формах, є те, що цією статтею охоплюється не лише заподіяння зазначеної реальної шкоди, а й створення загрози її заподіяння. Таке рішення законодавця значною мірою обумовлено тим, що втрата час-

¹ Див.: Глістин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны ... С. 82.

² Тацій В. Я. Об'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина. С. 122.

³ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України. С. 16.

тини території може набувати ознак непоправності (невідновлюваності). В обох випадках дії характеризуються надвисоким ступенем суспільної небезпечності.

При публічних закликах до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, та розповсюдженні матеріалів із закликами до вчинення таких дій (третья і четверта форми) предметом злочинного впливу виступає зміст (соціальний зв'язок) охоронюваних відносин. Це відбувається унаслідок порушення обов'язку не порушувати встановлених законом заборон будь-яким із суб'єктів відносин, які поширюють інформацію. На відміну від перших двох форм учинення розглядуваного злочину, ці форми не охоплюють собою заподіяння суб'єктами злочину, які вчинюють ці дії, шкоди у вигляді відторгнення частини території України, передачі суверенних прав на частину території України іншому суб'єкту відносин чи їх придбання таким суб'єктом без згоди на те Українського народу або створення загрози заподіяння такої шкоди цими суб'єктами. Ці злочинні дії лише створюють можливість (загрозу) заподіяння такої шкоди іншими особами внаслідок впливу на них змісту закликів (у тому числі тих, які містяться в розповсюджених матеріалах).

Тобто, характер суспільної небезпечності злочину в перших двох формах обумовлений безпосереднім впливом дій особи на предмет злочину – територію України, або ж за відсутності такого впливу – можливістю його здійснення в разі повної реалізації умислу цією ж особою. Характер суспільної небезпечності злочину, учинюваного в третій або четвертій формі, обумовлений тим, що умисел винної особи повністю вичерпується вчиненням самих інформаційних дій – публічних закликів або розповсюдження матеріалів, а можливість безпосереднього впливу на територію України або здійснення такого впливу є тільки наслідком ознайомлення зі змістом інформації інших осіб та характеризує дії вже цих осіб (опосередкований вплив на територію України).

Викладені особливості третьої і четвертої форм учинення злочину, вказують на відмінність в характері цих злочинних дій, порівняно з першими двома формами. Це надає підстави для висновку про необхідність виділення публічних закликів до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, та розповсюдження

матеріалів із закликами до вчинення таких дій в окрему статтю КК. Цей висновок конкретизується в наступному розділі цієї роботи.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз об'єкта посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Родовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 110 КК, є суспільні відносини, які забезпечують такі основи національної безпеки України, що визначають саме існування Українського народу, збереження його самобутньої культури і єдності, а також існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави: її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, економічну та інформаційну безпеку тощо.

Основи національної безпеки є новим об'єктом кримінально-правової охорони, який акумулює в собі все найбільш соціально значиме в триаді «людина-суспільство-держава». Розгляд як родового об'єкта «держави» чи «(основ) безпеки держави» призвело б до протиставлення держави суспільству чи людині, що є стосовно охорони цілісності і недоторканності території України неприпустимим.

2. Видовим об'єктом злочинів, передбачених статтями 110, 109 і 110² КК, є суспільні відносини щодо охорони основ суверенітету Українського народу (народного суверенітету).

3. Предметом злочину, учинюваного в перших двох формах, є територія України, для правильного розуміння якої важливо розрізняти її фізичні, соціальні та юридичні ознаки.

Територія України – це простір (суша, води, надра і повітряний простір), який характеризується сукупністю ознак: 1) його межі визначені державним кордоном України відповідно до Конституції України та законів України, а також міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала ВРУ, 2) він належить Українському народу і є простором його існування і життєдіяльності, 3) верховну владу в ньому і щодо нього (територіальне верховенство) здійснює Український народ, від імені якого виступає держава Україна.

Територія України є особливою макроцінністю, що становить цілісний життєвий простір Українського народу. Особливістю характеру суспільної небезпечності посягань на такий простір є їх фактичне поєднання із заподіянням або можливістю заподіяння істотної шкоди в різних сферах суспільних відносин одночасно.

4. У характеристиці безпосереднього об'єкта посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) слід виділяти: 1) основний об'єкт цього злочину, учинюваного в першій або другій формах («дії, вчинені з метою...»), 2) основний об'єкт цього злочину, учинюваного в третій або четвертій формах («публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами...»), 3) додаткові об'єкти злочину, передбаченого ч. 2 ст. 110 КК, 4) додаткові факультативні об'єкти злочину, передбаченого ч. 3 ст. 110 КК.

5. Основним об'єктом цього злочину, учинюваного в першій або другій формах, є національні суспільні відносини з охорони територіальної цілісності України.

Предметом цих відносин виступає цілісність території України, тобто стан території України, що характеризується незмінністю фізичних параметрів (площі суші, координат, лінії державного кордону тощо) простору (суші, вод, надр і повітряного простору), який належить Українському народу і в якому і щодо якого верховну владу (територіальне верховенство) здійснює Український народ. Соціальна цінність території України повною мірою проявляється тільки за умови, що вона є цілісною та недоторканною.

Суб'єктами цих відносин виступає, з одного боку, Український народ, як єдиний уповноважений суб'єкт, наділений виключним правом змінювати територію України, а з другого боку, усі інші суб'єкти, які зобов'язані не порушувати цього права. При вчиненні розглядуваного злочину має місце порушення цього зобов'язання і заподіяння шкоди території України як соціальній цінності у вигляді відторгнення частини території України, передачі суверенних прав на частину території України іншому суб'єкту відносин чи їх придбання такими суб'єктами без згоди на те Українського народу або створення загрози заподіяння такої шкоди.

6. Недоторканність території України – це стан території України, що характеризується захищеністю від будь-яких посягань на простір (сушу, води, надра і повітряний простір), який належить Українсь-

кому народу і в якому і щодо якого верховну владу (територіальне верховенство) здійснює Український народ.

Поняття недоторканності території України є більш ширшим за поняття її цілісності, тому назва ст. 110 КК указує на більш широкий об'єкт кримінально-правової охорони, порівняно з тим об'єктом, який фактично охороняється цією статтею. У зв'язку з цим слід розширити диспозицію ст. 110 КК таким чином, щоб ця стаття охороняла й від інших суспільно небезпечних порушень територіальної недоторканності України, зокрема у вигляді повного позбавлення України своєї території, тимчасового захоплення території чи приведення її в непридатний для життєдіяльності стан тощо.

7. Основним об'єктом цього злочину, учинюваного в третій або четвертій формах, виступають суспільні відносини, які забезпечують охорону територіальної цілісності України у сфері реалізації конституційного права вільно поширювати інформацію.

Предметом відносин, що порушуються при вчиненні злочину в цих формах також виступає територіальна цілісність України. Суб'єктами цих відносин виступає, з одного боку, держава, яка заборонила використання зазначеної інформації (у тому числі тієї, що зафіксована в матеріалах) для закликів до порушення територіальної цілісності України, а з другого боку – усі суб'єкти відносин, які поширюють інформацію, які зобов'язані не порушувати цю заборону. При вчиненні злочину має місце порушення цього обов'язку і створення можливості (загрози) того, що інші особи внаслідок впливу на них змісту закликів (у тому числі тих, які містяться в розповсюджених матеріалах) учинять посягання на територіальну цілісність України в першій або другій формах.

Обов'язковою ознакою складу злочину в цих формах виступає предмет злочину, яким є: а) у третій формі – інформація, зміст якої характеризується спрямованістю інформаційного впливу на те, щоб викликати в людей, яким інформація повідомляється, бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України; б) у четвертій формі – матеріали, у яких зафіксована така інформація.

Дії в третій і четвертій формах суттєво відрізняються від перших двох форм за характером суспільної небезпечності, оскільки безпосередньо не здатні призвести до заподіяння шкоди у вигляді відтор-

гнення частини території України, передачі суверенних прав на частину території України іншому суб'єкту чи їх придбання таким суб'єктом відносин без згоди на те Українського народу.

РОЗДІЛ 2

ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ (ст. 110 КК)

§ 1. Загальна характеристика об'єктивної сторони злочину

Ст. 110 КК містить три частини: частина перша – ознаки основного складу злочину, а частини друга і третя – ознаки, що обтяжують (особливо обтяжують) відповідальність за цей злочин. У цьому розділі розглядаються ознаки об'єктивної сторони тільки основного складу злочину.

Об'єктивна сторона злочину – це зовнішній акт злочинної поведінки, що протікає в певних умовах місця, часу і обстановки¹. Вона являє собою сукупність юридично значущих ознак, що характеризують зовнішню сторону діяння². Об'єктивна сторона злочину має значення: 1) як елемент складу злочину, який входить до підстави кримінальної відповідальності, 2) як показник суспільної небезпечності злочину, 3) для правильної кваліфікації злочину, 4) для розмежування злочинів, а також відмежування злочинних діянь від незлочинних, 5) визначення ступеня тяжкості вчиненого злочину при призначенні покарання за нього (ст. 65 КК)³.

Буквальний аналіз ч. 1 ст. 110 КК дає підстави лише для двох категоричних висновків щодо об'єктивної сторони цього злочину. По-перше, її характеризують альтернативно вказані суспільно небезпечні

¹ Див.: *Тимейко Г. В.* Общее учение об объективной стороне преступления. Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. С 6.

² Див.: *Ковалев М. И.* Проблемы учения об объективной стороне состава преступления. Красноярск : Изд-во Красноярск. ун-та. 1991. С. 21.

³ Див.: *Панов М. І.* Об'єктивна сторона злочину // Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2015. С. 125–126.

дії. Відсутність бездіяльності пов'язана з тим, що бездіяльність (у відриві від дій) не може призвести до зміни меж території. Формально бездіяльність (сама собою) з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією, може бути кваліфікована лише як співучасть у посяганні на територіальну цілісність України. По-друге, суспільно небезпечний наслідок не вказаний як її обов'язкова ознака. Відсутність законодавчої вказівки на суспільно небезпечні наслідки, однак, не означає, що цим злочином не заподіюється шкода охоронюваним суспільним відносинам. Указівка в диспозиції тільки на суспільно небезпечне діяння свідчить про підвищений рівень його суспільної небезпечності. Решта питань стосовно об'єктивної сторони злочину потребують свого детального розгляду, зокрема, це стосується визначення змісту злочинних дій, критеріїв, що визначають характер та ступінь їх суспільної небезпечності, юридичного значення інших ознак об'єктивної сторони, конструкції об'єктивної сторони та її впливу на вирішення питання про визнання злочину закінченим та інших. Значною мірою актуалізує і одночасно ускладнює розгляд цих питань екстраординарний характер цієї кримінально-правової норми, який проявляється в тому, що в перших двох формах учинення цього злочину, які конкретизуються нижче, законодавчі ознаки дій сформульовані як «дії, вчинені з метою...». Це означає, що межі злочинних дій, як актів активної поведінки особи, позначені не ознаками, що відображають їх зовнішнє вираження, а ознакою суб'єктивної сторони дій винної особи – їх метою. Як убачається, розгляд усіх цих питань повинен здійснюватись стосовно кожної форми вчинення цього злочину окремо. При цьому, як свідчить проведений нами аналіз судової практики, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України вчинюється в різних формах¹.

Як зазначає М. І. Панов, у законі може вказуватися не одна, а декілька форм (видів) злочинної поведінки, кожна із яких альтернативно утворює самостійну (видову) дію об'єктивної сторони одного і того ж складу². У науці немає єдності в поглядах на те, скільки саме форм учинення злочину передбачено в ч. 1 ст. 110 КК. Одна частина вчених виділяють три форми: 1) умисні дії, учинені з метою зміни меж

¹ Див. Додаток 2 монографії.

² Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Х. : Вища школа. 1982. С. 19.

території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією, 2) публічні заклики до вчинення зазначених дій, 3) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій¹. Інші вчені виділяють чотири форми: 1) дії, учинені з метою зміни меж території на порушення порядку, встановленого Конституцією; 2) дії, учинені з метою зміни меж державного кордону на порушення порядку, встановленого Конституцією; 3) публічні заклики до вчинення таких дій; 4) розповсюдження (поширення) матеріалів із закликами до таких дій².

Принципова розбіжність у поглядах на це питання пов'язана із вирішенням питання про співвідношення «зміни меж території» та «зміни меж державного кордону», яке вже обговорювалося в науковій літературі. Так, Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьов виходячи із аналізу диспозиції ч. 1 ст. 110 КК указують, що вказівка в законі на протиправність зміни державного кордону може бути зайвою, оскільки зміна

¹ Див.: *Гуторова Н. А.* Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ ... С. 12; *Коржанський М. Й.* Кримінальне право і законодавство України. Особл. част. С. 33; *Кузнецов В. О., Гіжевський В. К.* Кримінальне право України. С. 122; *Лантінов Я. О., Данишин М. В.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 11; *Навроцький В. О.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 88–90; *Сотула О. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини. С. 185; *Тацій В. Я.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 28; *Сливич І. І., Ступник Я. В.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 45; *Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О.* Науково-практичний коментар до Розділу I ... С. 34; *Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 110; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина. С. 55; *Харченко В. Б., Перекрестов Б. Ф.* Уголовное право Украины. Особенная часть ... С. 19; *Чорний Р. Л.* Проблеми вдосконалення закону про кримінальну відповідальність за деякі злочини проти основ національної безпеки України // Юрид. наук. електрон. журн. : електрон. наук. вид. 2015. № 1. С. 188.

² Див.: *Бантшиєв О. Ф., Картавцев В. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 255; *Бантшиєв О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 83; *Коломієць Ю. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. С. 94; *Матишевський П. С.* Злочини проти держави // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 59; *Мошняга Л. В.* Об'єктивна сторона злочинів проти конституційних основ національної безпеки України // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. 2010. № 1. С. 206; *Селецький С. І.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 15; *Чуваков О. А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 279.

кордону є також зміною меж території на порушення конституційного порядку¹. На тотожність цих понять указує Р. Л. Чорний². Разом із тим, Д. О. Олейніков, М. І. Хавронюк та деякі інші науковці зазначають, що формулювання мети цього злочину взагалі є суперечливим, оскільки порядок зміни меж кордону України формально не передбачено Конституцією. Спершу змінюється територія із подальшою зміною меж кордону, а не навпаки³. В. С. Батиргареева та Н. В. Нетеса зазначають, що «зміна державного кордону водночас означає й зміну меж території держави і навпаки... тобто законодавець у цьому разі порушив принцип мовної економії»⁴.

На нашу думку, при вирішенні питання про форми вчинення цього злочину слід розрізнити два аспекти. По-перше, це законодавче рішення цього питання, в основі якого є його формально-юридичне вираження. Граматичний аналіз чинної редакції диспозиції ч. 1 ст. 110 КК, у якій використано розділові сполучники «або», «а також» та «чи» підтверджує чотири форми вчинення цього злочину. По-друге, рішення, яке випливає із аналізу співвідношення перших двох форм. Такий аналіз показує, що поняття «зміна державного кордону» знаходиться у відношенні супідрядності до поняття «зміна меж території» і тому є вужчим за останнє. Зміна меж території держави може відбуватися як шляхом зміни меж існуючого державного кордону (наприклад, перенесення лінії кордону на користь іншої держави), так і шляхом утворення нових кордонів без зміни існуючого (наприклад, утворення в середині держави самопроголошених анклавів). Іншими словами, зміна державного кордону завжди призводить до зміни меж території, водночас зміна меж території не завжди пов'язана зі зміною існуючого державного кордону. Зазначений вище контраргумент, що порядок зміни кордону України формально не передбачено Конституцією,

¹ Скулици Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 112.

² Чорний Р. Л. Проблеми вдосконалення закону ... С. 187–188.

³ Див.: Олейніков Д. О. Уточнення змісту мети злочину, передбаченого ст. 110 КК України // Досудове розслідування : актуальні пробл. та шляхи їх вирішення : матеріали пост. діюч. наук.-практ. семінару 28 жовт. 2011 р. / СБУ, Ін-т підготов. юрид. кадрів для СБУ, НЮАУ ім. Я. Мудрого. Х. : Оберіг, 2011. Вип. 3, Ч. 2. С. 133 ; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина. С. 55.

⁴ Батиргареева В. С., Нетеса Н. В. Щодо проблеми визначення кримінально-караних форм сепаратизму // Право і безпека. 2014. №1. С. 68.

нівелюється приписами, зазначеними нами при розгляді об'єкта цього злочину, про те, що лінія державного кордону належить до фізичних параметрів території України. Тому ознака «на порушення порядку, встановленого Конституцією України», стосується і дій, учинених з метою зміни державного кордону України.

Не можемо погодитися з ученими, які вважають «публічні заклики...» різновидом «дій, учинених з метою...», та (або) «розповсюдження матеріалів...» одним із способів «публічних закликів...»¹. Граматичне тлумачення опису цих дій у ч. 1 ст. 110 КК, яке здійснено через застосування сполучників «а також» і «чи», указує на самостійність і альтернативність цих форм злочинної поведінки. Це підтверджує і логічний аналіз: для визнання «публічних закликів...» та (або) «розповсюдження матеріалів...» ознаками об'єктивної сторони цього злочину, учинюваного в перших двох формах, необхідне зовсім інше, ніж зараз є в ч. 1 ст. 110 КК, законодавче формулювання: «публічні заклики... або розповсюдження матеріалів..., або інші дії, учинені з метою...». Разом із тим такий висновок не є очевидним для практики і може призводити до неправильного формулювання обвинувачення і неправильної оцінки характеру суспільної небезпечності дій винного. Так, ОСОБА_2 був засуджений за ч. 1 ст. 110 КК із формулюванням «умисні дії, вчинені з метою...» за те, що він склав пісню, зміст якої містить заклики, здійснив запис складеної пісні та запис відеокліпу на неї з метою подальшого розповсюдження в мережі Інтернет². В іншому вироку³ суд визнав винною у вчиненні «дій з метою...» ОСОБУ_1, яка виходячи із викладених у вирокі обставин насправді вчинила публічні заклики (проведення публічної відеоконференції, в ході якої оголосила заклики). Ще в одній справі⁴ суд кваліфікував проголошені

¹ Див.: *Навроцький В. О.* Злочини проти держави. С. 21, 32.

² *Вирок Київського район. суду м. Харкова в справі № 640/17513/14-к від 24 жовт. 2014 р.* / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41225016>.

³ Див.: *Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області у справі № 686/19004/14-к від 03 берез. 2015 р.* / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42940406>.

⁴ Див.: *Вирок Суворовського районного суду м. Херсона в справі № 668/6197/15-к від 13 лип. 2015 р.* / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46623409>.

зі сцени публічні заклики як «умисні дії, вчинені з метою...». Що стосується самостійності «розповсюдження матеріалів...» у порівнянні з «публічними закликами...», то це більш детально аргументується нижче при окремому розгляді цих форм.

Водночас слід мати на увазі, що «публічні заклики...» та «розповсюдження матеріалів...» можуть бути складовими частинами єдиного плану з досягнення мети зміни меж території України і кваліфікуватися в такому разі як «дії, вчинені з метою...». Це пов'язано з тим, що зазначені форми вчинення злочину вичерпуються, як було встановлено в попередньому розділі, учиненням самих цих дій (так би мовити, «скорочений» умисел), а безпосередній вплив на територію України є чи може бути тільки наслідком учинення дій інших осіб, які ознайомилися зі змістом закликів.

Отже, стосовно форм учинення розглядуваного злочину можна зробити такі висновки в контексті цього дослідження. По-перше, безпосередньо в диспозиції ч. 1 ст. 110 КК зазначено чотири форми вчинення цього злочину: 1) дії, учинені з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України; 2) дії, учинені з метою зміни державного кордону на порушення порядку, встановленого Конституцією України; 3) публічні заклики до вчинення таких дій; 4) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій. Саме так розуміються форми вчинення злочину в тих випадках, коли в цій роботі використовуються зазначені поняття. По-друге, у цій роботі розгляд окремих питань, у тому числі об'єктивної сторони злочину, здійснюється одночасно стосовно перших двох форм виходячи із зазначеного вище їх співвідношення та їх змістовної єдності. По-третє, при розгляді кожної із форм окремої уваги потребує питання про критерії, які визначають суспільну небезпечність злочинних дій.

§ 2. Дії, учинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України

Перші дві форми об'єктивної сторони злочину сформульовані в диспозиції ч. 1 ст. 110 КК як «дії, вчинені з метою зміни меж території

або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України». Оскільки лінія державного кордону України належить до фізичних параметрів території України, то це означає, що зміна державного кордону охоплюється поняттям зміни меж території України. Це також указує на однаковий характер суспільної небезпечності дій, учинюваних у перших двох формах. Тому далі, якщо не зазначено інше, під формулюванням дій, учинених з метою зміни меж території України слід розуміти обидві форми.

«Дії, вчинені з метою...» – завжди виражаються в активній поведінці, на відміну від бездіяльності як пасивної поведінки. Як і всяке діяння в КК, такі дії повинні бути конкретним, усвідомленим і вольовим актом поведінки людини, а також суспільно небезпечними та протиправними¹. Як було встановлено при розгляді об'єкта цього злочину, **суспільна небезпечність** розглядуваних дій полягає в тому, що вони заподіюють істотну шкоду цілісності території України або можуть заподіяти таку шкоду. Зокрема йдеться про шкоду у вигляді відторгнення частини території України чи придбання суверенних прав на частину території України без згоди на те Українського народу. Розгляд об'єктивної сторони дозволяє конкретизувати дії, які мають такий характер та виявити їх відмінності за ступенем суспільної небезпечності.

Протиправність як ознака розглядуваних дій відповідно до ст. 11 КК означає, що в конкретному випадку злочинними можуть бути визнані лише ті дії, які передбачені ст. 110 КК. Більше того, у цьому разі йдеться про так звану змішану (спеціальну) протиправність², оскільки диспозиція ч. 1 ст. 110 КК у частині опису розглядуваних дій є бланкетною і при встановленні протиправності дій потребує звернення до інших нормативних актів, порушення норм яких є необхідною умовою кримінальної відповідальності. У випадку з ч. 1 ст. 110 КК має місце, за висловом М. І. Панова та Н. Д. Квасневської, так звана пряма (явна) бланкетність³, оскільки в диспозиції ст. 110 КК

¹ Див.: Панов М. І. Об'єктивна сторона злочину // Кримінальне право України. Загальна частина. С. 126.

² Див.: Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. М. : Госюриздат, 1960. С. 120 ; Панов М. І. Кримінальна протиправність як ознака злочину // Право України. 2011. № 9. С. 65.

³ Панов М. І., Квасневська Н. Кваліфікація злочину при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність // Право України. 2010. № 9. С. 50.

безпосередньо вказується на порушення іншогогалузевого порядку, а саме Конституції України. Важливо також звернути увагу на те, що буквально в ч. 1 ст. 110 КК словосполучення «на порушення порядку, встановленого Конституцією України» характеризує мету розглядуваних дій, однак, як зазначалось вище, екстраординарний характер цієї норми полягає в тому, що межі злочинних дій позначені не ознаками, що відображають їх зовнішнє вираження, а ознакою суб'єктивної сторони дій винної особи – їх метою. Цим самим способом законодавець визначив ознаки змішаної протиправності цих дій.

Отже, порушення Конституції України визнається необхідною умовою кримінальної відповідальності особи за ст. 110 КК. Однак питання, про порушення яких саме норм Конституції України йдеться в цій статті КК і чи тільки конституційних норм, у науці кримінального права є таким, що потребує більш детального аналізу. Так, Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьов вважають, що порядок зміни території України регламентований статтями 72, 73, п. 2 ст. 85 Конституції¹. В. О. Навроцький, аналізуючи об'єктивну сторону посягання на територіальну цілісність України, зазначає, що для встановлення змісту суспільно небезпечного діяння необхідно звернутися до норм Конституції, котрі регламентують порядок зміни території, а також інших нормативних актів, у яких закріплено принцип територіальної цілісності нашої держави². Попри те, що це практично єдині джерела, у яких хоча б поверхово дається спроба вирішити поставлене питання, однак вони по суті вказують на два варіанти нормативного наповнення порядку зміни території України: 1) тільки Конституція України, 2) Конституція України та інші нормативні акти.

Вирішуючи це питання одразу ж зазначимо, що цілісність території України не можна сприймати як неможливість зміни території за жодних умов. У зв'язку з цим, не можна погодитися з думкою О. Ф. Бантишева та В. С. Картавцева, згідно з якою цілісність означає, що відділення будь-якої частини території суперечило б волі Українського народу, закріпленій у Конституції³. За Конституцією України

¹ Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 110.

² Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина. С. 88.

³ Бантишев О. Ф., Картавцев В. С. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 255.

зміна території України визнається можливою, хоч і дозволяється у виключний спосіб – шляхом проведення всеукраїнського референдуму. Таке рішення цілком відповідає принципам демократичної, правової держави. Світова історія свідчить, що територія може змінюватися і така зміна може відповідати інтересам як самої держави, так і її народу. Смысл цих конституційних приписів полягає не в тому, що принципово можливим стає варіант зменшення території держави, а в тому, що якраз воля Українського народу, реалізація якої 1 грудня 1991 р. й призвела до незалежності України, є визначальною підставою визнання зміни території України правомірною. Дії із зміни території, здійснені всупереч цій волі (або поза нею), є кримінально протиправними.

Положення ст. 73 Конституції України 1996 р. втілюють у собі принцип наступності в конституційному законодавстві України. Відповідно до ст. 70 Конституції УРСР 1978 р., територія УРСР не могла бути змінена без її згоди. Таку згоду згідно ст. 108 цієї ж Конституції могла надати тільки Президія Верховної Ради УРСР. Такі ж положення були характерними і для Конституції УСРР 1919 р. (ст. 6), Конституції УСРР 1929 р. (ст. 22) та Конституції УРСР 1937 р. (ст. 15)¹. Законом України від 19 червня 1992 р. ст. 70 Конституції була викладена в такій редакції: «Територія України є єдиною, неподільною, недоторканою і цілісною. *Будь-які зміни території і державних кордонів України без згоди народу України не дозволяються*»². У розвиток цих конституційних змін 24 грудня 1993 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України, яким внесено зміни до КК УРСР 1961 р., зокрема, у новій редакції викладено ст. 62 та встановлено кримінально-правову санкцію за «дії, вчинені з метою зміни території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого

¹ Див.: *Конституція Української Соціалістической Советской Республіки* от 14 марта 1919 г. / ЛІГАЗакон. URL : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/CONST28.html; *Конституція (Основний закон) Української соціалістичної радянської республіки* від 15 трав. 1929 р. / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>; *Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки* від 30 січ. 1937 р. / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.

² *Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України* : Закон України від 19 черв. 1992 р. № 2480-ХІІ. / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2480-12>.

Конституцією України»¹ (пізніше вказане формулювання майже без змін було відтворене в КК 2001 р.).

Для правильного визначення змісту словосполучення «на порушення порядку, встановленого Конституцією України», насамперед, з'ясуємо порядок зміни території України та що означає словосполучення «встановлений Конституцією України», а потім – як розуміти словосполучення «на порушення порядку».

Порядок зміни території України загалом достатньо суворо регламентований і складається з низки відносно автономних, послідовних етапів, врегульованих декількома нормативними актами. Найвищу юридичну силу серед цих актів має Конституція України, у якій закріплено такі значущі положення: 1) право визначати і змінювати конституційний лад належить винятково народові (ч. 3 ст. 5); 2) питання про зміну території України вирішується виключно всеукраїнським референдумом (ст. 73); 3) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції належить до повноважень ВРУ (п. 2 ст. 85); 4) укладення міжнародних договорів України належить до повноважень Президента України (п. 3 ст. 106). Варто також додати, що Конституція ані в ст. 73, ані в жодній іншій статті не відсилає при вирішенні питання про зміну меж території до жодного іншого нормативного акту.

Правові засади, організацію та порядок проведення всеукраїнського референдуму нині визначає Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI². У ньому передбачені, зокрема, наступні положення: 1) всеукраїнський референдум визначено як спосіб здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає в прийнятті громадянами України рішень з питань загальнодержавного значення (ст. 1); 2) предметом всеукраїнського референдуму визначено, зокрема, зміну території України, а сам цей референдум отримав назву – ратифікаційного (п. 2 ч. 3 ст. 3); 3) призначення ратифікаційного референдуму віднесено до повноважень ВРУ (ч. 4 ст. 14); 4) надано поняття ратифікаційного референдуму як форми прийняття громадянами України рішення щодо затвер-

¹ Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3805-12/ed19960712>.

² Про всеукраїнський референдум : Закон України № 5475-VI від 6 листопа. 2012 р. // Офіц. вісн. України. 2012. № 92. С. 7.

дження закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України (ч. 1 ст. 18); 5) установлена спеціальна заборона ініціювання ратифікаційного референдуму за народною ініціативою (ст. 20); 6) у разі прийняття закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України, укладеного Президентом України, ВРУ приймає рішення про призначення ратифікаційного референдуму. Постанова ВРУ про його призначення має містити дату проведення всеукраїнського референдуму та сформульоване питання, що виноситься на референдум. Текст закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України обов'язково додається до постанови ВРУ. Дата проведення відповідного всеукраїнського референдуму призначається на останню неділю п'ятдесятиденного строку від дня прийняття ВРУ постанови про його призначення (ст. 27); 7) закон про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України в разі його затвердження на всеукраїнському референдумі набирає чинності з дня оголошення результатів відповідного всеукраїнського референдуму (ч. 3 ст. 96); 8) у разі проведення ратифікаційного референдуму ЦВК протягом 5 днів після оголошення результатів всеукраїнського референдуму оприлюднює в газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр» текст відповідного міжнародного договору України. При цьому в прикінцевих положеннях акта вказується, що він схвалений всеукраїнським референдумом, та зазначається дата проведення референдуму (ст. 97).

Крім того, окремі важливі положення передбачено в Законі України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-VI¹. Так, згідно ст. 3 цього Закону, територіальні договори і такі, що стосуються державних кордонів – укладаються від імені України Президентом України або за його дорученням. Ст. 9 цього ж Закону вказує, що зазначені договори підлягають ратифікації, яка здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору, а ст. 14 Закону – що міжнародні договори набирають чинності для України після надання нею згоди на обов'язковість міжнародного договору відповідно до цього Закону в порядку та в строки, передбачені договором, або в інший узгоджений сторонами спосіб.

¹ *Про міжнародні договори України* : Закон України № 1906-IV від 29 черв. 2004 р. // Офіц. вісн. України. 2004. № 35. С. 11.

Новий Закон України «Про всеукраїнський референдум» більш ретельно регламентує порядок зміни меж території порівняно зі своїм попередником. Підставою проголошення всеукраїнського референдуму з приводу зміни території визначено тільки міжнародний договір, підписаний Президентом України і ратифікований ВРУ. Однак зміна меж території можлива не тільки способом приєднання до іншої держави, але й способом виділення частини території без подальшого приєднання до іншої держави шляхом, зокрема, реалізації гарантованого Статутом ООН права націй на самовизначення. На відміну від ст. 73 Конституції, указаний Закон обмежує можливість зміни території тільки першим способом. Як убачається, таке рішення законодавця продиктоване тим, що народ України вже реалізував своє право на самовизначення, підтримавши Акт проголошення незалежності України на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Разом із тим, зазначений Закон, на наш погляд, не відповідає Конституції України в частині необґрунтованої заборони ініціювання всеукраїнського референдуму з питань зміни території України за народною ініціативою. Виходить, що Український народ визнається достатньо компетентним, щоб вирішувати долю власної території, але сам при цьому не вправі ініціювати її вирішення. Варто зауважити, що в ч. 2 ст. 5 раніше чинного Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. № 1286-XII було зазначено, що винятково всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них¹.

Отже, аналіз чинної системи норм зазначеного Закону України дозволяє виділити декілька відносно автономних етапів порядку зміни меж території України: 1) укладення (ініціювання, ведення переговорів і підписання) міжнародного договору Президентом України та надсилання його для ратифікації; 2) ратифікація договору ВРУ; 3) проголошення ратифікаційного референдуму ВРУ; 4) референдарний процес, який розпочинається з дня оголошення ЦВК про початок процесу всеукраїнського референдуму і завершується через 15 днів після дня офіційного оголошення ЦВК результатів референдуму;

¹ Про всеукраїнський та місцевий референдуми : Закон України № 1286-XII від 3 лип. 1991 р. // Відом. Верховної Ради УРСР. 1991. № 33. С. 443.

5) оприлюднення і набрання чинності міжнародним договором. На сьогодні цей послідовний порядок є єдино можливим законним способом зміни меж території України, єдиним правомірним шляхом зміни («порушення») її територіальної цілісності. Цей висновок однаково стосується як міждержавних відносин з охорони цілісності, так і відповідних національних відносин.

У світлі вищевикладеного маємо три варіанти тлумачення «порядку, встановленого Конституцією України» стосовно ст. 110 КК.

По-перше, *поширювальне тлумачення* – як порядку, встановленого статтями Конституції України і зазначеними законами України. Таке тлумачення призвело б до невідповідності об'єкта злочину і суспільно небезпечного діяння, яке повинно бути спрямоване на охоронюваний ст. 110 КК об'єкт – цілісність території України. Як наслідок цього, під ст. 110 КК підпадатимуть також ті дії, які порушуватимуть певні правила, що входять до цього порядку (наприклад, недотримання певних строків), але які не можуть порушити цілісності території України.

По-друге, *буквальне тлумачення* – як порядку, встановленого всією сукупністю статей Конституції України, приписи яких стосуються порядку зміни меж території, зокрема передбачених ч. 3 ст. 5, ст. 73, п. 2 ст. 85, п. 3 ст. 106 Конституції та інших. Тоді, наприклад, порушення такого порядку слід визнавати порушення конституційних вимог щодо порядку опублікування законів або щодо порядку голосування у ВРУ тощо. Отже, буквальне тлумачення призводить до таких самих наслідків, як і розширювальне – до визнання злочинними за ст. 110 КК тих дій, які посягають на інші суспільні відносини, ніж відносини щодо охорони цілісності території України. Так, право Українського народу на зміну своєї території не порушується, якщо ратифікаційний референдум проголошений не ВРУ (порушення п. 2 ст. 85 Конституції), а наприклад, Президентом України, Кабінетом Міністрів України чи будь-яким іншим органом чи посадовою особою, або якщо відповідний міжнародний договір підписаний не Президентом України, а наприклад Прем'єр-міністром (порушення п. 3 ст. 106 Конституції).

По-третє, *обмежувальне тлумачення* – як порядку, встановленого лише окремими статтями Конституції України, яке, на наш погляд, єдино правильне. Тобто в ст. 110 КК йдеться про порушення порядку, встановленого ч. 3 ст. 5 та ст. 73 Конституції. Саме в цих статтях Кон-

ституції України містяться положення, які регулюють відносини щодо територіальної цілісності України (детально проаналізовані в розділі 1 цієї роботи) і які закріплюють порядок зміни меж території України. Виходячи зі змісту вказаних конституційних норм, цей порядок можна відобразити формулюванням: така зміна можлива лише за згодою Українського народу, вираженою на всеукраїнському референдумі. У ст. 110 КК йдеться про злочинні дії з метою порушення саме цього порядку, тобто зміни території України без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі. Тільки такі дії посягають на територіальну цілісність України і тому їх суспільно небезпечний характер визначається тим, що вони заподіюють істотну шкоду цьому об'єкту злочину або можуть заподіяти таку шкоду. Оскільки чинна редакція ст. 110 КК потребує детального теоретичного осмислення, і може створювати труднощі в правозастосуванні, ми пропонуємо внести зміни до ч. 1 ст. 110 КК, а саме словосполучення «на порушення порядку, встановленого Конституцією України» замінити словосполученням «без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі».

Далі, як розуміти словосполучення «на порушення порядку»? Дієслово «порушувати» означає діяти всупереч або не так як належить, відступати від чогось¹. Юридичною мовою це можна виразити як недотримання або неналежне дотримання певних правил. Іменник «порядок» означає стан, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил², правильний, налагоджений стан, послідовний хід чи правила, за якими вчиняється що-небудь³, урегульований стан суспільних відносин⁴. Виходячи з цього, під «порушенням порядку» в контексті диспозиції ч. 1 ст. 110 КК слід розуміти недотримання (неналежне дотримання) правових норм, передбачених ч. 3 ст. 5 та 73 Конституції України, які визначають порядок зміни меж території України. Оскільки основним у визначенні цього порядку є визнання за Українським народом виключного права змінювати

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. С. 1082.

² Там само. С. 1082.

³ Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. 23-е изд., исправл. М.: Рус. яз., 1991. С. 565.

⁴ Касяненко Ю. Я. Порядок // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1999. Т. 2 : Д – Й. С. 679.

межі території України, то можна зробити висновок про те, що порушення зазначеного порядку завжди має характер недотримання правових норм, що юридично виражається в порушенні обов'язку не посягати на це право. Разом із тим, у деяких випадках у характеристиці порушення порядку додатково може використовуватися поняття неналежного дотримання. Зокрема, це стосується випадків, коли розглядувані злочинні дії, передбачені ст. 110 КК, учиняються під час проведення всеукраїнського референдуму щодо зміни території України і шляхом умисного неналежного виконання приписів Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI отримується згода Українського народу на зміну території України, яка в дійсності не надавалась. Виходячи із викладеного, можна зробити висновок про те, що словосполучення «на порушення порядку» в ч. 1 ст. 110 КК охоплює собою: 1) зміну меж території України в будь-який інший спосіб, ніж вирішення цього питання на всеукраїнському референдумі (без проведення такого референдуму), 2) зміну меж території України шляхом фальсифікації волі Українського народу на всеукраїнському референдумі.

При кваліфікації останніх порушень необхідно брати до уваги те, що самі собою порушення законодавства про референдум тягнуть кримінальну відповідальність за статтями 157 – 160 КК, тому для застосування ст. 110 КК (окремо або в сукупності із зазначеними статтями) в конкретному випадку необхідно встановити, що характер суспільної небезпечності конкретних дій характеризується їх спрямованістю на зміну території України шляхом фальсифікації волі Українського народу на всеукраїнському референдумі, тобто заподіяння шкоди цілісності території України. Фактично йдеться про таке втручання у референдарний процес, яке здатне змінити результати референдуму – визнати згоду Українського народу на зміну території України за обставин, коли фактично, за відсутності такого втручання, результати були б іншими (наприклад, умисне перешкоджання процесу голосування в округах, у яких населення відкрито виступає за збереження цілісності території України) або вже одержані результати є іншими (наприклад, фальсифікація при підрахунку голосів або документів референдуму). Дії особи, спрямовані на знищення тих бюлетенів, у яких була висловлена підтримка міжнародного договору, за яким втрачається територіальне верховенство над частиною території України на користь іншої держави, не підпадають під ознаки злочину, пе-

редбаченого ст. 110 КК, хоча можуть бути кваліфіковані за іншими статтями КК.

У зв'язку з викладеним, звернемо увагу на деякі приклади злочинних дій, наведені науковцями в літературі. Так, М. І. Хавронюк виокремлює, крім іншого, призначення всеукраїнського референдуму не ВРУ, а іншим державним органом чи службовою особою, або призначення місцевого референдуму чи проведення опитування населення¹. Деякі вчені називають як вид дій – організацію будь-яким іншим органом, крім ВРУ, будь-якого референдуму з питань зміни території України, навіть всеукраїнського, але з порушенням вимог Конституції² або навіть за народною ініціативою³. Як убачається, зазначені дії не завжди можна кваліфікувати як посягання на територіальну цілісність України. Сам факт проголошення саме всеукраїнського референдуму (незалежно від суб'єкта проголошення чи ініціативи) вже свідчить про дотримання обов'язку не посягати на виключне право Українського народу щодо зміни території України, за винятком випадків, якщо буде доведено, що таке проголошення неуправомоченим суб'єктом насправді є складовою частиною реалізації плану з антиконституційної зміни меж території України (в іншому випадку вчинення таких дій може охоплюватися іншим складом злочину, наприклад, у сфері службової діяльності). Призначення з цього питання місцевого референдуму або опитування може кваліфікуватися за ст. 110 КК тільки за умови, що такому місцевому референдуму (опитуванню) надається значення самодостатньої підстави для зміни території України або ж, якщо проведення такого референдуму (опитування) є складовою єдиного плану із антиконституційної зміни території України.

Наступним важливим питанням у характеристиці розглядуваних дій є питання про їх *види* з урахуванням змісту поняття «зміни території України» та способів такої зміни. Аналізуючи загалом зміст дій, учинених з метою зміни меж території на порушення порядку, встановленого Конституцією, науковці практично одноставно вказують на

¹ Див.: *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України*. С. 264.

² Див.: *Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 110 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Кримінальне право. Особлива частина*. С. 55.

³ Див.: *Батиргарєєва В. С., Нетеса Н. В.* Щодо проблеми визначення кримінально караних форм сепаратизму. С. 69.

те, що це будь-які дії, які полягають у відторгненні (передачі) певної частини території України всупереч положенням Конституції¹. Так, М. І. Хавронюк вважає, що це будь-які дії, спрямовані на передачу частини території України під юрисдикцію іншої держави або на зменшення території України шляхом утворення на її території іншої суверенної держави². На думку В. О. Навроцького, ці дії спрямовані на те, щоб територія України зменшилась за рахунок або відокремлення від неї певних територій як самостійних держав, або переходу окремих територій під юрисдикцію інших держав³.

Як убачається, для більш точного вирішення поставленого питання, насамперед, важливо брати до уваги те, що, під зміною території України слід розуміти зміну її фізичних параметрів. Спираючись на результати нашого аналізу понять території України та її недоторканності, відображені в розділі 1, у контексті об'єктивної сторони можна виділити два види злочинних дій, що відрізняються суттєво за своїм зовнішнім вираженням: 1) дії, учинені щодо території України як фізичного простору (суша, води, надра і повітряний простір, лінія державного кордону), 2) дії стосовно території України, учинені в юридичній площині. Можливість виділення таких видів обумовлена тим, що у визначенні території України фізичні просторові і юридичні (територіальне верховенство Українського народу) ознаки поєднані в одне ціле, розрив якого відображають названі види дій. Нормативне розрізнення фактичних і юридичних ознак території України, зокрема, знайшло своє відображення в Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII, у ст. 1 якого зазначається, що тимчасово окупована територія України – це невід'ємна

¹ Див.: *Бантшиєв О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 83 ; *Сливич І. І., Ступник Я. В.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 45 ; *Бантшиєв О. Ф., Картавіцев В. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України*. С. 255 ; *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* : у 2-х ч. / під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. К. : Форум, 2001. Ч. Особлива. С. 12 ; *Скулши С. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 112.

² *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України*. С. 264.

³ *Навроцький В. О.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 89.

частина території України, на яку поширюється дія Конституції України та законів України¹.

Дії, учинені стосовно території України як фізичного простору характеризуються тим, що сам фізичний простір (суша, води, надра і повітряний простір, лінія державного кордону) виступає предметом злочину, на який спрямоване посягання і якому заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода. У разі повної реалізації злочинного умислу і мети винного наслідком його дій є фактичне відторгнення частини території України. Таке відторгнення може бути як з краю території, так і в її середині. Семантично «зміна» має декілька значень, серед яких: 1) перехід, перетворення чого-небудь у щось якісно інше; змінювання; 2) заміна кого-, чого-небудь кимсь, чимось іншим². Відторгнення території України може супроводжуватися наступним приєднанням її до іншої держави чи союзу держав, але для кваліфікації дій за ст. 110 КК це не є обов'язковим. Тому склад цього злочину буде і в тих випадках коли відторгнута територія набуває ознак самостійної держави або просто існує як окрема територія.

Фактичному відторгненню частини території України завжди передують дії з її захоплення. Вони зовні можуть виражатися по-різному, однак у будь-якому разі їх сутність полягає в установленні фактичного територіального верховенства над частиною території України. Цими самими діями Український народ позбавляється можливості здійснювати фактичне територіальне верховенство, однак юридично територіальне верховенство за ним зберігається. Ці дії можуть супроводжуватись формуванням на такій території незалежних правової, політичної, економічної, військової та інших систем (набуттям фактичних ознак державності). Особи, які захоплюють територію, формально можуть і не оголошувати про свою незалежність чи суверенітет, не приймати своєї символіки.

Одним із способів відторгнення частини території України може бути й зміна самої лінії державного кордону в сторону зменшення території України. Стосовно таких дій, як перенесення позначень кордону чи встановлення інших позначень безпосередньо на місцевості в

¹ *Про забезпечення прав і свобод* громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.

² *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. С. 466.

науці висловлено думку, що вони не тягнуть за собою ніяких юридичних чи фактичних наслідків для жодної з країн, оскільки юрисдикція держави продовжує діяти на тій самій території, на яку вона розповсюджувалась до переміщення прикордонних знаків¹. Проте на наш погляд, така думка ігнорує зроблений нами вище висновок про необхідність виділення фізичних просторових та юридичних ознак території. Перенесення прикордонних знаків може призвести до «втрати» (зокрема, й тимчасової) значної частини території держави, яка попри «юридичну» приналежність Україні фактично перебуватиме під владою іншої держави.

Не можуть утворювати об'єктивну сторону цього злочину: а) дії, які порушують цілісність окремих територіальних одиниць України на користь іншої територіальної одиниці України, на відміну від КК деяких федеративних держав (ФРН, Швейцарії), у яких охороняється цілісність не тільки самої федерації, але й її суб'єктів²; б) дії, спрямовані на зміну внутрішнього державного і адміністративно-територіального устрою України (наприклад, спрямовані на утворення автономій чи федералізацію), бо при цьому цілісність території України не порушується; в) дії, спрямовані на відторгнення виключної (морської) економічної зони чи континентального шельфу, а також на захоплення різних квазі-територій (повітряні чи морські судна, космічні об'єкти тощо), оскільки такі дії спрямовані на відторгнення того простору, який не є територією, приналежною Україні; г) дії, спрямовані на «прирощування» (збільшення) території України за рахунок «чужої» території без зміни існуючих меж території.

Дії стосовно території України, учинені в юридичній площині, характеризуються тим, що суверенні права на певну частину території України, які належать Українському народу, юридично оформляються як належні іншому суб'єкту суспільних відносин (іншій державі, народу, організації тощо). Тобто йдеться про юридичну фіксацію зміни фізичних параметрів території України і юридичне оформлення частини цієї території як належної іншому суб'єкту. Такі дії можуть

¹ Олсїніков Д. О. Уточнення змісту мети злочину, передбаченого ст. 110 ... С. 134.

² Рубащенко М. А. Verletzung der territorialen Integrität nach den Gesetzen der Ukraine und Deutschland // Пробл. розвитку юрид. науки в дослідж. молод. учен. : зб. тез доп. та наук. повідомл. (Харків, 5 квіт. 2012 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 91–92.

учинюватися як в умовах, коли фактичне територіальне верховенство над такою частиною території України зберігається за Українським народом, так і після фактичного її відторгнення від території України (приклад наведений у розділі 1).

Особливістю розглядуваних дій є те, що коло їх суб'єктів обмежується тими особами, які згідно закону уповноважені вчинювати юридично значимі дії щодо території України, зокрема укладати договори про зміну території України. Наприклад, такими діями є: а) укладення договору з іншою державою про зміну меж території і надання такому договору ознак делімітаційного (що потребує ратифікації тільки ВРУ) або укладення угод про обмін, продаж, дарування території без затвердження їх на всеукраїнському референдумі; б) укладення з іноземною державою договору про зміну меж території України із указівкою в тексті на набрання ним чинності фактично незалежно від волі Українського народу. Вони можуть учинятися як в умовах, коли фактичне територіальне верховенство над частиною території України тимчасово зберігається за Українським народом, так і після фактичного її відторгнення від території України (наприклад, оформлення вже захопленої території як такої що належить суб'єкту захоплення). Мова йде лише про юридичну фіксацію зміни фізичних параметрів території України і юридичне оформлення частини цієї території як належної іншому суб'єкту.

Разом із тим, ці дії слід відрізнити від дій інших службових осіб, які одноособово чи в складі колегіального органу приймають нормативні акти або рішення, якими певна частина територія України виводиться з-під територіального верховенства Українського народу без його згоди, вираженої на всеукраїнському референдумі. Такі дії слід юридично оцінювати як учинені стосовно території України як фізичного простору з використанням юридичного впливу на людей. Такі акти і рішення можуть виступати сигналом для фізичного захоплення території, використанням адміністративного ресурсу для мобілізації людей на вчинення злочинних дій, засобом інформаційного чи політичного впливу на людей тощо.

Залежно від того, яка частина території становить предмет цього злочину, можна виокремлювати **дії, учинені з метою відторгнення окремої частини території України** (історичної землі чи адміністративно-територіальної одиниці) і **дії, учинені з метою відторгнення всієї її території**. Це означає, що окремі посягання можуть загрожувати

вати втраті всієї території України. Гіпотетично це може відбутися при найгіршому сценарію розвитку подій для України. Однак, можливими є варіанти, при яких актуальність ст. 110 КК збережеться навіть при тимчасовій втраті всієї території України. Зокрема, це можливо, якщо територія звільнена Народом України після її незаконного захоплення. Так само можливим є незаконне придбання або передача прав на всю територію України при вчиненні незаконних дій в юридичній площині, зокрема при реалізації різних проектів інтеграції України до міждержавних об'єднань, при якому права на всю територію передаються без згоди Українського народу іншому суб'єкту.

У ч. 1 ст. 110 КК буквально нічого не зазначено стосовно *способу* вчинення розглядуваних дій, на відміну від ч. 1 ст. 109 КК, у якій такий спосіб указаний. З цього приводу в науці висловлені різні думки. Так, О. Ф. Бантишев та О. В. Шамара указують, що «в будь-якому випадку це насильницькі дії»¹. У свою чергу, І. В. Діордіца вважає, що суспільно небезпечні дії, передбачені ст. 109 КК можуть бути вчинені й ненасильницьким способом (проста протиправність, незаконність дій)². У контексті уніфікації ст. ст. 109 і 110 КК з ученим погоджується й Л. В. Мошняга³. М. І. Хавронюк указує на те, що не обов'язково, щоб дії, учинені з метою зміни меж території України, учинювались насильницьким способом, проте конструкція складу злочину не виключає цього⁴. Під насильницьким способом у науці кримінального права прийнято розуміти застосування фізичного насильства до певної особи (осіб) чи створення загрози його застосування⁵.

Оскільки за таких обставин виникає питання, чи є підстави для обмежувального тлумачення ч. 1 ст. 110 КК, доречним убачається порівняння із кримінальними кодексами (законами) зарубіжних країн.

¹ Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 83.

² Діордіца І. В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. К. : Київ. міжнар. ун-т, 2008. С. 116–119.

³ Мошняга Л. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України. С. 123.

⁴ Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 264.

⁵ Див.: Тацій В. Я. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. комент. Т. 2. Особлива частина / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2013. С. 8.

У більшості з них передбачається насильницький спосіб посягання на аналогічні охоронювані об'єкти (зокрема, кримінальні кодекси Австрії (§ 242), ФРН (§ 81), Швейцарії (ст. 265), Франції (статті 411-2, 412-1, 412-3), Данії (§ 98), Іспанії (ст. 472), Японії (ст. 77), Естонії (ст. 62), Азербайджану (ст. 280), Казахстану (ст. 169), Киргизстану (ст. 296), Молдови (ст. 340), Таджикистану (ст. 313))¹. Разом із тим поширеними є і вказівки лише на протиправний (незаконний) спосіб (зокрема, кримінальні кодекси Голландії (ст. 93), Швеції (ст. 1 Гл. 19), Норвегії (§ 83), Польщі (ст. 127), Сан-Марино (ст. 324), Грузії (ст. 308), Республіки Корея (ст. 87), Китайської Народної Республіки (ст. 103), Туреччини (ст. 125), Аргентини (ст. 215))².

На наш погляд, це питання є актуальним у двох аспектах. *По-перше*, щодо кваліфікації злочину. Для її точності, насамперед, слід урахувувати, що йдеться не про насильницькі чи ненасильницькі дії, а про дії з метою насильницької чи ненасильницької зміни території України. Відсутність у диспозиції ч. 1 ст. 110 КК вказівки на насильницький спосіб зміни юридично означає, що він не є обов'язковою

¹ Див.: *Уголовный кодекс Австрии*. С. 278–280; *Уголовный кодекс Дании* / пер. с дат. и англ. С. С. Беляева, А. Н. Рычевой. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 94 ; *Уголовный кодекс Испании*. С. 147–148 ; *Уголовный кодекс ФРГ*. С. 230, 244 ; *Уголовный кодекс Франции* / пер. с фр. и предисл. доц. Н. Е. Крыловой. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. 650 с.; *Уголовный кодекс Швейцарии*. С. 246 ; *Уголовный кодекс Эстонской республики*. С. 92; *Уголовный кодекс Японии*. С. 66–67 ; *Уголовный кодекс Азербайджанской республики*. С. 292 ; *Уголовный кодекс Республики Казахстан* / предисл. проф. И. И. Рогова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 189–190 ; *Уголовный кодекс Кыргызской Республики*. URL : http://www.kenesh.kg/RU/Folders/3977-Pravovye_aktu.aspx ; *Уголовный кодекс Республики Молдова* / Registrul de stat al actelor juridice al Republicii Moldova. URL : <http://Lex.justice.md/ru/331268/> ; *Уголовный кодекс Республики Таджикистан* / UNODC. Офиц. сайт Управл. ООН по наркотикам и преступности. URL : <https://www.unodc.org/tldb/pdf/TAJ-CriminalCode.pdf>.

² Див.: *Уголовный кодекс Голландии* / науч. ред. проф. Б. В. Волженкин, пер. с англ. И. В. Мироновой. 2-е изд. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 238 ; *Уголовный кодекс Грузии* / М-во юстиции Грузии. Законодательный Вестн. Грузии. URL : <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426> ; *Уголовное законодательство Норвегии* / пер. с норвеж. А. В. Жмени. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 108 ; *Уголовный кодекс Аргентины*. С. 179; *Уголовный кодекс КНР* / пер. с кит. Д. В. Вичикова – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 59–60 ; *Уголовный кодекс Республики Корея*. 240 с. ; *Уголовный кодекс Республики Польша*. С. 114 ; *Уголовный кодекс Республики Сан-Марино* / пер. с итал. В. Г. Максимова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 212 ; *Уголовный кодекс Турции* / науч. ред. и пер. с турец. Н. Сафарова и Х. Бабасева. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 98–99 ; *Уголовный кодекс Швеции* / пер. на рус. С. С. Беляева. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 155 ; *Закон об уголовном праве Израиля* / предисл. и перев. с иврита М. Дорфмана. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. С. 85.

ознакою цього складу злочину. З цього випливає висновок про те, що розглядувані злочинні дії (в першій і другій формах) можуть учинятись як насильницьким, так і ненасильницьким способом. Аналіз характеру суспільної небезпечності цих дій, відображений у розділі 1 цієї роботи, однозначно свідчить про те, що основним критерієм, який його визначає, є предмет злочину – територія України як життєвий простір Українського народу. Її особливо важлива соціальна цінність обумовлює визнання істотною шкодою у вигляді відторгнення частини території України незалежно від способу дій і спонукала законодавця визнати суспільно небезпечними дії, якими така шкода заподіяна або може бути заподіяна.

По-друге, щодо диференціації кримінальної відповідальності. Учinenня злочину насильницьким способом указує на підвищений ступінь суспільної небезпечності дій, порівняно з ненасильницькими діями. Це обумовлено тим, що в такому разі йдеться про посягання на додаткові об'єкти, зокрема на життя, здоров'я, тілесну недоторканність, волю. Події на сході України і в Криму в 2014 р. показали, що застосування насильницького способу при вчиненні дій, передбачених ч. 1 ст. 110 КК, суттєво підвищує ступінь їх суспільної небезпечності, оскільки це виражається в масовому застосуванні насильства. Останнє може застосовуватись як для безпосереднього захоплення частини території України, так і для примушування представників влади до прийняття ними певних незаконних рішень. Ураховуючи це, ми пропонуємо з метою диференціації кримінальної відповідальності передбачити в окремій частині ст. 110 КК відповідальність за «посягання на територію України з використанням насильства чи погрози його застосування» і встановити більш суворе покарання за ці дії.

Узагальнюючи викладене, приходимо до наступного висновку: ***під діями, учиненими з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією, слід розуміти будь-які дії, учинені з метою відторгнення будь-якої частини території України (фактично та/або юридично) без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі.*** Розмір частини території, проти якої спрямовані злочинні дії, може бути різним. Він є одним із основних показників, що впливають на ступінь суспільної небезпечності дій і може утворювати підставу для кваліфікації дій як таких, що спричинили тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 110 КК) або враховуватись при призначенні покарання на підставі ст. 65 КК.

Окремого розгляду потребує **конструкція об'єктивної сторони злочину, учинюваного в перших двох формах**. Законодавче формулювання «дії, вчинені з метою...» в ч. 1 ст. 110 КК є таким, що в ньому суспільно небезпечні наслідки не вказані як обов'язкова ознака складу злочину. Це означає, що злочин не належить до так званих злочинів із матеріальним складом. Для об'єктивної сторони злочину достатньо вчинення дій із зазначеною метою. Якщо вони фактично заподіяли суспільно небезпечні наслідки, то вчинене кваліфікується також за ч. 1 ст. 110 КК, крім випадків, коли такі наслідки є тяжкими (ч. 3 ст. 110 КК).

У зв'язку з таким рішенням законодавця в коментарях до ст. 110 КК, навчальній та науковій літературі, присвяченій досліджуваній темі, указується на те, що склад цього злочину є формальним, а сам злочин буде закінченим із моменту вчинення дії з відповідною метою, або лише констатується такий момент закінчення злочину¹.

На наш погляд, цей склад злочину є **усіченим** і навіть його вперше можна назвати **«екстраусіченим»**. У літературі, як правило, поняття усіченого складу злочину пов'язано з перенесенням законодавцем моменту закінчення злочину на стадію замаху на злочин або готування до злочину². Що ж стосується назви складу «екстраусіченим», то її використання пов'язане із необхідністю вказати на особливий, екстраординарний характер норми, обумовлений тим, що ознака

¹ Див.: *Бантшиєв О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 87 ; *Гуторова Н. А.* Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ ... С. 12 ; *Кузнецов В. О., Гіжевський В. К.* Кримінальне право України. С. 122 ; *Тацій В. Я.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 28 ; *Сливич І. І., Ступник Я. В.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 46 ; *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* : у 2-х ч. / під заг. ред. М. О. Потебенка, В. Г. Гончаренка. К. : Форум, 2001. Ч. Особлива. С. 15 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України*. С. 265 ; *Савченко А. В., Шуляк Ю. Л.* Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини. С. 168 ; *Чуваков О. А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины // *Уголовное право Украины. Общая и Особенная части*. С. 280 ; *Харченко В. Б., Перекрестов Б. Ф.* Уголовное право Украины. Особенная часть ... С. 19 ; *Шевчук А. В., Дякур М. Д.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 18.

² Див.: *Останін В. О.* Склад злочину // *Кримінальне право України. Загальна частина* : підруч. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. К. : Юрид. думка, 2004. С. 73 ; *Тихий В. П., Панов М. І.* Злочин, його види та стадії : *наук.-практ. комент.* К. : Прометі, 2007. С. 17 ; *Фріс П. Л.* Кримінальне право України. Загальна частина. С. 62.

суб'єктивної сторони – мета вчинення злочину, фактично повністю визначає межі об'єктивної сторони та зміст об'єкта злочину, а також визнанням цього складу злочину одночасно «надмірним» і «винятковим». «Надмірним», тому що він не містить жодних ознак власне об'єктивної сторони, крім ознаки «дії», тобто в ч. 1 ст. 110 КК «екстраусіченість» складу злочину полягає в тому, що законодавець формулюванням «дії, вчинені з метою...» охопив будь-які дії, учинювані на будь-якому етапі реалізації умислу на вчинення цього злочину. «Винятковим» – тому, що такий усічений склад злочину передбачений лише в ст. 110 КК (схожа, але все ж інша конструкція є в ст. 109 КК). Зважаючи на це, законодавець майже унеможливив кваліфікацію дій як готування до цього злочину чи замах на нього, тому що такі дії самі собою юридично визнаються достатньою підставою для кваліфікації злочину як закінченого. Як виняток, кваліфікувати дії як готування до цього злочину можна за наявності недалого підбурювання чи пособництва, а як замах – за наявності фактичної помилки. Такий висновок, проте, не є очевидним для практики. Так, є вироки, у яких підшукування співучасників, планування злочинних дій, організація певних зборів з відповідною злочинною метою кваліфікуються судами з посиленням на ч. 1 ст. 14 КК, що не є правильним, зважаючи на існуюче формулювання в диспозиції ч. 1 ст. 110 КК¹.

Кримінальне законодавство зарубіжних країн також, як правило, використовує стосовно зазначеного посягання формулювання злочинного діяння в більш чи менш загальній формі, що охоплює собою й попередні стадії: «спроби відокремити (порушити)...» (§ 242 КК Австрії, § 81 КК ФРН), «учинення дій, здатних поставити в небезпеку...» (ст. 412-1 КК Франції), «дії, спрямовані на...» (ст. 324 КК Сан-Марино, ст. 265 КК Швейцарії, ст. 308 КК Грузії, ст. 62 КК Естонії, § 98 КК Данії, ст. 125 КК Туреччини, ст. 215 КК Аргентини), «посягання (дії) з метою (з наміром)...» (ст. 93 КК Нідерландів, ст. 97 Закону про кримінальне право Ізраїлю, ст. 127 КК Польщі, ст. 1 гл. 19 КК

¹ Див.: *Вирок Суворовського районного суду* м. Одеси у справі № 523/16703/15-к від 26 жовт. 2015 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52822770> ; *Вирок Суворовського районного суду* м. Одеси у справі № 523/13150/15-к від 07 верес. 2015 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50040814> ; *Вирок Приморського районного суду* м. Одеси у справі № 522/1167/15-к від 15 черв. 2015 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45094012>.

Шведії), «заколотницькі дії з метою...» (ст. 77 КК Японії), «порушення порядку з метою...» (ст. 87 КК Республіки Корея), «повстання з метою...» (ст. 472 КК Іспанії), «організація, планування та вчинення дій, спрямованих на...» (ст. 103 КК Китайської Народної Республіки), «організаційна діяльність спрямована на...» (ст. 82 КК Латвії), «організація збройного замаху або керівництво ним, а так само участь у ньому з метою...» (ст. 340 КК Молдови, ст. 296 КК Киргизстану, ст. 169 КК Казахстану, ст. 280 КК Азербайджану, ст. 279 КК РФ, ст. 313 КК Таджикистану)¹.

Визнаємо, що формулювання «дії, вчинені з метою...» частково виправдане особливою важливістю об'єкта кримінально-правової охорони – території України, як життєвого простору Українського народу, а також об'єктивними труднощами у формулюванні об'єктивних ознак злочину, обумовлені тим, що в реальній дійсності досягнення зазначеної в ч. 1 ст. 110 КК мети вимагає сукупності багатьох дій в їх невичерпних варіаціях та, як правило, за участю багатьох осіб (фактично не можна вчинити окрему енергетичну дію, яка б призвела до зміни меж території). Разом із тим, зазначене формулювання злочинних дій не можна визнати оптимальним, тому що воно охоплює собою фактично будь-які дії на будь-якому етапі реалізації умислу, іншими словами – за наявності будь-якої об'єктивованої зовні поведінки особи з відповідною метою, формально є підстави для кваліфікації дій винного як закінченого злочину. Таке формулювання також

¹ Див.: Закон об уголовном праве Израиля. С. 85 ; Уголовный кодекс Австрии. С. 278–280 ; Уголовный кодекс Азербайджанской республики. С. 292 ; Уголовный кодекс Аргентины. С. 179 ; Уголовный кодекс Голландии. С. 238 ; Уголовный кодекс Грузии. URL : <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426> ; Уголовный кодекс Дании. С. 94 ; Уголовный кодекс Испании. С. 14 –148 ; Уголовный кодекс КНР. С. 59–60 ; Уголовный кодекс Кыргызской Республики. URL : http://www.kenesh.kg/RU/Folders/3977-Pravovuye_aktuy.aspx ; Уголовный кодекс Латвийской Республики / пер. с латв. А. И. Лукашова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. 313 с. ; Уголовный кодекс Республики Казахстан. С. 189–190 ; Уголовный кодекс Республики Корея. 240 с. ; Уголовный кодекс Республики Молдова. URL : <http://lex.justice.md/ru/331268> ; Уголовный кодекс Республики Польша. С. 114 ; Уголовный кодекс Республики Сан-Марино. С. 212–214 ; Уголовный кодекс Республики Таджикистан. URL : <https://www.unodc.org/tldb/pdf/TAJ-CriminalCode.pdf> ; Уголовный кодекс Российской Федерации / Информационный портал «Уголовное право РФ». URL : <http://www.ug-kodeks.ru> ; Уголовный кодекс Турции. С. 98–99 ; Уголовный кодекс ФРГ. С. 230, 244 ; Уголовный кодекс Франции. С. 344, 345 ; Уголовный кодекс Швейцарии. С. 246 ; Уголовный кодекс Швеции. С. 155 ; Уголовный кодекс Эстонской республики. С. 92 ; Уголовный кодекс Японии. С. 66–67.

повністю нівелює відмінність у ступені суспільної небезпечності дій, обумовлену різними ступенями здійснення злочинного наміру та причинами, унаслідок яких такий намір не був повністю реалізований. Зокрема, воно унеможливує й застосування приписів, передбачених ч. 2 і 3 ст. 68 КК, згідно з якими за вчинення готування до злочину і замаху на злочин строк або розмір покарання не може перевищувати відповідно половини і двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК. Ці норми можуть бути застосовані лише стосовно зазначених вище виняткових випадків готування і замаху на цей злочин. Отже, таке рішення законодавця суперечить принципу диференціації кримінальної відповідальності, який є одним із основних принципів кримінального права і який безпосередньо пов'язаний з принципом соціальної справедливості.

Зрозуміло, що в ст. 65 КК серед загальних засад призначення покарання передбачено й таку, як урахування ступеню тяжкості вчиненого злочину, завдяки чому суди завжди мають можливість індивідуалізувати відповідальність за ст. 110 КК з урахуванням ступеню реалізації злочинного наміру. Ми не заперечуємо проти можливості застосування п. 3 ч. 1 ст. 65 КК стосовно ст. 110 КК, але в ній йдеться про індивідуалізацію кримінальної відповідальності, а не про законодавчу диференціацію відповідальності зі встановленням строкових обмежень покарання, яких немає в ст. 65 КК. У цьому зв'язку звертаємо увагу також на те, що зазначені приписи включені до ст. 68 КК уже за наявності приписів ст. 65 КК про врахування тяжкості злочину і мають свою самостійну аргументацію їх необхідності. Саме з цією необхідністю пов'язана наша аргументація.

З метою диференціації кримінальної відповідальності за цей злочин ми пропонуємо, по-перше, замінити в ч. 1 ст. 110 КК формулювання «дії, вчинені з метою...» на «дії, безпосередньо спрямовані...». Останнє не охоплює собою дії, що за характером є створенням умов для майбутнього вчинення злочину (готуванням до злочину).

Пропоноване формулювання кореспондує законодавчому визначенню замаху як «діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину...» (ч. 1 ст. 15 КК). У науковій літературі вказується, що при замаху на злочин створюється безпосередня небезпека заподіяння шкоди об'єкту, бо вчиняється діяння, яке саме безпосередньо може призвести до закінчення злочину, а при готуванні до злочину створю-

ється тільки опосередкована небезпека, оскільки дії при готуванні ніколи не можуть самі собою, без учинення інших дій, заподіяти шкоду об'єкту і призвести до закінчення злочину¹.

Саме таким змістом наповнюватиметься формулювання «дії, безпосередньо спрямовані на...» в ч. 1 ст. 110 КК у разі прийняття нашої пропозиції. Тобто формулювання охоплюватиме будь-які дії, які безпосередньо спрямовані на відторгнення будь-якої частини території України і можуть самі собою призвести до такого результату, наприклад, безпосередньо спрямовані на її захоплення. Такими діями створюється безпосередня небезпека заподіяння шкоди об'єкту злочину. Водночас пропонується заміна формулювання значно зменшує екстраординарний характер норми, передбаченої ч. 1 ст. 110 КК, оскільки в такому разі зовнішнє вираження та зміст дій у статті визначаються не ознаками суб'єктивної сторони, а вже відомими науці і практиці ознаками об'єктивної сторони. Разом з тим, зважаючи на те, що суспільно небезпечне діяння, описане в нормі, має формулюватися достатньо конкретно, чітко відображати своєрідність актів поведінки одного й того ж виду, що дозволить відмежувати їх від суміжних злочинних діянь чи від діянь незлочинних², уважаємо, що одним із напрямків подальших наукових розробок має стати пошук шляхів посилення об'єктивізації складу злочину завдяки більшій конкретизації ознак суспільно небезпечного діяння.

Аналіз судової практики показав, що чинне формулювання дій за ст. 110 КК як будь-яких дій, учинених з указаною в цій статті метою, викликає серйозні труднощі у вирішенні зазначених питань. Так, ОСОБА_4 вироком суду був засуджений за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 110, ч. 1 ст. 263, ч. 2 ст. 28 і ч. 1 ст. 279 КК, при цьому одні й ті ж дії, а саме – блокування транспортних комунікацій шляхом перешкоджання руху військової колони, кваліфіковані одразу за двома статтями КК – за ч. 2 ст. 110 КК та ч. 1 ст. 279 КК³. В іншій справі, ОСОБА_1 вступив до непередбаченого законом збройного формуван-

¹ Див.: Тихий В. П., Панов М. І. Злочин, його види та стадії. С. 30.

² Див.: Панов Н. И. Проблемы точности норм Особенной части уголовного права и совершенствование законодательной техники // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України ; ОНЮА. О. : Юрид. л-ра, 2010. Вип. 54. С. 19.

³ Вирок Центрального район. суду м. Миколаєва у справі № 490/7012/14-к від 03 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39997383>.

ня, метою якого була зміна меж території України, всупереч конституційному порядку, та виконував функції чергування на блокпостах та охорони захоплених адміністративних будівель зі зброєю в руках. Вироком суду ОСОБА_1 був засуджений за вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 110, ч. 2 ст. 260, ч. 1 ст. 263 КК¹. У багатьох випадках суди вимушені також кваліфікувати за ст. 110 КК як «дії, вчинені з метою...» такі дії, які за своїм характером суспільної небезпечності самі собою безпосередньо не спрямовані на відторгнення території України і могли б самостійно кваліфікуватися за іншими статтями КК, зокрема: надання послуг з перевезення особового складу бойовиків так званої «ДНР» на незаконні блокпости, з доставки їм продуктів харчування, побутових речей та лікарських засобів²; чергування зі зброєю разом з бойовиками³; підбурювання (вербування) для участі у бойових діях проти законних правоохоронних формувань України на боці так званих «ЛНР» та «ДНР»⁴; прослуховування радіочастот, на яких обмінювалися інформацією підрозділи, задіяні в антитерористичній операції на сході України та передавання її представникам так званої «ДНР»⁵, спостереження та інформування про пересування залізницею військової техніки Збройних Сил України⁶, спроби обстріляти митно-прикордонний пункт пропуску а також збройний супротив українським військовослужбовцям⁷, виконання за вказівкою (домов-

¹ Вирок Сумського район. суду Сумської обл. у справі № 587/2194/14-к від 03 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40734075>.

² Вирок Ізюмського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 623/2311/14-к від 09 верес. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40401295>.

³ Вирок Київського район. суду м. Харкова у справі № 640/13718/14-к від 15 верес. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40460048>.

⁴ Вирок Овідіопольського район. суду Одеської обл. у справі № 509/3435/14-к від 14 серп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40169231>.

⁵ Вирок Краматорського міськ. суду Донецької обл. у справі № 234/10616/14-к від 13 листоп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41755796>.

⁶ Вирок Куп'янського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 628/3172/14-к від 14 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40877476>.

⁷ Вирок Ізюмського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 623/2309/14-к від 09

леністю) активістів так званих «ДНР» та «ЛНР» окремих незначних функцій з організації та проведення незаконних місцевих референдумів на окремих ділянках, як то: збір добровільних внесків на проведення референдуму, складання списків виборців, своєчасний друк додаткових бюлетенів, підвезення та вивезення бюлетенів, недопуск сторонніх осіб під час голосування, роздавання бюлетенів серед місцевих мешканців та їх збирання, охорона урн та інше сприяння з метою недопущення зриву референдуму та надання вигляду достовірності його проведення¹.

Наведені приклади показують, що за ст. 110 КК кваліфікуються дії співучасників злочину, які повинні кваліфікуватися з посиланням на ст. 27 КК, а також по-різному вирішується питання про додаткову кваліфікацію вчиненого за іншими статтями КК. Таким чином, пропонуване рішення сприятиме кращому вирішенню питань: а) про співвідношення розглядуваного злочину з іншими злочинами та б) про відмежування за об'єктивними ознаками дій виконавця злочину від дій інших співучасників злочину.

У разі прийняття пропозиції, ознака безпосередньої спрямованості дій вимагатиме встановлення в конкретних діях їх безпосередньої спрямованості на порушення територіальної цілісності України. Таким чином, правильне встановлення характеру суспільної небезпечності конкретних дій за об'єктивними ознаками дозволить виключити ідеальну сукупність з тими злочинами, які такого характеру і безпосередньої спрямованості не мають. Також це дозволить оптимізувати межі злочинних дій у третій та четвертій формах, оскільки зміст закликів головним чином визначається саме змістом дій, що склада-

верес. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40388522>.

¹ *Вирок Білокуракинського район. суду* Луганської обл. у справі № 409/849/14-к від 21 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41623605> ; *Вирок Великоновосілівського район. суду* Донецької обл. у справі № 220/1496/14-к від 13 листоп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41342801> ; *Вирок Жовтневого район. суду* м. Маріуполя у справі № 263/9646/14-к від 06 листоп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41252125> ; *Вирок Іллічівського район. суду* м. Маріуполя Донецької обл. у справі № 264/8114/14-к від 30 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41166289> ; *Вирок Приморського район. суду* м. Маріуполя Донецької обл. у справі № 266/4090/14-к від 14 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41076807>.

ють перші дві форми.

Крім того, на наш погляд, необхідно законодавчо диференціювати кримінальну відповідальність за дії, які вчинюються на етапі реалізації злочинного наміру, коли лише створюються умови для вчинення дій, безпосередньо спрямованих на відторгнення території України, тобто за готування до злочину. Для цього ми пропонуємо: а) передбачити кримінальну відповідальність у ч. 1 ст. 110 КК за планування групового посягання на територію України або участь у змові про вчинення такого посягання, б) усі інші підготовчі дії мають кваліфікуватися з посиланням на ст. 14 КК та каратися з урахуванням ч. 2 ст. 68 КК.

Підвищений ступінь суспільної небезпечності зазначених підготовчих дій серед інших форм готування до злочину пов'язаний з тим, що в реальній дійсності досягнення мети зміни меж території вимагає сукупності багатьох дій та участі, як правило, багатьох осіб, а це в свою чергу зумовлює необхідність розроблення загального плану спільних дій. Зміст останнього за таких умов є вирішальним фактором результативності самих спільних дій. Так само важливим фактором результативності дій виступає наявність людей, які досягли змови на вчинення спільного посягання на цілісність території України. Поняття «групового посягання» слід розуміти як «посягання, учинюване групою осіб», тобто двома або більше суб'єктами злочину. Таке посягання може бути в будь-якій із форм співучасті, передбачених статтею 28 КК. Використовуючи словосполучення «участь у змові про вчинення такого посягання» в ч.1 нової редакції ст.110 КК, ми виходимо з того, що воно вже передбачено в інших статтях КК, зокрема й в ч. 1 ст. 109 та ч. 1 ст. 437 КК. Змову, про яку йдеться в нашій пропозиції, слід розуміти не як вияв злочинного наміру, а як вид готування до злочину, про який йдеться в законодавчому визначенні готування до злочину (ст. 14 КК). Участь у змові слід розуміти або як участь у досягненні попередньої домовленості кількох суб'єктів злочинів щодо спільних дій, спрямованих на досягнення мети, або як приєднання до такої домовленості, що в обох випадках, як правило, призводить до створення організованих форм співучасті¹.

¹ Див.: *Киричко В. М.* Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку // Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. Т. 2. Особлива частина / за заг. ред. В. Я. Тація та ін. Х.: Право, 2013. С. 984.

На підставі викладеного можна зробити наступні висновки щодо злочинних дій, учинюваних у першій і другій формах. Насамперед, стосовно змісту цих дій за чинною редакцією ч. 1 ст. 110 КК: під **«діями, учиненими з метою...»** розуміються *будь-які дії, учинені з метою відторгнення будь-якої частини території України шляхом установлення фактичного верховенства над цією територією або придбання чи передачі суверенних прав на неї без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі.*

Беручи до уваги викладені нами пропозиції щодо вдосконалення законодавчого формулювання цих дій, у тому числі зазначених у розділі 1 роботи, законодавче формулювання посягання на територію України пропонуємо в такій редакції: *«Під посяганням на територію України в ст.110 розуміються умисні дії, безпосередньо спрямовані на відторгнення будь-якої частини території України шляхом установлення фактичного верховенства над цією територією або придбання чи передачі суверенних прав на неї без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі, а так само дії, безпосередньо спрямовані на позбавлення України всієї території або прав на всю територію, або на тимчасове захоплення території України чи її частини, приведення її в непридатний для життєдіяльності стан або інші істотне порушення недоторканності території України».*

§ 3. Публічні заклики до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України

Третьою формою об'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК, є публічні заклики до вчинення дій, які утворюють перші дві форми, тобто до дій, учинюваних з метою зміни меж території України або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Не утворюють об'єктивної сторони цього злочину публічні заклики до публічних закликів або до розповсюдження матеріалів із закликами.

Розкриття змісту цієї форми об'єктивної сторони злочину потребує з'ясування низки питань, недостатньо досліджених у науці кри-

мінального права. Зокрема, це стосується понять «заклик», «публічні заклики», співвідношення останніх з поняттями «публічні висловлювання», «обґрунтування необхідності вчинення дій», «виправдання дій», «агітація», «пропаганда», «підбурювання до вчинення злочину». Актуальність точного вирішення цих питань обумовлена як інтересами боротьби із цим видом злочинних дій у сучасних умовах, так і необхідністю забезпечення реалізації прав на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань та поширення інформації, передбачених ст. 34 Конституції, з якими має змістовний зв'язок розглядувана форма вчинення злочину.

3.1. Поняття заклику

Щоб правильно відповісти на питання про поняття публічних закликів, спочатку слід з'ясувати що таке власне сам заклик, який його зміст та структура, а потім уже окремо розглядати особливості публічних закликів.

Іменник «заклик» означає: 1) прохання, запрошення прийти, приїхати, з'явитися куди-небудь; 2) звертання до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідею часу, політичну вимогу, завдання; відозва, гасло; 3) прохання, вимога розгорнути яку-небудь діяльність, певним чином поводити себе. «Закликати до чогось» означає: 1) звертатися до якої-небудь групи людей з метою залучити їх до виконання якогось важливого завдання, вимоги тощо; 2) пропонувати діяти в певному напрямі, певним чином поводити себе¹. Як наслідок, сутність заклику науковці зводять до здійсненого з певною метою (спрямованістю) активного впливу², інформаційного

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. С. 395, 403; Словник української мови : в 11 т. К. : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 3. Словник сучасної української мови. 1972. С. 147–148.

² Див.: *Діордіца І. В.* Кримінальне право України : посіб. для підгот. до іспитів. К. : О. С. Ліпкан, 2010. С. 149; *Кузнецов В. В.* Відповідальність за заклики до масових заворушень за кримінальним законодавством країн колишнього СРСР // Держава та регіони. Сер. : Право : наук.-вироб. журн. / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2001. Вип. 2. С. 84 / Сайт Націон. б-ки України ім. В. І. Вернадського. URL : https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fwww.nbuv.gov.ua%2Fold_jm%2FSoc_Gum%2FDtr_pravo%2F2010_2%2Ffiles%2FLA210_19.pdf; *Бантшиєв О. Ф., Картавіцев В. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 255.

впливу¹, психологічного впливу², активного нав'язування ідей³ чи звернення до людей (осіб)⁴.

Поняття впливу виводиться через філософську категорію «взаємодії», під якою розуміють процеси впливу різних об'єктів (суб'єктів) один на одного⁵. Як і будь-яка комунікація, заклик також передбачає наявність щонайменше трьох елементів, а саме: 1) комунікатора – суб'єкта заклику (той, хто закликає), 2) одержувача інформації (реципієнта) – адресата заклику та 3) повідомлення – інформацію в будь-якій формі⁶. Будучи інтеракцією, заклик характеризується *інформаційним характером*, спрямованістю на свідомість та волю іншої людини, кінцевими цілями (спрямованість на зміну психологічних регуляторів конкретної активності іншої людини), поліваріантністю методів впливу, технологічністю впливу тощо⁷. У процесі заклику суб'єкт

¹ Див.: *Шибзухов З. А.* Уголовная ответственность за публичные призывы к осуществлению террористической деятельности или публичное оправдание терроризма : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. М. : Б. и., 2012. С. 19. / Офіц. сайт Акад. Ген. прокуратури Росс. Фед. URL : <http://www.agprf.org/aspirant/2012/shibzuhov.rtf>.

² Див.: *Дорош Л. В.* Публічні заклики як різновид посягань на територіальну цілісність і недоторканість України // Застосув. норм міжн. гуманіт., нац. кримін. та кримін. процес. права в ході проведення антитерористичної операції на Сході України : матеріали міжкафедр. «круглого столу» (Харків, 12 лют. 2015 р.) / редкол. : О. І. Перепелиця, С. Є. Кучерина та ін. Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 66.

³ Див.: *Байтшиєв О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 83.

⁴ Див.: *Кибальник А. Г., Соломоненко І. Г.* Преступления против мира и безопасности человечества / Под. науч. ред. проф. А. В. Наумова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 157 ; *Курс уголовного права* : в 5 т. : учеб. / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. М. : Зерцало-М, 2002. Т. 5. Особенная часть. С. 357; *Там само*. Т. 4. Особенная часть. С. 286 ; *Тихий В. П.* Злочини проти громадської безпеки // Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. Т. 2. Особлива частина / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2013. С. 481 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 262 ; *Хлебушкин А. Г.* Преступления экстремистской направленности // Энциклопедия уголовного права. Т. 26. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства. / изд. проф. Малинина. СПб. : ГКА, 2015. С. 455.

⁵ *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. М. : Политиздат, 1986. С. 65.

⁶ Див.: *Філоненко М. М.* Психологія спілкування : підруч. К. : Центр учб. л-ри., 2008. С. 25.

⁷ Див.: *Ніколаєнко С., Ніколаєнко С.* Категорія психологічного впливу в психології // Світогляд – Філософія – Релігія : зб. наук. пр. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. № 1(1). URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Svfilre/2011_1/01_01_09.pdf.

заклику спрямовує адресату інформацію певного змісту, яка впливає на формування, зміну або посилення вже існуючих установок адресата та в кінцевому рахунку – на здійснення ним дій, необхідних суб'єкту заклику.

Інформаційний характер заклику є визначальним критерієм для розмежування публічних закликів до вчинення певних дій від учинення самих цих дій. Заклики завжди є інформаційними діями, а під останніми в кримінальному праві прийнято розуміти дії, спрямовані на передачу інформації іншим особам, вираженої в певній формі¹. Тому публічні заклики виступають самостійною формою об'єктивної сторони злочину.

Інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді². Заклик, як інформаційна дія, полягає в повідомленні відомостей певного змісту. «Повідомляти» означає сповіщати, доповідати, робити донесення про що-небудь, розповідати, казати про що-небудь³. Структурована теоретична модель поняття «відомості», що лежить в основі визначення інформації містить низку елементів⁴, серед яких важливе значення для цього дослідження має зміст відомостей (те, що відображають відомості в конкретному випадку) та форма відомостей (знаки, звуки, сигнали, рухи тощо, які виступають ідентифікаторами змісту відомостей).

Зміст закликів знаходить своє вираження в змісті тих відомостей, що повідомляються. Для правильного розуміння змісту закликів та правильного вирішення питання про їх співвідношення з деякими іншими поняттями важливе значення має аналіз структури цього змісту. На наш погляд, *структуру змісту відомостей*, що повідомляються при заклику, утворюють два види відомостей залежно від їх цільового призначення: 1) основні відомості про дії, зазначені в ч. 1 ст. 110 КК, які повинен учинити адресат, 2) спонукальні відомості, які повідомляються адресату для формування в нього мотиву на вчинення зазна-

¹ Див.: Панов Н. И. Способ совершения преступления ... С. 16.

² Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-ХІІ / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови. С. 998.

⁴ Див.: Дем'яненко Ю. І. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканості приватного життя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Х. : Б. в., 2008. С. 8.

чених дій («Давайте..., оскільки/тому що...», «У нас немає іншого шляху!» тощо).

По-перше, що стосується *основних відомостей*. Структурно зміст основних відомостей повинен охоплювати відомості *про об'єкт посягання* – територіальну цілісність і недоторканність України, а також відомості *про протиправність посягання* – всупереч порядку, установленому Конституцією. Такі відомості можуть виражатися як одним словом, так і кількома реченнями. У разі, якщо в тексті заклику відсутнє схилення саме до порушення територіальної цілісності і недоторканності України, то такі дії особи не можна називати закликами за змістом ч. 1 ст. 110 КК, наприклад, особа схиляє до антидержавницьких дій загалом або закликає до дій, які не посягають безпосередньо на територіальну цілісність і недоторканність. Указівка в заклику на будь-який спосіб посягання («*Наш регіон повинен здобути незалежність у будь-який спосіб!*») сама собою не виражає протиправності дій, оскільки охоплює собою і правомірні дії, тому в такому випадку для встановлення вини необхідно виходячи з конкретних обставин справи доводити, що особа мала на увазі саме антиконституційний спосіб зміни меж території. Те ж саме стосується й випадків, коли суб'єкт узагалі не вказав на конституційну протиправність (наприклад, «*Наш регіон повинен здобути незалежність!*»). Якщо зі змісту відомостей випливає, що суб'єкт указав на будь-який спосіб, крім незаконного (наприклад, «*Борімося за нашу самостійність! Зробимо все в межах закону для цього!*»), то таке повідомлення не можна визнати закликом у сенсі ст. 110 КК.

У науці панує думка, що закликом особа схиляє до вчинення діяння, ознаки якого визначені лише в загальних рисах, що власне й дозволяє відмежувати публічні заклики від підбурювання¹, однак се-

¹ Див.: Дьяков С. В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства: уголовно-правовое и криминологическое исследование. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2012. С. 68 ; Иногамова-Хегай Л. В. Публичные призывы в системе Особенной части УК РФ // Системность в уголовном праве : материалы II Росс. конгр. уголовн. права, 31 мая 2007 г. М. : Велби, 2007. С. 158 ; Кибальник А. Г., Соломоненко И. Г. Преступления против мира ... С. 156 ; Кудрявцев В. Л. Объективная сторона преступления, предусмотренного ст. 205-2 УК РФ «Публичные призывы к осуществлению террористической деятельности или публичное оправдание терроризма»: некоторые вопросы теории и практики // Таможенные чтения – 2012. Россия в меняющемся мире: вызовы и возможности : сб. материалов Всерос. научн.-практ. конф. Т. II. СПб. : филиал РТА им. В. Б. Бобкова, 2012. С. 105 ; Курс

мантика слів «заклик» та «закликати», а також законодавче формулювання «публічні заклики до вчинення таких дій...» указують на штучність та недостатню обґрунтованість такого підходу. Тому, як убачається, ступінь визначеності (конкретності) дій, до яких закликає суб'єкт заклику, може бути як найбільш загальним, але з обов'язковою вказівкою на об'єкт посягання і протиправність дій (наприклад, «Закликаю Вас змінити межі території України без проведення всеукраїнського референдуму!»), так і цілком конкретизованим (з визначенням суб'єкта їх виконання, місця, часу та інших об'єктивних обставин). Про останнє свідчить й судова практика. Так, в одній із справ ОСОБА_2 закликав депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим до цілком конкретних дій – «відмінити Конституцію Автономної Республіки Крим 1998 р., імплементувати результати кримського референдуму від 20 січня 1991 р., прийняти Декларацію про возз'єднання Криму з РФ, оголосити півострів територією, що знаходиться під юрисдикцією РФ, прибрати окупаційну символіку та зобов'язати всі місцеві органи влади Криму вивісити державні прапори РФ»¹.

Не можна однозначно погодитися з Є. Д. Скулишем та О. Ю. Звонарьовим, що заклик вступити до складу організації, яка ставить своїм завданням вчинення відповідних дій, є закликом (хоч і непрямим) до вчинення таких дій². Як убачається, говорити про заклик стосовно ст. 110 КК у такому разі можна тільки тоді, коли суб'єкт водночас схиляє і до вчинення дій у складі цієї організації з метою антиконституційного порушення цілісності території України або пояснює, що такий вступ зобов'язує особу вчинити такі дії. Не є закликом демонстрація символу організації, яка бореться за приєднання певної частини України до іншої держави, за умови, що він не містить обох зазначених елементів змісту основних відомостей.

уголовного права : в 5 т. : учеб. / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. М. : Зерцало-М, 2002. Т. 5. Особенная часть. С. 357 ; *Липкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України ... С. 137 ; *Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 95 ; *Шибзухов З. А.* Уголовная ответственность за публичные призывы ... С. 23.

¹ Ухвала Колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15 верес. 2011 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18246119>.

² *Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 96.

По-друге, що стосується спонукальних відомостей. У психології спілкування інформацію прийнято поділяти на два типи – спонукальну та констатуючу¹. У зв'язку з цим, одні й ті ж відомості за своїм змістом залежно від здатності вплинути на одержувача відомостей можуть бути спонукальними (схиляючими) і неспонукальними. Заклик має своєю кінцевою метою викликати, стимулювати діяльність, схилити до певних дій, тому відомості, які повідомляються при заклику, повинні мати спонукальний характер. Такого характеру інформаційне повідомлення набуває завдяки наявності в змісті інформації, що повідомляється при заклику, спонукальних відомостей. Саме спонукальні відомості спрямовані безпосередньо на формування в адресата мотиву на вчинення зазначених протиправних дій. Йдеться про спрямованість того впливу, який має зміст спонукальних відомостей, іншими словами, сприйняття цього змісту адресатом здатне викликати в нього бажання (намір) учинити зазначені протиправні дії. Отже, особливий зміст спонукальних відомостей визначає спрямованість інформаційного впливу, який відбувається при заклику і характеризує заклик у цілому. Тому обов'язковою ознакою заклику слід уважати спрямованість інформаційного впливу відомостей, що повідомляються адресату, на те, щоб викликати в нього бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону на порушення конституційного порядку.

Фактичний зміст спонукальних відомостей може бути різним, наприклад, в одних випадках ці відомості можуть відображати краще життя, яке настане в разі відділення частини території України, а в інших – погіршення життя в разі коли певна частина території буде й надалі належати Україні. Однак у будь-якому разі, оскільки йдеться про зміст відомостей, який доводиться до відома адресата заклику, то однаковим є механізм інформаційного впливу – це вплив саме на свідомість останнього, генерування в ньому мотиву на вчинення зазначених протиправних дій і бажання (наміру) їх учинити.

Як основні відомості про дії, зазначені в ст. 110 КК, так і спонукальні відомості можуть бути в різних *формах* (з різними ідентифікаторами їх змісту) і набувати різних *форм представлення* (на різних матеріальних носіях) та в різний спосіб повідомлятися адресату заклику. Форма відомостей та їх представлення, а також способи їх по-

¹ Філоненко М. М. Психологія спілкування. С. 27.

відомлення залежать від засобів комунікації, що використовуються суб'єктом заклику. Інформаційний вплив (як і психологічний вплив) може здійснюватися з використанням вербальних (через мовні знаки) та невербальних засобів¹. До останніх можна віднести *конклюдентні* (жести, міміка, поза), *візуальні* (зображення, відеоряд) і *паралінгвістичні* (інтонація, тон, паузи, голос, тембр, темп, мовні вкраплювання тощо) засоби. Різноманітність засобів спілкування обумовлює й поліваріантність способів повідомлення.

У більшості випадків повідомлення відомостей при заклику здійснюються *вербальним способом*, тобто через мовну комунікацію. При цьому, залежно від органів чуття, які задіюються в процесі повідомлення-сприйняття закликів, можна виділити такі вербальні способи: 1) усний (слухове сприйняття) – шляхом промовляння тексту відповідного змісту; 2) письмовий – спрямований на зорове сприйняття – шляхом фіксації мовних знаків на письмі, зокрема, розміщення тексту на сторінці в мережі Інтернет, демонстрація тексту по телебаченню, здійснення напису на спорудах чи парканах; 3) тактильний – заклик, спрямований на тактильне сприйняття (наприклад, рельєфно-крапковий шрифт Брайля); 4) змішаний (поєднання цих способів).

На наявність у конкретному повідомленні спонукальних відомостей часто вказують словесні форми, зокрема форма звичайного імперативу, вираженого одним словом («*давайте, повинні, слід, варто, треба, необхідно, потрібно...*»), словосполучення, що позначають м'яке веління («*настав час...*»), рекомендація («*найбільш правильний крок...*»), умовний імператив («*якщо не будуть учинені певні дії, то...*»), залякування («*це наш єдиний вихід...*») тощо. Однак такі форми завжди повинні братися до уваги з урахуванням змістовного контексту їх використання.

Відсутність хоча б одного елемента структури заклику, тобто основних відомостей про дії, зазначені в ст. 110 КК, або спонукальних відомостей у конкретних діях особи означає відсутність заклику як такого. Наприклад, особа відповідаючи на питання про те, яка її думка з приводу можливості зміни меж території України без проведення всеукраїнського референдуму зазначає: «*На мою думку, це допусти-*

¹ Див.: Сидоренко Е. В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию // Психолог. пробл. самореализации личности. СПб. : СПбГУ, 1997. С. 125; Філоненко М. М. Психологія спілкування. С. 28.

мо, оскільки...», або якщо особа аргументує необхідність або можливість учинення таких дій із спеціальним застереженням про те, що вона нікого до цих дій не закликає. У цих діях відсутні спонукальні відомості і заклик у цілому.

У кожному випадку суди повинні ретельно з'ясувати наявність основних відомостей про дії, зазначені в ст. 110 КК, і спонукальних відомостей, звертаючись за необхідності за допомогою до експертів. Так, у справі № 490/8181/14-к обвинувачення визнано частково необґрунтованим, оскільки текст, на який посилялося обвинувачення, «...виконаний у публіцистичному стилі, не є зверненням, буває риторичними запитаннями...»¹. Разом із тим, вироком у справі № 623/1559/14-к закликом визнано наступне висловлювання в листівці – «Жители г. Славянска! 11 мая 2014 года состоится референдум! Не будьте равнодушными к будущему Донецкого региона!»², а в справі № 761/18057/14-к таке висловлювання – «Мы также готовим референдум об независимости, либо так сказать автономии Луганской области...»³. Однак такі висловлювання самі собою (за відсутності інших висловлювань, що можуть містити відповідні елементи відомостей!) не є закликами. У першому випадку відсутні основні відомості про дії, зазначені в ст. 110 КК, (протиправність дій та об'єкт посягання), а в другому – спонукальні відомості.

Таким чином, **заклик** – це інформаційна дія, яка полягає в повідомленні адресату в будь-якій формі інформації, зміст якої спрямований викликати в іншій особі (осіб) бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

Таке конкретизоване розуміння заклику дозволяє зафіксувати наявність інформації як того предмета злочину, з яким учиняються зазначені дії і який є обов'язковою ознакою цього складу злочину

¹ Вирок Центрального район. суду міста Миколаєва у справі № 490/8181/14-к від 18 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39863781>.

² Вирок Ізюмського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 623/1559/14-к від 21 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39831771>.

³ Вирок Шевченківського район. суду міста Києва у справі № 761/18057/14-к від 2 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39560563>.

(обґрунтування цього висновку міститься в розділі 1 та в §4 цього розділу).

3.2. Публічність заклику

Оскільки в ст. 110 КК йдеться не про будь-які, а лише про публічні заклики, то з'ясування змісту цього поняття набуває окремого теоретичного і практичного значення. Актуальність цього питання обумовлена відсутністю законодавчого визначення цього поняття стосовно закликів і неоднозначним вирішенням цього питання в науці кримінального права.

Аналіз визначень поняття публічності закликів, що існують у науці кримінального права та в судовій практиці, показав, що вони в основному базуються на семантичних значеннях слів: а) «публіка» – позначає людей, що перебувають де-небудь як глядачі, слухачі, відвідувачі; певні кола людей; б) «публічний» – означає прилюдний або такий, який відбувається в присутності публіки, людей; призначений для широкого користування, громадський¹. Перше семантичне значення спонукає науковців робити наголос на спрямованості дій, друге – на їх обстановці.

Так, більшість учених розкривають публічність акцентуючи увагу на спрямованість, зверненість закликів до невизначеної кількості осіб, окремих груп людей, або іншими словами – на спрямованості та кількісній характеристиці адресата закликів².

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. С. 1187.

² Див.: Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 83–84 ; Дюрдіца І. В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну ... С. 94 ; Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Особл. част. С. 33 ; Тертиченко Т. М. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку // Кримінальне право. Особлива частина : підруч. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 2. Луганськ : Елтон-2, 2012. С. 636 ; Матишевський П. С. Злочини проти держави // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 59 ; Киричко В. М. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку // Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. Т. 2. С. 983, 996 ; Бантишев О. Ф., Картавіцев В. С. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 255–256 ; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2-х ч. / під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. К. : Форум, 2001. Ч. Особлива. С. 13 ; Хавроноук М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України.

В окремих дослідженнях при характеристиці публічності закликів акцент робиться на обстановці їх учинення – відкритість, учинення в присутності невизначеної чи значної кількості осіб (натовпу)¹. Так, І. М. Тяжкова зазначає наступне: «Про визнання законодавцем обстановки як однієї із обов'язкових ознак складу злочину свідчить указівка в деяких статтях на публічний характер дій. Публічність у цих випадках означає присутність при вчиненні вказаних злочинів інших осіб, що не є співучасниками. У цих випадках обстановка вчинення злочину є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, що впливає на кваліфікацію»².

Нарешті, є джерела, у яких однаково акцентується увага як на кількісній характеристиці адресата, так і на обстановці заклику³. Так, В. К. Матвійчук зазначає, що заклики відбуваються в присутності пу-

С. 262 ; Дьяков С. В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства // Уголовное право России. Т. 2. Особенная часть : учеб. / под ред. А. Н. Игнатова и Ю. А. Красикова. М. : НОРМА, 2000. С. 464.

¹ Див.: Бикшини И. А., Блишников С. А., Пудовочкин Ю. А. Обеспечение территориальной целостности и неприкосновенности Российской Федерации: сравнительно-правовые и уголовно-правовые аспекты : моногр. Ростов н/Д : РЮИ РПА Минюста России, 2004. 216 с. URL : <http://www.twirpx.com/file/288061> ; Лунев В. В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства // Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. М. : Спарк, 2002. С. 821, 1006 ; Лантин Я. О., Данишин М. В. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 10–12 ; Курс уголовного права : в 5 т. : учеб. / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. М. : Зерцало-М, 2002. Т. 5. Особенная часть. С. 41, 62, 357 ; Навроцкий В. О. Злочини проти держави. С. 33 ; Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 97 ; Пономаренко Е. В. Общая характеристика преступлений против основ конституционного устройства и безопасности государства // Энциклопедия уголовного права. Т. 26. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства / изд. проф. Малинина. СПб. : ГКА, 2015. С. 73.

² Курс уголовного права. Общая часть : учеб. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. М. : Зерцало-М. 1999. Т. 1. Учение о преступлении. С. 255.

³ Див.: Дьяков С. В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства ... С. 68 ; Епель О. В. Об'єктивні ознаки публічних закликів до вчинення терористичного акту // Форум права. 2011. № 1. С. 331. URL : <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11eovvta.pdf> ; Тацій В. Я. Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 27 ; Загика А. В. Преступления против мира, безопасности человечества и международного правопорядка // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учеб. / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. Х. : Одиссей, 2006. С. 696 ; Уголовное право. Особенная часть : учеб. / отв. ред. И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. М. : НОРМА, 2008. С. 774 ; Хлебущикин А. Г. Преступления экстремистской направленности // Энциклопедия уголовного права. Т. 26. С. 460.

бліки (людей), привселюдно, у публічному місці, де збирається багато публіки¹. В. В. Сичевський, Є. І. Харитонов та Д. О. Олейніков розглядають публічність у двох аспектах – через зверненість до невизначеного широкого кола осіб (чи навіть й одного громадянина, проте в присутності інших) та обстановку злочину, яка свідчить про те, що особа вчиняє заклики у відповідному місці й у відповідний спосіб². Поєднання ознак спрямованості дій і обстановки їх учинення також містить роз'яснення Пленуму Верховного Суду України (далі – ПВСУ), наведене в п. 7 постанови «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів» від 26 червня 1992 р. № 8. У ньому, виходячи зі змісту ст. 185² КУпАП, Пленум зазначив, що публічними є заклики в будь-якій формі до громадян або хоча б до однієї особи, але в присутності інших громадян, з пропозицією чи проханням (...)³.

Уважаємо, що для правильного вирішення питання про зміст поняття публічності закликів стосовно ст. 110 КК насамперед необхідно брати до уваги критерії, що визначають суспільну небезпечність публічних закликів. Зокрема, ми спираємось на відображений у розділі 1 цієї роботи аналіз безпосереднього об'єкта злочину, учинюваного в третій та четвертій формах, яким виступають суспільні відносини, що забезпечують охорону територіальної цілісності України у сфері реалізації конституційного права вільно поширювати інформацію. Як було встановлено, суспільна небезпечність публічних закликів полягає в тому, що вони створюють можливість (загрозу) заподіяння істотної шкоди у вигляді порушення цілісності території України іншими особами внаслідок впливу на них публічних закликів (у тому числі тих, які містяться в розповсюджених матеріалах). Це означає, що у визначенні публічності закликів основним є їх спрямованість на інших людей, інформаційний вплив на них. Спираючись на зазначене вище

¹ Матвійчук В. К. Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України // Юридична наука. 2013. № 12. С. 31.

² Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково-практичний коментар до Розділу I ... С. 17.

³ Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів : постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 26 черв. 1992 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-92>.

семантичне значення «публіки», можна це саме положення сформулювати так: «основним є їх спрямованість на інших людей (публіку), інформаційний вплив на них (на публіку)». Таким чином, у характеристиці поняття публічних закликів публічність є тією ознакою, яка характеризує суспільну небезпечність цих дій, іншими словами, указує на критерій, що визначає характер їх суспільної небезпечності.

Із цього також випливає, що обстановка вчинення закликів, а саме вчинення їх у присутності публіки, не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони публічних закликів. Розвиток форм соціальної комунікації за останні роки показує, що для доведення заклику до широкого кола осіб безпосередня присутність цих осіб не є обов'язковою. Так, заклик можна виголосити (демонструвати) через теле- чи радіотрансляцію, мережу Інтернет чи використовуючи інші засоби комунікації, які дозволяють поширювати інформацію поза безпосереднім контактом сторін. При цьому застосування таких засобів, як правило, дозволяє доводити зміст закликів до набагато більшої кількості осіб, порівняно із класичним їх поширенням під час мітингів чи інших зборів громадян.

Ураховуючи складність цього питання і тривалість наукової дискусії, убачається необхідним у теоретичному плані виділити три різні поняття, які можна використовувати стосовно публічних закликів: 1) *публіка як адресат інформаційного впливу* (на нього спрямовані зазначені вище спонукальні відомості змісту закликів), 2) *публіка як адресат інформаційного повідомлення* (безпосередній її одержувач), 3) *публіка, яка лише присутня при вчиненні публічних закликів* (не є адресатом інформаційного впливу чи інформаційного повідомлення).

Адресат інформаційного впливу вказує на критерій, що визначає характер суспільної небезпечності дій, і характеризує зміст публічних закликів, порівняно зі змістом непублічних закликів. *Адресат інформаційного повідомлення* відображає особливість зовнішньої сторони інформаційного повідомлення при публічних закликах, порівняно із закликами непублічними, яка полягає в тому, що зміст закликів повідомляється не одній особі, а людям (публіці). Таким чином, обидві ці ознаки є обов'язковими ознаками, що характеризують публічність закликів.

Адресатом інформаційного впливу і адресатом інформаційного повідомлення в багатьох випадках учинення публічних закликів виступає та сама публіка, наприклад, на мітингу промовець виголошує

заклики, звернені до учасників мітингу. Однак це не є обов'язковим для визнання закликів публічними. Можливі випадки, коли здійснюється інформаційне повідомлення одній публіці, а адресатом інформаційного впливу виступає інша публіка. Підтвердженням цього може бути справа, за якою був засуджений ОСОБА_2, який на спеціальній прес-конференції в присутності представників засобів масової інформації (далі – ЗМІ) [адресат інформаційного повідомлення] закликав депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які взагалі були відсутні [адресат інформаційного впливу], до вчинення дій з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України¹. Цей самий приклад показує й те, що безпосередня присутність адресата інформаційного впливу в місці здійснення інформаційного повідомлення також не є обов'язковою. Таке рішення щодо співвідношення зазначених понять обумовлено тим, що в умовах інформаційного суспільства здійснення публічного повідомлення призводить до швидкого поширення цієї інформації і ознайомлення з нею адресата інформаційного повідомлення.

Якщо адресатом інформаційного впливу є одна особа, а інформаційне повідомлення здійснюється в присутності публіки, то в такому разі слід розрізняти наступні випадки: 1) немає публічних закликів – коли той, хто здійснює таке повідомлення, розуміючи що воно може вплинути і на публіку, яка виступає адресатом інформаційного повідомлення, спеціально застерігає (переконує, погрожує тощо) цю публіку про те, щоб вона не вчинювала протиправних дій, про які йдеться в змісті закликів; 2) є публічні заклики – коли той, хто здійснює таке повідомлення, розуміючи що воно може вплинути і на публіку, яка є адресатом повідомлення, розглядає це як один із способів інформаційного впливу на цю публіку, наприклад поширюючи на неї спонукальні відомості у вигляді: «і Вам не можна залишатися в стороні...», «Ви також повинні так діяти...», «Ви також постраждаєте, якщо не вчините таких дій...» тощо.

У наукових джерелах поширеною є вказівка на те, що публічність закликів означає також їх відкритість² та (або) їх доступність для

¹ Ухвала Колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15 верес. 2011 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18246119>.

² Див.: Дьяков С. В. Преступления против основ конституционного строя и безопас-

розуміння¹. Відкритість не можна визнати обов'язковою ознакою. Семантично «відкритий» означає, як правило, неприхований, явний, доступний (гласний)². У контексті закликів, відкритості протистоїть закритість, тобто таємність, анонімність, конспіративність тощо. Однак публічний заклик можна здійснити й анонімно (запис на веб-сторінці чи вивішування плакату) або конспіративно. Стосовно ж доступності для розуміння, то ця ознака характеризує форму відомостей, що повідомляються при заклику, і стосується не публічності заклику, а розуміння самого заклику. Тому якщо зміст заклику не доведений до відома публіки у зв'язку з його недоступною формою (наприклад, зашифрований), то й не можна говорити про закінчення публічного заклику, а лише про замах на вчинення цього злочину.

Оскільки публічність указує на критерій, що визначає характер суспільної небезпечності закликів, то закономірно виникає питання про **кількісну характеристику публіки як адресата інформаційного впливу і адресата інформаційного повідомлення**. Це питання в частині характеристики публічності як «присутності» вже висвітлювалося в науковій літературі, хоч так і не було вирішено. Так, Л. В. Іногорова-Хегай вважає, що для наявності публічності заклику достатньо, щоб заклик був спрямований до адресата і сприйнятий хоча б однією осо-

ности государства ... С. 68 ; *Епель О. В.* Об'єктивні ознаки публічних закликів ... С. 331 ; *Кузнецов А. П., Булавін В. И., Паршин С. М.* Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства : учеб. пособ. / под ред. А. П. Кузнецова. Н. Новгород : НПА, 2006. С. 42 ; *Лантінюв Я. О., Данишин М. В.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 18 ; *Літкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України ... С. 138 ; *Матвійчук В. К.* Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України. С. 30–31 ; *Мохончук С. М.* Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі : моногр. Х. : Право, 2013. С. 273 ; *Рахметов С. М., Кременцов С. А., Колкобаев М. О.* Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства. Алматы : Баспа, 1998. С. 50 ; *Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 97 ; *Чуваков О. А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 275 ; *Дорош Л. В.* Публічні заклики як різновид посягань на територіальну цілісність ... С. 67 ; *Хлебушкин А. Г.* Преступления экстремистской направленности // Энциклопедия уголовного права. Т. 26. С. 460.

¹ Див.: *Биканин И. А., Блишников С. А., Пудовочкин Ю. А.* Обеспечение территориальной целостности и неприкосновенности Российского государства ... 216 с. ; *Дьяков С. В.* Указ соч. С. 68 ; *Рахметов С. М., Кременцов С. А., Колкобаев М. О.* Указ. соч. С. 50 ; *Чуваков О. А.* Указ. соч. С. 275.

² *Великий тлумачний словник сучасної української мови.* С. 172.

бою¹. На думку С. М. Фрідинського, О. А. Димитрової, В. А. Ліпкана та І. В. Діордіци та деяких інших, з точки зору формального кримінального права достатньо, щоб такий заклик почули (побачили, прочитали) мінімум дві особи². На думку О. В. Епель, для перетворення заклику на публічний достатньо присутності хоча б однієї сторонньої особи³. Як убачається, така сувора визначеність у кількості тут є недопустимою. Ми вважаємо, що під публікою слід розуміти не одну чи дві особи, а значне (широке) коло осіб, оскільки за ст. 110 КК йдеться про заклики до дій з метою зміни меж території України, тобто до таких дій, які потребують участі як правило багатьох осіб.

Цьому висновку більше відповідає пануючий у літературі погляд на публіку як на невизначене чи неперсоніфіковане коло осіб. Однак, по-перше, «невизначеність у персонах» (неперсоніфікованість) може означати й зовсім незначну їх кількість, наприклад, одну чи дві особи невідомі суб'єкту заклику, по-друге, «невизначеність у кількості осіб» може безпідставно виключити із сфери дії ст. 110 КК публічні заклики до великої, але визначеної кількості осіб, наприклад, якщо такі заклики звернені до делегатів з'їзду, які зареєстровані і їх кількість та персональний склад відомі суб'єкту заклику. Тому прийнятніше під публікою розуміти *не невизначене коло осіб, а широке коло осіб, значну кількість осіб*. Таке рішення не заперечує наявність публічних закликів при їх повідомленні невизначеному (неперсоніфікованому) колу осіб, але лише при наявності значної їх кількості (публіки). Так само публічні заклики мають місце, якщо вони повідомляються публіці, кількісний і персональний склад якої відомій суб'єкту злочину. Тобто йдеться про оціночне поняття і наявність значної кількості

¹ Див.: *Иногамова-Хегай Л. В.* Публичные призывы в системе Особенной части УК РФ. С. 159.

² Див.: *Димитрова Е. А.* Уголовная ответственность за публичные призывы к осуществлению экстремистской и террористической деятельности как средство противодействия экстремизму и терроризму // *Вестн. Сибирского юридического института ФСКНР*. 2012. № 1 (10). С. 176 ; *Кибальник А. Г., Соломоненко И. Г.* Преступления против мира ... С. 157 ; *Ліпкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України ... С. 147 ; *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* : у 2-х ч. / під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. К. : Форум, 2001. Ч. Особлива. С. 13 ; *Фрідинський С. Н.* Публичные призывы к осуществлению экстремистской деятельности : уголовно-правовая характеристика и вопросы квалификации // *Юрист-правовед*. 2008. № 4. С. 68.

³ *Епель О. В.* Кримінальна відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 ; ХНУВС. Х. : Б. в., 2013. С. 108.

осіб має визначатися судом з урахуванням конкретних обставин справи. При цьому існуюча практика, коли наявність публічних закликів установлюється експертом¹, як убачається, не є повністю правильною. Експерт може встановити наявність заклику, якщо для цього потрібні спеціальні знання, зокрема, у галузі мовознавства та соціолінгвістики, однак публічність може встановити лише суд.

Як убачається, викладені вище положення підтверджують, що публічність в об'єктивній стороні цього складу злочину характеризує не обстановку вчинення злочину, а є іманентною характеристикою самого діяння, **способом учинення самого заклику** (адже закликати можна як публічно, так і не публічно, наприклад, говорячи з другом по телефону чи спілкуючись з родиною). Як відомо, у складі злочину спосіб завжди належить суспільно небезпечному діянню, конкретизує його, надає якісної визначеності. В одних випадках спосіб виступає як окрема відносно самостійна дія, а в інших – спосіб внутрішньо властивий діянню, утворює його зміст та свідчить про операційну своєрідність виконання діяння². Спосіб (публічність) відрізняє розглядувані злочинні дії від непублічних закликів, які не утворюють об'єктивну сторону цього злочину, учинюваного в третій формі, а можуть тягти відповідальність за співучасть у злочині, учинюваному в першій або

¹ Див.: *Вирок Дергачівського район. суду* Харківської обл. у справі № 619/4590/14-к від 02 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40721468> ; *Вирок Дергачівського район. суду* Харківської обл. у справі № 619/5058/14-к від 16 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40953971> ; *Вирок Краматорського міськ. суду* Донецької обл. у справі № 234/9873/14-к від 03 листоп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41193137> ; *Вирок Крюківського район. суду* м. Кременчука Полтавської обл. у справі № 1-кп/537/257/2014 від 20 серп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40202024> ; *Вирок Куп'янського міськрайон. суду* Харківської обл. у справі № 628/2502/14-к від 15 серп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40150741> ; *Вирок Новозаводського район. суду* м. Чернігова у справі № 751/11761/14-к від 07 листоп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41280144> ; *Вирок Орджонікідзевського район. суду* м. Харкова у справі № 644/30/15-к від 29 січ. 2015 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42505880> ; *Вирок Суворовського район. суду* м. Херсона у справі № 668/13682/14-к від 16 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41772024>.

² Див.: *Панов Н. И.* Уголовно-правовое значение способа совершения преступления : учеб. пособ. Х. : ХЮИ, 1984. С. 29.

другій формах, або за готування до такого злочину (при невдалому підбурюванні).

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок про те, що *заклики повинні визнаватися публічними у випадках, коли публіка (значна кількість людей) є адресатом інформаційного впливу і адресатом інформаційного повідомлення.*

Загальне визначення публічного заклику, як третьої форми об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК, можна сформулювати наступним чином: **публічний заклик** – це інформаційна дія, яка полягає в доведенні до відома значної кількості людей (публіки) в будь-якій формі інформації, зміст якої спрямований викликати в них бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

3.3. Межі публічних закликів як закінченого злочину і як окремої форми вчинення злочину

Відповідно до ч. 1 ст. 13 КК закінченим злочином визнається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК. Оскільки в ч. 1 ст. 110 КК суспільно небезпечний наслідок публічних закликів не вказаний як її обов'язкова ознака, то очевидним є висновок про те, що розглядуваний склад злочину не є матеріальним. Отже, для визнання цього злочину закінченим достатньо вчинення самих дій – публічних закликів. Питання про межі останніх охоплює низку дискусійних питань, зокрема: 1) про відмежування публічних закликів як закінченого злочину від готування і замаху на цей злочин, 2) про момент закінчення злочину і чи може утворити закінчений злочин один заклик, 3) чи є цей склад злочину формальним чи усіченим, 4) про відмежування публічних закликів від інших форм учинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК. Більшість з цих питань тісно взаємопов'язані між собою.

Правильне вирішення питання про **початковий момент публічних закликів** має вирішальне значення для відмежування закінченого злочину від готування до нього, яке потребує при кваліфікації дій додаткового посилання на ст. 14 КК. Як убачається, при визначенні цих меж публічних закликів необхідно виходити з того, що в ст. 14 КК готування до злочину характеризується як умисне створення умов для

вчинення злочину. Тобто йдеться про діяння, яке саме по собі не може заподіяти шкоду об'єкту і ще не створює безпосередньої небезпеки заподіяння такої шкоди. Тому, якщо особа тільки підшукала чи пристосувала засоби доведення закликів до відома публіки, підшукала співучасників, змовилась, усунула перешкоди чи умисно створила інші умови для вчинення публічних закликів, то вчинене повинно кваліфікуватися як готування до вчинення публічних закликів за ст. 14 КК, ч. 1 ст. 110 КК.

Публічні заклики, про які йдеться в диспозиції ч. 1 ст. 110 КК, починаються з моменту вчинення таких дій, які самі можуть безпосередньо призвести до закінчення злочину і заподіяння шкоди об'єкту злочину. Останньому з початком таких дій створюється безпосередня небезпека. Узагалі-то заклик набуває свого зовнішнього (фізичного) вираження з моменту, коли на основі внутрішніх психолінгвістичних процесів (зокрема, вибору семантико-граматичної структури висловлювання, тексту) відбувається безпосередньо фонація (звукове здійснення закликів) чи моторно-рухова реалізація задуманого (наприклад, написання закликів на парканах і спорудах, на сторінці певної соціальної мережі)¹. Однак стосовно публічних закликів на вирішення питання про їх початковий момент впливає наявність четвертої форми вчинення розглядуваного злочину – розповсюдження матеріалів із такими закликами. Це виявляється в тому, що ті публічні заклики, які доводяться до відома публіки шляхом використання матеріалів як носіїв закликів, при кваліфікації злочину повинні розглядатись стосовно четвертої форми вчинення злочину. Тому *початковим моментом публічних закликів (третьої форми) слід визнавати дії, якими починається здійснення заклику, тобто дії, безпосередньо спрямованих на передачу відповідної інформації публіці*, наприклад, початок виступу на мітингу або промови в прямому ефірі на радіо чи по телебаченню.

Моментом закінчення публічних закликів у науці кримінального права називають момент висловлення (виступу, проголошення, поширення, озвучування) публічних закликів, незалежно від того, досягли вони мети впливу на громадян чи ні². Як убачається, такі фо-

¹ Див.: *Леонтьев А. А.* Психология общения / 3-е изд. М. : Смысл, 1999. С. 135–158.

² Див.: *Діордіца І. В.* Кримінальне право України. С. 95 ; *Епель О. В.* Об'єктивні ознаки публічних закликів ... С. 332 ; *Липкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України ... С. 139 ; *Малков В. П.* Преступление против мира и безопасности человечества // Уго-

формування потребують уточнення саме в частині більш точного формулювання меж, які визначають появу фактичної підстави для кваліфікації публічних закликів як закінченого злочину. На наш погляд, кінцевий момент публічних закликів повинен визначатися, насамперед з урахуванням того, що в ч. 1 ст. 110 КК йдеться не про намагання (спробу) вчинення дій, а про фактичне їх учинення. Отже підлягає встановленню факт учинення повною мірою того акту поведінки, який за визначенням є публічним закликком. У розробленому нами і викладеному вище визначенні публічного заклику буквально зазначено, що це інформаційна дія, яка полягає в доведенні до відома публіки (значної кількості осіб) у будь-якій формі відомостей певного змісту. Тобто обов'язковим є одержання публікою цього інформаційного повідомлення як такого. Цей момент є важливим і в аспекті суспільної небезпечності вчинених дій, а саме: з цього моменту ступінь суспільної небезпечності дій підвищується порівняно з готуванням до злочину і замахом на злочин, оскільки подальший вплив на свідомість публіки змісту одержаної інформації набуває самостійного характеру і може призвести до вчинення посягання на територіальну цілісність України.

Таким чином, *публічні заклики можна кваліфікувати як закінчений злочин із моменту, коли заклик було доведено до відома (свідомості) публіки, тобто остання одержала відповідну інформацію в доступній для розуміння формі.*

Якщо заклик був тільки спрямований на доведення до відома публіки, але остання інформації не одержала з причин, що не залежали від волі суб'єкта злочину, учинене повинно кваліфікуватися як замах (закінчений або незакінчений) на вчинення цього злочину (ч. 2 або 3 ст. 15, ч. 1 ст. 110 КК). Такі причини можуть бути різними і час-

ловное право России. Т. 2. Особенная часть. : учеб. / под ред. А. Н. Игнатова и Ю. А. Красикова. М. : НОРМА, 2000. С. 464 ; *Матвійчук В. К.* Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України. С. 32 ; *Мохончук С. М.* Злочини проти миру та безпеки людства ... С. 274 ; *Рябчук В. Н.* Уголовная ответственность за публичные призывы к насильственным действиям против советского государственного и общественного строя // Правоведение. 1991. № 2. С. 94 ; *Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 114 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 262 ; *Хлебушкин А. Г.* Преступления экстремистской направленности // Энциклопедия уголовного права. Т. 26. С. 461 ; *Чуваков О. А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 275 ; *Шибзухов З. А.* Уголовная ответственность за публичные призывы ... С. 20.

тіше всього пов'язані з існуванням зовнішніх перешкод чи впливів на процес передачі інформації публіці, наприклад, коли публіка не дізналася про зміст закликів через вимкнений мікрофон чи гучну музику під час оголошення закликів на мітингу або через вимкнення трансляції, якщо заклики проголошувались у телевізійній студії. Незакінченість публічних закликів також може бути спричинена тим, що заклики повідомлялися публіці у формі, яка для неї є незрозумілою і яка унеможливує сприйняття змісту закликів, наприклад виголошення їх складними науковими фразами («Закликаю Вас, здійснити енозис чи іредентизм!»¹) або мовою, якою присутні не володіють без її перекладу. У будь-якому випадку, замах на злочин завжди передбачає хоча б часткове виконання об'єктивної сторони складу злочину, виступаючи його початком², тому стосовно публічних закликів він завжди пов'язаний із учиненням особою з прямим умислом дій, безпосередньо спрямованих на передачу відповідної інформації публіці.

Загалом такою є специфіка всіх подібних інформаційних дій, передбачених в Особливій частині КК, зокрема, різного роду погроз (погроза вбивством (ст. 129 КК), погроза знищення майна (ст. 195 КК), погроз, що виступають складовими дій, учинюваних при вимаганні (ст. 189 КК), протидії законній господарській діяльності (ст. 206 КК) тощо), розголошення певних відомостей (статті 132, 145, 168, 209¹, 232, 232¹, 328, 381, 386, 387, 422 КК), висловлення пропозиції чи обіцянки (статті 160, 354, 368, 368³ – 370 КК) та ін. Суспільна небезпечність цих дій пов'язується не з самим початком процесу комунікації (передачі-отримання інформації), а з його ефективним закінченням (доведенням до відома адресату, одержання адресатом). Визначальним моментом в оцінці суспільної небезпечності публічних закликів виступає не можливість ознайомлення багатьох осіб із змістом закли-

¹ *Енозис* – рух за возз'єднання з історичною батьківщиною (прагнення приєднання до суверенної Греції у XIX-XX ст. у регіонах з переважаним грецьким населенням, що знаходились під управлінням інших держав). *Іредентизм* – форма сепаратистського руху, що проявляється у прагненні етнокультурної меншини до возз'єднання з етнічною спільнотою, що проживає по інший бік кордону (Див.: *Дівак В. В.* *Форми й основні етапи сепаратистських рухів // Держава і право. Юридичні і політичні науки.* Вип. 40. - К.: Ін-т держ. і права НАН України, 2008. С. 650).

² *Горностай А. В.* *Кримінальна відповідальність за замах на злочин: моногр. Х.: Юрайт, 2013. С. 51.*

ків, а можливість того, що вже ознайомлені із закликами особи можуть учинити дії, до яких вони закликалися.

У зв'язку з викладеним постає також питання: **чи може утворити закінчений злочин один публічний заклик?** Деякі науковці вважають, що вказівка в диспозиції на множину закликів («публічні заклики») свідчить про те, що публічні заклики є закінченими з моменту виконання не менше двох закликів. Так, М. І. Хавронюк, В. А. Ліпкан та І. В. Діордіца вказують, що заклики передбачають хоча б одне звернення, а потім – що одиничний факт висловлення відповідних ідей кільком особам не може розглядатися як публічні заклики¹. Л. В. Иногамова-Хегай також зазначає, що коли вчинено один акт заклику з наміром його повторити – має місце замах, а якщо такого наміру не було – склад злочину взагалі відсутній². Так само вважають і деякі інші вчені стосовно публічних закликів як форми пропаганди війни³.

На нашу думку, при вирішенні цього питання також необхідно, насамперед брати до уваги основний критерій, що визначає суспільну небезпечність розглядуваних дій. Як уже зазначалось нами вище, суспільна небезпечність публічних закликів полягає в тому, що вони створюють можливість (загрозу) заподіяння істотної шкоди у вигляді порушення цілісності території України іншими особами внаслідок впливу на них публічних закликів. Це означає, що основним критерієм, від якого залежить ступінь суспільної небезпечності цих дій виступає кількість людей, які виступають адресатом інформаційного впливу при заклику. Виходячи з цього, а також з того, що публічні заклики є одиничним злочином (повторність передбачена в ч. 2 ст. 110 КК), можна стверджувати, що однакову ступінь суспільної небезпечності має інформаційний вплив, здійснений одним закликом або декількома, учинених на реалізацію єдиного умислу, якщо публіка, яка виступає адресатом інформаційного впливу є тією самою (кількісно і персонально). Більше того, одним закликом, наприклад переданим у

¹ Ліпкан В. А., Діордіца І. В. Національна безпека України ... С. 139 ; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 262.

² Иногамова-Хегай Л. В. Публичные призывы в системе Особенной части УК РФ. С. 159.

³ Див.: Кибальник А. Г., Соломоненко И. Г. Преступления против мира ... С. 157 ; Мохончук С. М. Злочини проти миру та безпеки людства ... С. 274.

виступі по телебаченню, можна здійснити інформаційний вплив на більшу кількість людей, ніж декількома закликами на мітингах. Тому ми вважаємо, що для визнання публічних закликів закінченим злочином достатньо одного публічного заклику, що й відображено нами в наведеному вище формулюванні моменту закінчення злочину. Разом із тим, з метою уникнення неоднозначного правозастосування пропонуємо змінити законодавче формулювання: замість «публічні заклики» вказати на «публічний заклик».

Далі, дискусійним є також питання: **чи є розглядуваний злочин, якщо він учинений у третій формі, формальним чи усіченим?** Більшість учених наголошують на тому, що публічні заклики є злочином з формальним складом¹. Разом із тим, П. Л. Фріс, В. В. Лунєєв та В. Л. Кудрявцев указують на те, що в таких формах злочинних діянь, як публічні заклики, законодавець переносить кримінальну відповідальність на більш ранню стадію – виявлення умислу чи готування до вчинення посягання, визнавши їх самостійним закінченим діянням, що свідчить про їх усічений склад².

При оцінці останньої позиції слід одразу звернути увагу на те, що в основі визнання публічних закликів усіченим злочином лежить визнане в теорії кримінального права положення про те, що при усіченому складі законодавець переносить момент закінчення злочину на дуже ранній період у реалізації злочинного умислу. Тому визнання цього злочину усіченим тягне за собою висновок про те, що реалізація

¹ Див.: *Бантишев О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 87 ; *Гуторова Н. А.* Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ ... С. 7 ; *Дьяков С. В.* Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства ... С. 68 ; *Курс уголовного права* : в 5 т-х. : учеб. / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. М. : Зерцало-М, 2002. Т. 4. Особенная часть. С. 286 ; *Лантинів Я. О., Данышин М. В.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 10 ; *Ліпкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України ... С. 150 ; *Матвійчук В. К.* Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України. С. 32 ; *Рахметов С. М., Кременцов С. А., Колкобаєв М. О.* Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства. С. 52 ; *Рябчук В. Н.* Уголовная ответственность за публичные призывы ... С. 94 ; *Сотула О. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини. С. 185.

² Див.: *Кудрявцев В. Л.* Объективная сторона преступления, предусмотренного ст. 205-2 УК РФ ... С. 106 ; *Лунеев В. В.* Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства // Курс российского уголовного права. Особенная часть. С. 821 ; *Фрис П. Л.* Кримінальне право України. Загальна частина. С. 62.

злочинного умислу при публічних закликах охоплює ще якісь дії, учинювані пізніше публічних закликів. Аналіз механізму заподіяння шкоди об'єкту розглядуваного злочину і характеру суспільної небезпечності публічних закликів дає підстави для висновку, що в частині дій реалізація умислу закінчується вчиненням публічних закликів. За розвитком події далі ідуть не дії винного, а дії інших осіб, на яких вплинули публічні заклики, але цього може й не бути, якщо заклики не вплинули на них. Мета зміни меж території або державного кордону України характеризує можливі дії адресатів інформаційного впливу, але вона не вказана як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони публічних закликів. Отже, **розглядуваний злочин має формальний склад, але не усічений.**

Ще одним питанням, яке виникає стосовно ст. 110 КК, є питання про відмежування публічних закликів від першої та другої форм учинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК (співвідношення з четвертою формою досліджується нижче при її окремому розгляді). Ці межі фактично нами вже зазначені при розгляді кожної з цих форм окремо. Разом із тим є питання, яке постає окремо як таке, що потребує самостійного розгляду, – це **питання про відмежування публічних закликів від підбурювання до вчинення злочину** в першій або другій формах, яке кваліфікується за ч. 4 ст. 27, ч. 1 ст. 110 КК. Заклик як такий може виступати способом підбурювання за змістом ч. 4 ст. 27 КК і у зв'язку з цим поставлене нами питання виглядає як частина більш широкого дискусійного питання про розмежування публічних закликів і підбурювання, та про теоретичну концепцію публічного підбурювання.

У науці кримінального права для розмежування публічних закликів і підбурювання до злочину використовують різні критерії, причому як за кількістю, так і за змістом. Так, як правило, у науковій літературі вказується лише, що заклики звернені до невизначеного кола осіб, а підбурювання – до конкретної особи¹. У деяких джерелах крім критерію визначеності (конкретності) адресата, використовують і кри-

¹ Див.: Бантишев О. Ф., Картавіцев В. С. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 256; Бикшин І. А., Блишников С. А., Пудовочкин Ю. А. Обеспечение территориальной целостности и неприкосновенности Российского государства ... 216 с.; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 262.

терій визначеності дій, до яких закликається адресат – заклик схиляє до вчинення діяння лише в загальних рисах, а підбурювання – до вчинення конкретного злочину¹. В. О. Навроцький додає також, що невідале підбурювання кваліфікується як готування до злочину, а заклики є злочином незалежно від їх ефективності², а О. В. Ус крім усіх названих критеріїв, зазначає, нарешті, що підбурювання спрямовано на схиляння до злочину особи, яка відповідає ознакам суб'єкта злочину, тоді як у випадку закликів, адресатом є широке коло осіб, серед яких можуть бути особи, які не відповідають ознакам суб'єкта злочину³.

Деякі вчені вважають публічні заклики спеціальним видом підбурювання. Так, П. Л. Фріс, погоджуючись із П. С. Матишевським, уважає заклики спеціальним видом «підмовництва» – діями, спрямованими на схиляння невизначеного кола людей до вчинення вчинків, описаних у відповідній нормі закону⁴. Окремі вчені виділяють універсальне підбурювання, чи іншими словами – підбурювання у вузькому значенні (як співучасть) і так зване спеціальне або публічне підбурювання, відносячи до останнього публічні заклики⁵.

Однією із найбільш дискусійних у зв'язку з суміщенням окремих ознак публічних закликів та підбурювання є проблема так званого *публічного підбурювання*. Концепт публічного підбурювання бере свій початок ще в дореволюційній літературі ХІХ ст. у працях С. Шайкевича, М. Таганцева, С. Познишева⁶. Сьогодні поняття «публічного

¹ Див.: Дьяков С. В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства ... С. 68; Иногамова-Хегай Л. В. Публичные призывы в системе Особенной части УК РФ. С. 158; Кибальник А. Г., Соломоненко И. Г. Преступления против мира ... С. 156; Кудрявцев В. Л. Объективная сторона преступления, предусмотренного ст. 205-2 УК РФ ... С. 105; Курс уголовного права : учеб. / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. М. : Зерцало-М, 2002. Т. 5. Особенная часть. С. 357; Липкан В. А., Диордица И. В. Национальная безопасность Украины ... С. 137; Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 95; Шибзухов З. А. Уголовная ответственность за публичные призывы ... С. 23.

² Навроцький В. О. Злочини проти держави. С. 33.

³ Ус О. В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину : моногр. Х. : Вапнярчук Н. М., 2007. С. 169.

⁴ Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина. С. 158.

⁵ Бантшиев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 39; Ростокинский А. В. Публичные призывы и подстрекательство к совершению преступления : попытка разграничения / Журн. научн. публ. докторантов и асп. URL : <http://www.jurnal.org/articles/2007/art.php?art=uri55.htm>.

⁶ Познышев С. В. Учебник уголовного права. Очерк основных начал Общей и Осо-

підбурювання» активно вживається в міжнародних конвенціях, як от: Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 р., Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р.¹ В останній указується, що для цілей Конвенції термін «публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину» означає розповсюдження повідомлення для населення або доведення такого повідомлення до відома населення в інший спосіб з метою підбурювання його до вчинення терористичного злочину, якщо така поведінка, незалежно від того, є чи не є вона безпосередньою підтримкою терористичних злочинів, становить загрозу того, що може бути вчинено один чи більш ніж один такий злочин². У свою чергу, аналізуючи публічні заклики до вчинення терористичного акту В. П. Тихий зазначає, що вони можуть мати як неконкретизований характер, так і полягати в публічному підбурюванні до конкретного терористичного акту³.

Якщо відповідь на поставлене нами питання виводити із якої-небудь з відображених вище теоретичних позицій, то в узагальненому вигляді можливі варіанти рішень виглядають наступним чином: 1) публічні заклики відрізняються від підбурювання певними ознаками; 2) публічні заклики є спеціальним видом підбурювання; 3) публічні заклики визнаються такими лише за відсутності ознак підбурювання.

бенной части уголовного права : в 2 ч. / Ч. 2 : Особенная часть. М. : Юриздат НАРКОМИОС-ТА, 1923. С. 146 ; *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. Т. 1. Часть общая / сост. и отв. ред. Н. И. Загородников. М. : Наука, 1994. С. 346 ; *Шайкевич С. О.* О подстрекателях // Журн. М-ва юстиции. 1861. Т. XXVI. Ч. II. С. 219.

¹ *Конвенція про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин* : конвенція ООН від 20 груд. 1988 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_096 ; *Конвенція про запобігання тероризму* : конвенція Ради Європи від 16 трав. 2005 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_712 ; *Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього* : конвенція ООН від 9 груд. 1948 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.

² *Конвенція про запобігання тероризму* : конвенція Ради Європи від 16 трав. 2005 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_712.

³ *Тихий В. П.* Злочини проти громадської безпеки // Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. Т. 2. С. 481.

На наш погляд, зазначена дискусія ще буде продовжуватись, тому що поняття «публічні заклики» можуть набувати специфічного змісту з урахуванням контексту його використання законодавцем. Тому ми при вирішенні поставленого питання виходимо, насамперед, із диспозиції ст. 110 КК. Публічні заклики в цьому складі злочину не є видом підбурювання до злочину, а є самостійною формою вчинення злочину. Такий висновок підтверджується сукупністю наступних аргументів. *По-перше*, дослідження об'єкта цього злочину, учиненого в третій формі, дозволило виявити специфічний безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини, що забезпечують охорону територіальної цілісності України у сфері реалізації конституційного права вільно поширювати інформацію. *По-друге*, характер суспільної небезпечності публічних закликів суттєво відрізняється від характеру суспільної небезпечності злочину, учинюваного в першій або другій формах, а саме: публічні заклики лише створюють можливість (загрозу) заподіяння шкоди територіальній цілісності України іншими особами внаслідок впливу на них публічних закликів. *По-третє*, логічний аналіз диспозиції ст. 110 КК однозначно вказує на те, що публічні заклики законодавцем передбачені не як один із видів дій, учинених з метою антиконституційної зміни меж території або державного кордону України, а як альтернативна форма вчинення злочину. *По-четверте*, склад злочину в першій та другій формі є усіченим, а в третій – формальним. *По-п'яте*, повна реалізація умислу на вчинення злочину в першій або другій формах виражається у відторгненні частини території України або придбанні суверенних прав на частину території України; повна реалізація умислу на вчинення публічних закликів виражається у вчиненні цих дій. *По-шосте*, мета антиконституційної зміни території або державного кордону України є обов'язковою ознакою лише для першої і другої форм учинення цього злочину. *По-сьоме*, тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 110 КК) спричинюються в першій та другій формах діями суб'єкта злочину або за його участю, а в третій формі – іншими особами (без участі суб'єкта публічних закликів). *По-восьме*, публічні заклики не містять усіх ознак підбурювання до злочину, передбачених ч. 4 ст. 27 КК.

На підтвердження останнього зазначимо наступне. Підбурювання є видом співучасті і може мати місце тільки за наявності співучасті – умисної спільної участі декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК). Обов'язковою ознакою співучасті виступає

взаємна поінформованість спільно діючих осіб про спільне вчинення злочину (мінімальна психічна спільність за співучасті іменується ще двостороннім суб'єктивним зв'язком)¹. При публічних закликах така взаємна поінформованість відсутня, що вказує на відсутність умислу на спільне вчинення злочину як обов'язкової ознаки співучасті, передбаченої ст. 26 КК.

Особливість публічних закликів, порівняно із підбурюванням до вчинення злочину в першій або другій формах, полягає також у наступному: 1) адресатом при підбурюванні може бути тільки суб'єкт злочину – фізична осудна особа відповідного віку; при публічних закликах таким адресатом можуть бути й інші особи, зокрема ті, які не досягли 16-річного віку; 2) дії підбурювача завжди передують виникненню в іншій особі умислу на вчинення злочину і викликають (породжують) такий умисел; а публічні заклики можуть як схилити до вчинення посягання, так і зміцнювати рішучість на вчинення посягання в тих осіб, які вже й так налаштовані на його вчинення або які вже вчинюють посягання (публічні заклики до продовження чи посилення такого посягання); 3) дії підбурювача передують виникненню в іншій особі умислу, а публічні заклики можливі до закінчення тих дій, до вчинення яких вони кличуть; 4) підбурювання як таке визнається за умови, що воно викликало (породило) умисел на вчинення злочину в іншій особі і вона вчинила хоча б частину готування до злочину, тому невідале підбурювання кваліфікується як готування до злочину (ст. 14, ст. 110 КК); для публічних закликів за ч. 1 ст. 110 КК не є обов'язковим, щоб унаслідок закликів хтось учинив злочинні дії.

Викладені положення свідчать що *публічні заклики не лише не є видом підбурювання до зазначеного злочину, а мають ширші межі дій порівняно з ним*. Тому якщо під публічним підбурюванням розуміти вид підбурювання, передбаченого ч. 4 ст. 27 КК, то публічні заклики не є видом публічного підбурювання. Якщо публічне підбурювання наповнювати таким самим змістом, як ми визначили зміст публічних закликів, то стосовно КК краще використовувати поняття публічні заклики, оскільки поява в КК поняття «публічне підбурювання» буде спонукати до його розгляду як виду підбурювання, передбаченого ч. 4 ст. 27 КК.

¹ Гуторова Н. А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины : учеб. пособ. Х. : РУБИКОН П, 1997. С. 25–26.

Складність розглянутих питань обумовлює необхідність внесення змін до КК, які сприятимуть правильному їх вирішенню на практиці. Ми пропонуємо: 1) законодавчо визначити поняття публічних закликів, 2) у диспозиції статті КК спеціально зазначити, що відповідальність за публічні заклики настає за умови відсутності ознак співучасті в злочині, учинюваному в першій та другій формах (детальніше про проект таких змін йдеться нижче).

§ 4. Розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України

Четвертою законодавчою формою об'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК, є розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. У науці кримінального права розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення певних дій прийнято визначати через указівку на будь-яке (за способом) доведення до відома певного адресата таких закликів¹ або на дії, метою яких є доведення до відома таких закликів, ознайомлення з їх змістом². Як убачається, такі визначення не є оптимальними, оскільки не містять у собі всієї сукупності суттєвих ознак, які вказують на особливості розповсюдження матеріалів порівняно з публічними закли-

¹ Див.: *Бантшиєв О. Ф., Шамаєв О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 74, 84; *Діордіца І. В.* Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну ... С. 97; *Епель О. В.* Об'єктивні ознаки публічних закликів ... С. 332; *Кузнєцов В. О., Гіжеєвський В. К.* Кримінальне право України. С. 121; *Матишевський П. С.* Злочини проти держави // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 60; *Літкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України ... С. 147; *Навроцький В. О.* Злочини проти держави. С. 21; *Бантшиєв О. Ф., Картавіцев В. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 256; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 262; *Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 114.

² Див.: *Матвійчук В. К.* Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України. С. 36.

ками. Щоб відшукати такі ознаки, розглянемо окремо поняття «матеріали...» і «розповсюдження матеріалів...».

Поняття «матеріалів...». Буквально в ч. 1 ст. 110 КК йдеться про матеріали із закликами до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

У літературі, присвяченій дослідженню розповсюдження матеріалів як формі об'єктивної сторони (зокрема йдеться про ч. 2 ст. 109, ст. 110, ст. 258², ст. 295, ст. 436, ст. 436¹, ч. 2 ст. 442 КК), поняття матеріалів надається рідко і зводиться до певних матеріальних носіїв інформації, зафіксованих письмово чи на інших носіях¹, інколи додається також ознака їх рухомості². На нашу думку, «матеріали...» стосовно ст. 110 КК характеризують такі ознаки:

1) матеріальність – ознака, яка вказує на матеріально-речову природу матеріалів, оскільки вони є предметами матеріального світу, з якими вчинюються злочинні дії. Матеріали, як окремо існуючий предмет, можуть сприйматися органами чуття або фіксуватися спеціальними технічними засобами. Тому матеріалами слід визнавати також і електронні листи та повідомлення;

2) рухомість – здатність матеріалів до переміщення в просторі з одного місця в інше, від однієї особи до іншої. Чим більша рухомість матеріалів, тим більша, як правило, кількість осіб може бути ознайомлена із закликами, а значить більш високий ступінь суспільної небезпечності злочинних дій. Таким чином, до матеріалів можуть належати тільки рухомі носії інформації – друкowana і рукописна продукції (звернення, листи, плакати, газети, журнали, книги, листівки, брошури), електронні листи, дискети, лазерні диски, флеш-накопичувачі і т. п.;

3) інформаційність – вказує на те, що матеріали виступають носіями інформації, на яких зафіксовані заклики до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на пору-

¹ Див.: *Киричко В. М.* Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку // Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. Т. 2. С. 996 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 262 ; *Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 115.

² Див.: *Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю.* Там само. С. 115.

шення порядку, встановленого Конституцією України. Однею одиницею матеріалу слід уважати такий матеріал – цілий чи його частину (наприклад, частина плакату чи відео), що містить хоча б один цілісний заклик (одна одиниця заклику) з усіма його обов'язковими складовими, незалежно від того, чи містить він, крім власне самого заклику, ще й інформацію іншого змісту. Зміст закликів повинен бути відображений у формі, доступній для сприйняття особами, яким адресовані заклики. Недоступність сприйняття змісту виключає можливість кваліфікації розповсюдження таких матеріалів як закінченого злочину;

4) особливий правовий режим – визначається законодавчою заборонаю розповсюдження матеріалів із зазначеними закликами, яка встановлена в ст. 28 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ (в редакції Закону України від 13 січня 2011 р. № 2398-VI) та в ст. 110 КК.

У науці кримінального права немає єдності щодо місця матеріалів у системі ознак складів злочину, де міститься ця ознака. У характеристиці таких дій, як «розповсюдження матеріалів...», матеріали визначаються вченими як засоби або знаряддя вчинення злочину. Так, М. І. Хавронюк, В. К. Матвійчук та деякі інші вважають матеріали засобами вчинення злочину¹, О. Ф. Бантишев та О. В. Шамара вважають їх знаряддям учинення злочину². Разом із тим окремі вчені називають матеріали предметом злочину³, щоправда без аргументації.

Питання про розмежування знарядь, засобів учинення злочину та предмета злочину між собою досі залишається дискусійним. Ми виходимо з наступного розуміння цих предметів. Знаряддя – це предмети, використовуючи які особа справляє фізичний (як правило руй-

¹ Див.: Сливич І. І., Ступник Я. В. Кримінальне право України. Особлива частина. С. 46 ; Лантінов Я. О., Даньшин М. В. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 11 ; Матвійчук В. К. Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України. С. 37 ; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 262.

² Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 74.

³ Див.: Кісілюк Е. М., Павліківський В. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 32 ; Сливич І. І., Ступник Я. В. Знач. твір. С. 41 ; Кузнецов В. В. Відповідальність за заклики до масових заворушень за кримінальним законодавством країн колишнього СРСР. С. 82–87.

нівний) вплив на матеріальні об'єкти¹. На відміну від знарядь учинення злочину, засоби не призначені для безпосереднього впливу («первинного» контакту) на потерпілого від злочину та (або) предмет злочину і не посилюють фізичні можливості суб'єкта злочину під час учинення суспільно небезпечної дії, а лише полегшують учинення суспільно небезпечної дії². Під предметом злочину розуміють предмети матеріального світу, у зв'язку з якими чи з приводу яких скоюється злочин. Такі речі виділяються законодавцем як предмети злочину з урахуванням особливого правового режиму, зумовленого їх корисними чи шкідливими ознаками (властивостями)³. Ці ознаки (властивості) предметів і є тими обставинами, з приводу яких чи шляхом впливу на які вчиняється злочин.

Виходячи із викладеного, а також на підставі аналізу суспільних відносин, які порушуються при вчиненні розглядуваного злочину, відображеного в розділі 1, ми вважаємо, що «матеріали...» є не знаряддям чи засобом, а предметом злочину, який виступає обов'язковою ознакою складу злочину. На підтвердження такого висновку можна навести і приписи КПК України, у яких предмети кримінального правопорушення, пов'язаного з їх незаконним обігом, відокремлюються від знарядь та засобів учинення кримінального правопорушення (зокрема в ст. 167 КПК).

Як убачається, ті вчені, які визнають «матеріали...» знаряддям чи засобом учинення злочину не враховують особливостей безпосереднього об'єкта злочину, учинюваного в третій та четвертій формах. Тому вони розглядають «матеріали...» в контексті тих відносин, що виступають безпосереднім об'єктом злочину, учинюваного в першій та другій формі (територіальній цілісності України), що призводить до неправильного висновку.

Викладена нами аргументація щодо визнання «матеріалів...» предметом злочину повною мірою стосується визнання предметом цього злочину, учинюваного в третій формі, інформації, зміст якої характеризується спрямованістю інформаційного впливу на те, щоб викликати в осіб, до яких спрямований заклик, бажання (намір) учи-

¹ Див.: Панов М. І. Об'єктивна сторона злочину // Кримінальне право України. Загальна частина. С. 151.

² Музика А. А., Лацук Є. В. Предмет злочину ... С. 173.

³ Тацій В. Я. Об'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина. С. 118.

нити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

Таким чином, під «*матеріалами...*» у ст. 110 КК слід розуміти заборонені в обігу матеріальні та рухомі носії, що містять інформацію, зміст якої є доступним для сприйняття та характеризується спрямованістю викликати в адресата бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

Поняття «розповсюдження...». Поняття «розповсюдження» стосовно розповсюдження матеріалів у науці кримінального права залишається недостатньо дослідженим. Зокрема, визначення його тільки як доведення в різний спосіб до відома певного кола осіб є явно недостатнім для розуміння суті поняття.

Розповсюджувати означає: 1) роздавати, передавати, продавати і т. ін. багатьом для придбання, ознайомлення і т. ін.; поширювати; 2) доводити до відома багатьох, поширювати серед багатьох (певні ідеї, погляди, чутки)¹. Таким чином, розповсюдження за своїм семантичним значенням є діями, спрямованими на надання, передачу певного матеріалу багатьом людям, відносно значній кількості осіб.

Механізм розповсюдження містить у собі, як мінімум, суб'єкта, що здійснює розповсюдження – розповсюджувача, предмет розповсюдження – відповідні матеріали, а також суб'єктів, яким адресуються матеріали – адресат розповсюдження. Останні в разі здійснення розповсюдження виступають одержувачами матеріалів.

Розповсюджувач і одержувачі зв'язані між собою механізмом «надання-одержання», який операційно може набувати різних зовнішніх проявів. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне виділяти **дві основні його форми**: 1) *індивідуалізоване (персональне) «надання-одержання» матеріалів значній кількості осіб* – передбачає одержання матеріалів безпосередньо їх адресатами (наприклад, передача в руки) чи залишення матеріалів у місцях, контрольованих персонально певним адресатом (індивідуальна розсилка листівок поштою, у тому числі електронною, залишення в персональних поштових скриньках тощо); чим більша кількість одержувачів матеріалів, тим більша ступінь суспільної небезпечності вчинених злочинних дій; 2) *інше відчуження значної кількості матеріалів* – це такі інші випадки відчужен-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. С. 1265.

ня матеріалів, коли значна їх кількість не передається конкретним адресатам, а відчужується з наміром про те, що будь-хто, у кого є до них доступ, може їх отримати (наприклад, залишення в доступних місцях пакунків з великою кількістю листівок або газет чи розкидання їх з гелікоптера). У таких випадках фактична кількість одержувачів матеріалів не має значення, оскільки суспільно небезпечним є сам факт відчуження значної кількості матеріалів. Виділення цих форм дозволяє більш ретельно дослідити механізм учинення суспільно небезпечного діяння та вирішити інші похідні питання. При цьому спосіб розповсюдження не є обов'язковою ознакою складу злочину і тому може бути будь-яким.

У зв'язку з цим актуалізується питання про **відмежування розповсюдження матеріалів із закликами від публічних закликів** (четвертої форми від третьої). Зазначені дії відрізняються, як убачається, насамперед *за характером учинюваних дій*. При вчиненні публічних закликів інформація, ознаки якої передбачені в ч. 1 ст. 110 КК, доводиться до відома інших осіб і створюється можливість учинення «дій з метою...» цими особами. При розповсюдженні матеріалів тільки створюється можливість ознайомлення інших осіб зі змістом інформації і лише в разі такого ознайомлення, як наслідок, буде створена можливість учинення «дій з метою...» цими особами.

Важливе значення має також *відмінність у предметах злочинів*. При розповсюдженні матеріалів передається носій інформації, на якому зафіксована інформація, а при публічних закликах повідомляється інформація (її зміст). Як правильно відмітив О. Е. Радутний, сама інформація як зміст, що наповнює форму, не може бути зведена до своїх матеріальних носіїв (речовинної оболонки), а предметом злочину можуть охоплюватися як інформація, так і її матеріальний носій, або інформація і матеріальний носій одночасно¹.

Крім того, існують ще дві важливі відмінності, що відрізняють третю та четверту форми вчинення злочину: **1)** одержувачем інформаційного повідомлення при публічних закликах завжди виступає публіка (значна кількість осіб), а одержувачем матеріалів із закликами – окремі особи (як правило, неконкретизовані); **2)** при публічних закликах зміст інформації характеризується спрямованістю інформаційного впливу на публіку і передається останній одночасно, а при розповсю-

¹ Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання ... С. 94, 97.

дженні матеріалів – адресатом інформаційного впливу може бути як публіка, так і окремі особи, які виступають одержувачами матеріалів. У зв'язку з цим, ми не можемо погодитися з О. Ф. Бантишевим та О. В. Шамарою, що способами розповсюдження можуть виступати факти демонстрації кіно- та відеоматеріалів, розвішування гасел¹. Так, масове розклеювання плакатів із закликами на будинках, парканах, транспортних зупинках, деревах тощо, вивішування в установах чи організаціях стінгазет з такими закликами, демонстрації певного відео на мітингу і т. ін., розраховане на сприйняття всіх тих, хто буде проходити повз такі плакати (стінгазети) чи знаходиться на мітингу, а фактично – на будь-кого. Тому такі дії слід кваліфікувати як учинення публічних закликів, так само як просте здійснювання написів (у т. ч. графіті) на парканах і будинках.

Науково-технічний прогрес та відсутність належної наукової розробки питання відмежування дій у третій та четвертій формах породили неоднозначне застосування ст. 110 КК (і в цьому ж контексті й ст. 109 КК) в судовій практиці. Так, розміщення на аккаунті в соціальній мережі «ВКонтакте» тексту («на стіні», «у статусі»), що містив заклики та був доступним значному колу осіб, судом кваліфіковано як публічні заклики². Таке ж саме розміщення, але вже зображення, відеозапису чи документу зі статтею іншими судами кваліфіковано як розповсюдження матеріалів із закликами³. В окремих випадках неодноразові звернення однакового типу і в однаковий спосіб через соціальну мережу судами кваліфікуються в одному й тому ж вироку одночасно і як публічні заклики, і як розповсюдження матеріалів із закликами⁴.

¹ Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 74.

² Вирок Крюківського район. суду м. Кременчука Полтавської обл. у справі № 1-кп/537/257/2014 від 20 серп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40202024>.

³ Вирок Дергачівського район. суду Харківської обл. у справі № 619/4587/14-к від 09 верес. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40395706>; Вирок Кіровського район. суду міста Кіровограда у справі № 404/6035/14-к від 22 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39856160>; Вирок Кіровського район. суду Дніпропетровська у справі № 203/4434/14-к від 14 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39736487>.

⁴ Вирок Ковпаківського район. суду м. Суми у справі № 592/10069/14-к від 07 жовт.

Як убачається, усі зазначені випадки слід кваліфікувати як публічні заклики, адже винні особи не передавали матеріали, а розмішували інформацію в різній формі (текст, зображення, відеозапис, документ), з якою могли ознайомитися всі, хто мав таку можливість («друзі» чи «дописувачі» – якщо доступ до сторінки обмежений, будь-які користувачі – якщо доступ відкритий). Указівка в судових вироках на те, що внаслідок такого розміщення в соціальній мережі всі користувачі, які додані до розділу «Друзі» отримували відповідне автоматичне сповіщення не є переконливою, оскільки розповсюдження цього сповіщення здійснює не винна особа, а сама соціальна мережа, лише інформуючи дописувачів про оновлення. Інша справа, якщо винна особа замість розміщення інформації із закликом на своїй сторінці, надішле цю інформацію своїм дописувачам окремими повідомленнями. У такому разі особа (усвідомлюючи надання кожному окремо, а не розміщення для всіх одразу) розповсюджуватиме матеріали (електронні листи), що містять інформацію із закликами.

Таким чином, під *«розповсюдженням...»* у ст. 110 КК слід розуміти *індивідуалізоване поширення (надання-одержання) або інше відчуження значної кількості «матеріалів...»*.

Злочин у формі розповсюдження матеріалів має **формальний склад**, що не викликає дискусії в науці, а тому моментом його закінчення має визнаватися вчинення суспільно небезпечних дій. Разом із тим, у науці кримінального права є дискусійним питання конкретизації такого моменту. На думку О. Ф. Бантишева та О. В. Шамари, розповсюдження матеріалів є закінченим із моменту поширення зазначених матеріалів¹. В. А. Ліпкан, І. В. Діордіца, М. І. Хавронюк, С. М. Мохончук та В. О. Навроцький вважають моментом закінчення – момент потрапляння (отримання) частини матеріалів до адресатів².

2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40840310> ; *Вирок Ужгородського міськрайон. суду* Закарпатської обл. у справі № 308/8797/14-к від 31 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40121741>.

¹ *Бантишев О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 74.

² *Діордіца І. В.* Кримінальне право України. С. 149 ; *Ліпкан В. А., Діордіца І. В.* Національна безпека України ... С. 140 ; *Мохончук С. М.* Злочини проти миру та безпеки людства ... С. 275 ; *Навроцький В. О.* Злочини проти держави. С. 21 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу Украї-*

У свою чергу Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьов пов'язують момент закінчення із моментом ознайомлення з матеріалами хоча б декількома особами¹, О. В. Епель – з моментом початку діяння², В. В. Сичевський, Є. І. Харитонов та Д. О. Олейніков – з моменту, коли особа створила умови для отримання матеріалів³, а О. А. Чуваков – з моментом, коли яка-небудь частина інформації стала відома хоча б одному адресату⁴. При цьому М. І. Хавронюк, В. А. Ліпкан та І. В. Діордіца вказують, що розповсюдження одного примірника матеріалу не містить складу злочину⁵.

На наш погляд, при вирішенні цього питання необхідно виходити з того, що в ст. 110 КК нічого не зазначено стосовно обов'язковості ознайомлення зі змістом інформації одержувачами матеріалів і така обов'язковість не впливає із теоретичного аналізу поняття розповсюдження матеріалів. Розповсюдження за своїм визначенням передбачає індивідуалізоване поширення або інше відчуження значної кількості матеріалів, що означає в разі повної реалізації умислу одержання матеріалів значною кількістю адресатів або інше відчуження значної кількості матеріалів. Отже, момент закінчення повинен стосуватися не дій, спрямованих на передачу чи інше відчуження матеріалів, а їх фактичного відчуження. І тому початок діяння в розумінні спроби передати (спроби іншим чином відчужити) матеріали не може визнаватися закінченим злочином. Далі, не може визнаватися таким і передача одного матеріалу одному одержувачу, оскільки сама вона не є розповсюдженням за визначенням. Отже, для визнання злочину закінченим необхідно, щоб фактично була відчужена значна кількість матеріалів, що дає підстави для висновку про наявність розповсюдження як такого. Разом із тим, не є обов'язковою повна реалізація умислу з точки

ни. С. 262.

¹ Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 115.

² Епель О. В. Об'єктивні ознаки публічних закликів ... С. 333.

³ Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково-практичний коментар до Розділу I ... С. 45.

⁴ Чуваков О. А. Преступления против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 275.

⁵ Ліпкан В. А., Діордіца І. В. Національна безпека України ... С. 139; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 262.

зору всієї кількості матеріалів, а достатньо відчуження тієї частини матеріалів, що становить значну кількість.

Неправильне розуміння поняття «розповсюдження» призводить до неоднозначного застосування закону на практиці. Так, у чотирьох справах різні особи вчинили однакові за змістом дії – отримали від інших осіб друківані матеріали з метою їх розповсюдження, однак були затримані ще до початку розповсюдження. У двох справах суд кваліфікував зазначені дії як готування до розповсюдження¹, у третій – як закінчений замах², а в четвертій – як незакінчений замах³. Очевидно, що в усіх цих випадках мало місце готування до розповсюдження матеріалів. Крім того, неправильно є кваліфікація судами як розповсюдження матеріалів таких дій, які полягають у поширенні матеріалів із закликами лише серед самих співучасників (співвиконавців) такого розповсюдження⁴. Подібні дії можуть розглядатися як готування до розповсюдження (ч. 1 ст. 14 КК).

Таким чином, *«розповсюдження матеріалів...» можна кваліфікувати як закінчений злочин із моменту фактичного відчуження значної їх кількості.*

Нами використано поняття «значна кількість» як стосовно публічних закликів (для визначення публічності закликів), так і щодо розповсюдження матеріалів із закликами (для визначення поняття розповсюдження та моменту закінчення злочину). Таке кореспондування є важливим тому, що зазначене формулювання стосується одного й того ж критерію, що визначає ступінь суспільної небезпечності злочинних дій, учинюваних у третій та четвертій формах.

¹ Вирок Бабушкінського район. суду м. Дніпропетровська у справі № 200/13094/14-к від 30 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40048690> ; Вирок Новозаводського район. суду м. Чернігова у справі № 751/11761/14-к від 07 листоп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41280144>.

² Вирок Куп'янського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 628/2502/14-к від 15 серп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40150741>.

³ Вирок Суворовського район. суду м. Херсона у справі № 668/13682/14-к від 16 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41772024>.

⁴ Див.: Вирок Дзержинського районного суду м. Кривого Рогу у справі № 211/6851/14-к від 03 серп. 2015 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/47802090>.

Зазначене рішення щодо моменту закінчення розглядуваного злочину зберігає можливість кваліфікації злочину як незакінченого. Зокрема, це може бути: а) закінчений замах на злочин (ч. 2 ст. 15, ст. 110 КК), наприклад, матеріали були відправлені поштою значній кількості адресатів (одержувачів), однак були перехоплені співробітниками СБУ; б) незакінчений замах на злочин (ч. 3 ст. 15, ст. 110 КК), наприклад, у разі затримання особи, яка із значної кількості матеріалів, які бажала розповсюдити, змогла передати лише один матеріал; в) готування до злочину (ст. 14, ст. 110 КК), наприклад, розкладання агітпалатки для розповсюдження матеріалів.

Таким чином, під *«розповсюдженням матеріалів...»* у ст. 110 КК слід розуміти *індивідуалізоване поширення (надання-одержання) або інше відчуження значної кількості матеріалів, які містять інформацію, зміст якої характеризується спрямованістю інформаційного впливу на те, щоб викликати в одержувачів матеріалів та/або інших осіб бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, передбаченого Конституцією України.*

Ураховуючи вищевикладене, а також висновки стосовно особливостей характеру суспільної небезпечності розглядуваних форм учинення злочину, наведені в попередньому розділі, можна зробити узагальнений висновок. Зокрема теоретичний аналіз показав, поперше, що в диспозиції ч. 1 ст. 110 КК об'єктивна сторона злочину, учинюваного в першій та другій формах, характеризується як «дії», тобто будь-які дії із зазначеною метою, а публічні заклики і розповсюдження матеріалів із закликами зазначені в диспозиції як альтернатива до «будь-яких дій» і тому вони повинні визнаватися самостійними формами вчинення злочину, а не видами злочину, учинюваного в першій та другій формах. Це означає, що умисел на вчинення публічних закликів і розповсюдження матеріалів із закликами повністю вичерпується вчиненням цих дій. По-друге, ступінь суспільної небезпечності злочину, учинюваного в цих формах, є меншим порівняно із злочином, учинюваним у першій та другій формах. Стаття 110 КК у чинній редакції це не враховує, оскільки передбачає однакову кримінальну відповідальність незалежно від форми вчинення злочину. Більше того, після посилення суворості санкцій Законом України від 8

квітня 2014 р., максимально були звужені ще й можливості індивідуалізації покарання¹. Як правильно відмічає В. І. Антипов, кожна частина статті має містити один самостійний склад злочину, проте в ч. 1 ст. 110 КК законодавець фактично сформулював різні основні склади злочину². Нарешті, ще одним аргументом на підтвердження зазначеного рішення є той факт, що стосовно інших видів злочинів, такі дії вже виділені в окрему статтю (зокрема, ст. 258-2 КК) чи частину статті (зокрема, ч. 2 ст. 109 КК) з пом'якшенням відповідальності за їх учинення.

Тому вважаємо за необхідне *диференціювати кримінальну відповідальність за публічні заклики і розповсюдження матеріалів із закликами* шляхом внесення відповідних змін до КК. Зрозуміло, що такі зміни можна реалізувати в різний спосіб. Так, Л. В. Мошняга вважає за доцільне доповнити КК новою статтею, у якій передбачити відповідальність за публічні заклики і розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення будь-якого злочину проти конституційних основ національної безпеки України³. Оскільки до завдань цього дослідження не входить аналіз інших злочинів проти основ національної безпеки України, наша пропозиція полягає в тому, щоб доповнити КК статтею 110³, і з метою диференціації кримінальної відповідальності передбачити менш суворе покарання за вчинення злочину в третій та четвертій формах. Зміст пропонованої нами статті КК конкретизується далі в §5 та наводиться в загальних висновках до монографії.

¹ Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України) : Закон України № 1183-VII від 8 квіт. 2014 р. / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1183-18>.

² Антипов В. І. Склад злочину і стаття Кримінального кодексу – їх співвідношення за чинним законодавством України // 10 років чинності Кримінального кодексу України : проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Харків, 13-14 жовт. 2011 р.) / редкол. : В. Я. Тасій, В. І. Борисов та ін. Х. : Право, 2011. С. 122–124.

³ Мошняга Л. В. Склади злочинів, що посягають на конституційні основи національної безпеки України: поняття та шляхи вдосконалення // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ : зб. наук. пр. 2010. №1 (47). С. 211.

§ 5. Гарантування прав, передбачених ст. 34 Конституції України, при вирішенні питань про кримінальну відповідальність за ст. 110 КК

Відповідно до ст. 34 Конституції України: 1) кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 1); 2) кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір (ч. 2); 3) здійснення цих прав може бути обмежене законом, зокрема, в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності (ч. 3). У такому вигляді ст. 34 Конституції практично повністю відтворює зміст ст. 10 ЄКПЛ та ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права¹.

Окремий розгляд питання про гарантування зазначених конституційних прав при вирішенні питань про кримінальну відповідальність за ст. 110 КК убачається важливим, тому що здійснений нами аналіз учинення цього злочину в третій та четвертій формах показав наявність безпосереднього змістовного зв'язку цих форм з приписами ст. 34 Конституції України. Оскільки в цих формах учинення злочину йдеться про дії, учинювані з інформацією, то це означає, що в ст. 110 КК установлена заборона на вчинення відповідних дій, яка є законодавчим обмеженням зазначених конституційних прав щодо інформації. Таке значення ст. 110 КК виявляє новий аспект розгляду її змісту, який перебуває в тіні наукових досліджень цієї кримінально-правової норми, – це з'ясування формальної визначеності заборони (обмеження конституційних прав), передбаченої ст. 110 КК, а також виправданості втручання держави в зазначене право.

Насамперед, звернемо увагу на формальну визначеність заборони (обмеження конституційних прав) у частині встановлення кримінальної відповідальності за публічні заклики до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : конвенція Ради Європи від 4 листоп. 1950 р. // Офіц. вісн. України. 1998. № 13. С. 270 ; *Международный пакт о гражданских и политических правах*: резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 16 дек. 1966 г. / Офіц. сайт ООН. URL : [http://www.un.org/ru/documents/ decl_conv/conventions/ pact-pol.shtml](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pact-pol.shtml).

порядку, передбаченого Конституцією України, а також за розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (йдеться лише про третю і четверту форми вчинення злочину). Додатковий розгляд цих форм учинення злочину спрямований на пошук рішень з двох основних питань: 1) відмінність публічних закликів від суміжних понять, які пов'язані з реалізацією прав, передбачених ст. 34 Конституції України; 2) яким чином законодавчо конкретизувати межі заборони в ст. 110 КК. Існуюча нині невизначеність (абстрактність) цих меж може призводити до порушень конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Крім того, така невизначеність дає можливість злочинцям схилити багатьох осіб до посягання на територіальну цілісність України, «прикриваючись» гарантованим їм правом, а окремі зацікавлені суб'єкти можуть використовувати положення ст. 110 КК для боротьби з політичними опонентами та активістами.

З метою більшої конкретизації меж заборон, установлених ст. 110 КК, спочатку розглянемо питання про відмінність публічних закликів від суміжних понять, які пов'язані з реалізацією прав, передбачених ст. 34 Конституції України. До таких понять ми відносимо: «публічні висловлювання», «обґрунтування необхідності вчинення дій», «виправдання необхідності вчинення дій», «агітація», «пропаганда».

Законодавець уже встановлював кримінальну відповідальність за деякі з цих дій у ст. 110¹ КК «Екстремістська діяльність» (ця стаття діяла з 22 січня до 2 лютого 2014 р.). У її диспозиції альтернативно передбачалися, зокрема, публічні висловлювання та публічні заклики екстремістського характеру. У примітці до цієї статті давалося визначення екстремістських матеріалів як документів, що містять інформацію екстремістського характеру, тобто таких, що, зокрема, закликають, обґрунтовують чи виправдовують необхідність здійснення діяльності щодо планування, організації, підбурювання, підготовки або вчинення дій з метою посягання на територіальну цілісність, недоторканність, суверенітет держави¹.

¹ Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян: Закон України № 721-VII від 16 січ. 2014 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/721-18>.

Як убачається, таке законодавче рішення є неприйнятним, тому що поняття «публічні висловлювання екстремістського характеру» і «обґрунтування чи виправдання необхідності вчинення» зазначених дій якраз і не відповідають вимогам щодо правової визначеності заборони, що неминуче призведе, у разі використання таких формулювань у статті КК, до порушення конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Поняття **«публічне висловлювання», «обґрунтування необхідності вчинення дій», «виправдання необхідності вчинення дій»** є ширшими за публічні заклики, оскільки вони стосуються дій з інформацією, зміст якої може як мати такі самі спонукальні відомості, як у публічних закликах, так і не мати їх. У зазначеній ст. 110¹ КК указівка на екстремістський характер по суті є спробою законодавця надати змісту спонукального характеру, але вона є невдалою, оскільки поняття «екстремістський» не має чітко визначеного змісту. Такий широкий обсяг зазначених понять означає, що вони поширюються як на випадки здійснення особою прав, передбачених ст. 34 Конституції України, так і на випадки зловживання особою цими правами.

Тому, як убачається, більш правильним є підхід, згідно з яким в основу кримінально-правової заборони закладається те поняття, яке однозначно виражає зловживання особою своїм конституційним правом, зокрема правом поширювати інформацію. Таке зловживання повинно знаходити своє відображення в змісті інформації, яка поширюється. Саме таким є зміст поняття публічних закликів у ст. 110 КК, який характеризується спрямованістю інформаційного впливу на те, щоб викликати в інших осіб бажання (намір) учинити дії з метою порушення цілісності території України. Виходячи з цього, якщо в змісті публічних висловлювань або публічного обґрунтування чи виправдання необхідності вчинення певних дій є така сама спрямованість – це вказує на наявність кримінально караних публічних закликів. У таких випадках публічні висловлювання або публічне обґрунтування чи виправдання необхідності вчинення певних дій виступають як форми представлення публіці змісту закликів, тобто є публічними закликами. Особливість цих видів публічних закликів, якщо йдеться про «обґрунтування чи виправдання необхідності», також полягає в специфічності спонукального компонента, який діє через осмислення змісту інформації інтелектом її одержувача.

Інакше виглядає питання про *співвідношення понять «публічні заклики», «агітація» і «пропаганда»*. Історично публічні заклики (як і розповсюдження матеріалів) розглядалися як форма антирадянської агітації та пропаганди, відповідальність за які передбачалась ст. 62 КК України 1960 р. У науці ж того періоду під антирадянською агітацією розумілося розповсюдження ідей та поглядів серед широкого (невизначеного) кола осіб (наприклад, натовпу), а під антирадянською пропагандою їх розповсюдження серед вузького (обмеженого) кола осіб (групи осіб)¹.

Однак сьогодні для такого розуміння немає достатніх підстав. У юридичній енциклопедії під агітацією (від лат. *agitatio* – приведення в дію, рух; спонукання) розуміється публічне колективне або індивідуальне поширення теорій, концепцій, ідей або лозунгів серед певного кола осіб з метою впливу на них, переконування їх у чому-небудь і спонукання до певних дій², а під пропагандою (новолат. *propaganda*, від лат. *propagare* – поширювати, розповсюджувати) діяльність, що передбачає системне поширення, поглиблене роз'яснення соціально-економічних, політичних, правових поглядів, ідей, теорій та забезпечує формування в суспільстві певних настроїв, закріплення у свідомості громадян тих чи інших цінностей, орієнтацій, уявлень з метою максимального розширення кола прибічників відповідної ціннісної системи³. Отже, у змісті агітації акцент зроблено на спонуканні до певної (більш конкретної) діяльності, а в змісті пропаганди – на формуванні певного світосприйняття.

¹ Див.: *Загородников Н. И.* Антисоветская агитация и пропаганда // Государственные преступления / под общ. ред. М. И. Якубовича и В. А. Владимировича. М.: Высш. шк., 1961. С. 61; *Меньшагин В. Д., Журинов Б. А.* Научно-практ. комментарий к закону об уголовной ответственности за государственные преступления. М.: Юрид. лит., 1961. С. 45; *Научно-практ. комментарий* Уголовного кодекса РСФСР / отв. ред. проф. Б. С. Никифоров. М.: Юрид. лит., 1963. С. 168; *Михайлов М. П.* Особо опасные государственные преступления, посягающие на политическую основу СССР // Особо опасные государственные преступления / под общ. ред. В. И. Курилянского и М. П. Михайлова. М.: Гос. издат. юрид. лит., 1963. С. 125; *Тацій В. Я.* Особо опасные государственные преступления. Уголовный кодекс УССР. С. 268; *Турецкий М. В.* Особо опасные государственные преступления: моногр. М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1965. С. 75.

² Див.: *Погорілко В. Ф.* Агітація // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голов. редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А – Г. С. 36.

³ Див.: *Горбатенко В. П.* Пропаганда // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голов. редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П – С. С. 166.

Саме в такому значенні використовує ці терміни законодавець. Так, згідно ч. 2 ст. 70 Закону України «Про всеукраїнський референдум», агітація референдуму – це здійснення будь-якої діяльності, яка спонукає учасників всеукраїнського референдуму голосувати на підтримку чи проти питання референдуму¹. Зі змісту ч. 3 ст. 70 цього Закону випливає, що публічні заклики, як і розповсюдження матеріалів із такими закликами, виступають тільки окремими формами агітаційної діяльності, яка охоплює собою багато інших форм. Подібним чином вирішено це питання і в ч. 2 ст. 68 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. № 4061- VI та в інших «виборчих» законах².

Ціла низка законів забороняють пропаганду тих чи інших ідей та поглядів, не розкриваючи форм такої пропагандистської діяльності, тобто вказуючи на будь-яку форму. Такі заборони встановлені, наприклад, щодо пропаганди війни, національної та релігійної ворожнечі, зміни шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України (ст. 2 Закону України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV³), щодо пропаганди та поширення ідеології тероризму (ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. № 638-IV⁴) тощо.

Таким чином, можна прийти до висновку про те, що при пропаганді в сучасному її розумінні зміст інформації характеризується спрямованістю інформаційного впливу на формування певного світосприймання, а при публічних закликах за ст. 110 КК такий вплив спрямований на те, щоб викликати в інших осіб бажання (намір) учинити посягання на територіальну цілісність України. Отже, ці поняття є різними. Агітація і публічні заклики характеризуються наявністю в

¹ Див.: *Про всеукраїнський референдум* : Закон України № 5475-VI від 6 листоп. 2012 р. // Офіц. вісн. України. 2012. № 92. С. 7.

² Див.: *Про місцеві вибори*: Закон України від 05 верес. 2015 р. № 595-VIII / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19> ; *Про вибори Президента України* : Закон України від 5 берез. 1999 р. № 474-XIV / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/474-14> ; *Про вибори народних депутатів України* : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4061- VI / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.

³ *Про захист суспільної моралі* : Закон України від 20 листоп. 2003 р. № 1296-IV / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>.

⁴ *Про боротьбу з тероризмом* : Закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.

них спонукального компонента до певної (більш конкретної) поведінки, однак агітація є більш широким поняттям, межі якого залишаються недостатньо конкретизованими. При публічних закликах, як і при розповсюдженні матеріалів із закликами, йдеться про інформаційний вплив, а при агітації такий вплив може бути і від іншої діяльності.

Як убачається, сьогодні викладені положення про відмінність публічних закликів від зазначених понять є дуже важливими. Відсутність їх розуміння, а також розуміння того, що питання відповідальності за розглядувані злочини, учинювані в третій та четвертій формах, тісно пов'язані із зазначеними конституційними правами, призводить на практиці до «розмивання» меж публічних закликів стосовно ст. 110 КК. Як наслідок цього, стають реально можливими кримінальні переслідування за правомірні дії, учинювані на реалізацію конституційних прав. Такі правомірні дії, зокрема можуть виражатися в публічних закликах до зміни території або державного кордону України в порядку, передбаченому Конституцією України, публічних закликах до зміни території України, у яких узагалі не вказується спосіб зміни (конституційний чи антиконституційний), висловленні пропозицій щодо зміни ст. 73 Конституції України або щодо створення автономних територіальних утворень у межах території України тощо.

У цьому зв'язку слід особливу увагу звернути на ті випадки реалізації особою свого конституційного права на свободу вираження поглядів, у яких особа своїми діями відображає лише своє особисте ставлення до когось, якоїсь події, вирішення певних питань тощо. У таких діях повністю відсутні ознаки того зловживання своїм правом, яке характеризує публічні заклики. Тому не можна вважати публічними закликами висловлення своїх поглядів під час проведення незаконного опитування, референдуму чи іншого голосування, наприклад, не є такими закликами висловлення своїх поглядів громадянами, які шляхом голосування брали участь у незаконних референдумах в АРК, Донецькій та Луганській областях на початку 2014 р.

Не є також публічними закликами демонстрація заклику в інформаційному повідомленні, у науковому чи навчальному процесі або його цитування в публіцистичній чи науковій літературі, інформаційних виданнях тощо. Такого роду демонстрація чи цитування, будучи позбавленими спонукальної природи, є реалізацією права на свободу вираження поглядів, а також свободи наукової, творчої діяльності і

тому вона спеціально дозволена законами України, що регулюють питання масового поширення інформації, хоча й має свої межі.

Певне значення для правильного застосування ст. 110 КК також має *практика ЄСПЛ*, яка визнається джерелом права в Україні¹. У ст. 10 ЄКПЛ встановлено, що «кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів»². У контексті цього дослідження вбачаються важливими чотири аспекти практики ЄСПЛ.

По-перше, вирішуючи питання про те, чи було втручання в право виправданим, ЄСПЛ визначає сукупність умов: а) чи було воно встановлено законом, б) чи переслідувало воно хоча б одну з передбачених Конвенцією «обмежуючих» цілей (правомірну мету), в) чи було воно необхідним у демократичному суспільстві³. Подібні правові позиції ЄСПЛ виклав зокрема в рішеннях у таких справах, як: «Кастеллс проти Іспанії» від 23 квітня 1992 р., «Об'єднана комуністична партія Туреччини та ін. проти Туреччини» від 30 січня 1998 р., «Партія свободи і демократії проти Туреччини» від 8 грудня 1999, «Язар, Караташ, Аксой і Народна партія праці проти Туреччини» від 9 квітня 2002 р., «Ватан проти Росії» від 7 жовтня 2004 р. та ін⁴. ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що остання умова потребує встановлення того, чи було втручання в кожному конкретному випадку невідкладною соціальною потребою, чи співрозмірно воно законним цілям та чи були аргументи, наведені владою, доречними і достатніми.

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України № 3477-IV від 23 лют. 2006 р. // Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15/conv>.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : конвенція Ради Європи від 4 листоп. 1950 р. // Офіц. вісн. України. 1998. № 13. С. 270.

³ Див.: Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К. : Реферат, 2010. С. 468.

⁴ Див.: *Избранные решения Европейского суда по правам человека*. Ст. 11 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Ч. 1. Свобода ассоциаций / сост.: К. Баранов, Д. Макаров, А. Юров. М. : Московская Хельсинская группа, 2009. 128 с. ; *Судебная практика Европейского Суда по правам человека* по ст. 10 Европейской Конвенции : Т. 1 / под ред. Г. Ю. Араповой. СПб. : Центр защиты прав СМИ, 2004. 320 с. ; *Судебная практика Европейского Суда по правам человека* по ст. 10 Европейской Конвенции : Т. 2 / под ред. Г. Ю. Араповой – СПб. : Центр защиты прав СМИ, 2004. 288 с.

По-друге, ЄСПЛ у своїх рішеннях виходить з того, що зміст конвенційного поняття права на свободу вираження поглядів повинен визначатися з урахуванням стандартів демократичного суспільства. Так, у своєму рішенні «Соціалістична партія (Socialist party) та ін. проти Туреччини» від 25 травня 1998 р. ЄСПЛ зазначив, зокрема, наступне: «...демократії без плюралізму бути не може. Саме з цієї причини свобода вираження поглядів (ст. 10) із застереженнями пункту 2 охоплює не тільки «інформацію» чи «ідею», які сприймаються схвально чи розцінюються як не образливі чи мало важливі, але також і ті, які ображають, шокують чи викликають роздратування»¹.

По-третє, важливе значення в своїх рішеннях ЄСПЛ надає праву суспільства бути інформованим, у тому числі про існування різних поглядів, та визначенню меж його реалізації. Так, у справі «Сенер проти Туреччини» (Sener v. Turkey) від 18 липня 2000 р., де визнано порушення ст. 10 Конвенції, ЄСПЛ, зокрема, зазначив, що «влада країни в цьому випадку не надала достатньої значимості праву суспільства бути інформованим про різні перспективи ситуації на південному сході Туреччини, незалежно від того, наскільки гіркими ці перспективи можуть бути для неї...»². У цій самій справі про контрольовані межі реалізації ЗМІ зазначеного права ЄСПЛ указав таке: «42. ...Особливої обережності (працівникам ЗМІ) слід дотримуватися при публікації поглядів, які містять підбурювання до насильства, спрямованого проти держави, з тим, щоб ЗМІ не стали засобом для розпалювання ворожнечі і нетерпимості, і пропаганди насильства. Водночас, якщо подібні погляди не підпадають під указані категорії, Держави не можуть, під приводом захисту територіальної цілісності чи національної безпеки... обмежувати право громадськості бути інформованою про ці погляди шляхом покладення кримінально-правового тягара на ЗМІ»³.

По-четверте, ЄСПЛ виходить з того, що підстава для обмеження прав не обов'язково повинна бути пов'язана з насильством. Таке

¹ Див.: *Избранные решения Европейского суда по правам человека*. Стаття 11 ... Ч. 1. С. 103.

² Див.: *Судебная практика Европейского Суда по правам человека* по статье 10 Европейской Конвенции. Т. 1. С. 139–140.

³ Див.: *Судебная практика Европейского Суда по правам человека* по статье 10 Европейской Конвенции. Т. 1. С. 139–140.

обмеження також може бути обумовлено необхідністю захисту й від інших недемократичних способів розв'язання проблем. Так, у справі «Партія Благоденства (Рефах) та ін. проти Туреччини» (*The Welfare party v. Turkey*) від 13 лютого 2003 р. ЄСПЛ не визнав порушення Конвенції, посилаючись на те, що заявники проводили кампанію з такої зміни законів, правових та конституційних основ держави, яка за відсутності закликів до насильства все ж не відповідала фундаментальним демократичним принципам (введення шаріату як антитези демократії тощо)¹.

У зв'язку з останніми положеннями доречно зазначити про те, що в процесі створення КК 2001 р. деякими науковцями та експертами висловлювалась думка про те, що ст. 110 КК повинна передбачати відповідальність лише за публічні заклики до насильницьких дій, оскільки включення до цієї статті закликів до ненасильницьких дій створює загрози праву на свободу вираження поглядів². Події в Криму і на сході України 2014 р. підтвердили, що й заклики до вчинення дій з метою ненасильницької антиконституційної зміни меж території України також є суспільно небезпечними.

Для ще більшої конкретизації меж заборон, установлених у ст. 110 КК, на наш погляд, необхідно внести зміни до КК. А саме законодавчо визначити: 1) публічний заклик – як «доведення до відома значної кількості людей у будь-якій формі інформації, зміст якої спрямований викликати в людей бажання вчинити посягання на територію України»; 2) матеріали із закликами – як «будь-які носії інформації, зміст якої спрямований викликати в людини, яка з ним ознайомиться, бажання вчинити посягання на територію України». Такі визначення конкретизують межі заборон і вказують на зв'язок цих дій з

¹ Див.: *Избранные решения Европейского суда по правам человека*. Стаття 11 ... Ч. 1. С. 59–69.

² Див.: *Буроменський М. В.* Про відповідність проекту Кримінального кодексу України, підготовленого робочою групою КМУ, міжнародно-правовим нормам про захист прав і свобод людини // *Права людини в Україні* : інформ.-аналіт. бюлет. Укр.-Америк. бюро захисту прав людини. Вип. 10. К.-Х., 1994. С. 13 ; *Захаров Є.* Нотатки на берегах проекту Кримінального кодексу України / Офіц. сайт Харк. Правозахисної Групи. URL : <http://khp.org/index.php?id=1084718468> ; *Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 р.* У 28 кн. Архів. (Архів робочих матеріалів членів робочої групи Кабінету Міністрів України з підготовки проекту Кримінального кодексу України, що зберігається у фондах наук. б-ки Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого, Харків). Кн. 9 (1996–1997). С. 294.

правом на інформацію, що відразу актуалізує питання про дотримання конституційних прав, передбачених ст. 34 Конституції України при притягненні особи до кримінальної відповідальності за цей злочин.

Крім того, є ще одне питання, яке стосується визначеності меж заборон стосовно чинної редакції ст. 110 КК. Воно стосується **виготовлення і зберігання матеріалів із закликами з метою їх розповсюдження**. У деяких наукових джерелах зазначається, що зазначені дії слід кваліфікувати як готування до вчинення злочину¹. Однак такий висновок впливає із помилкового, на наш погляд, визнання таких матеріалів засобами вчинення розглядуваного злочину. У дійсності матеріали із закликами виступають предметом цього злочину, про що зазначалось вище, а тому вказані дії не підпадають під визначення готування до злочину (ст. 14 КК). Разом із тим виготовлення і зберігання матеріалів із закликами з метою їх розповсюдження є суспільно небезпечними діями, які за ступенем небезпечності можна порівнювати з розповсюдженням, що підтверджується аналізом інших статей КК. Зокрема, на відміну від статей 109 і 110 КК, у статтях 258² 295, 436, 442 КК крім публічних закликів і розповсюдження матеріалів із закликами, передбачено також дії у формі виготовлення матеріалів з метою їх розповсюдження, а в ст. ст. 258² та 295 КК ще й зберігання матеріалів з цією ж метою.

Виходячи з викладеного, ми пропонуємо поряд з публічними закликами і розповсюдженням матеріалів встановити кримінальну відповідальність за виготовлення та зберігання матеріалів із закликами з метою їх розповсюдження. Тим самим ми підтримуємо подібну пропозицію, яку висловила Л. В. Мошняга, посилаючись на невідповідність ситуації принципу повноти складу злочину (як принципу криміналізації)².

¹ Див.: Бантшиєв О. Ф., Картавіцев В. С. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 256 ; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 262 ; Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 115.

² Мошняга Л. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України. С. 79, 177.

Висновки до розділу 2

Дослідження ознак об'єктивної сторони посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) дає підстави зробити такі висновки:

1. У ч. 1 ст. 110 КК передбачено чотири форми вчинення цього злочину: 1) дії, учинені з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України; 2) дії, учинені з метою зміни державного кордону на порушення порядку, встановленого Конституцією України; 3) публічні заклики до вчинення таких дій; 4) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій. Перша форма своїми ознаками повністю охоплює дії, що утворюють другу форму.

2. Кримінально-правова норма, передбачена ч. 1 ст. 110 КК, має екстраординарний характер, який проявляється в тому, що в перших двох формах дії, які утворюють їх об'єктивну сторону, конкретизуються в законі не об'єктивними ознаками, а метою їх учинення. У такий самий спосіб законодавець надав диспозиції бланкетний характер.

3. Суспільно небезпечний характер дій у першій та другій формах полягає в тому що вони заподіюють істотну шкоду цілісності території України у вигляді відторгнення частини території або придбання чи передачі суверенних прав на частину території без згоди на те Українського народу або можуть заподіяти таку шкоду.

3. Протиправність злочинних дій у першій та другій формах визначається тим, що вони вчинюються на порушення заборони, передбаченої ст. 110 КК, і всупереч вимогам Конституції України.

Словосполучення «на порушення порядку, встановленого Конституцією України» (ч. 1 ст. 110 КК) слід розуміти: 1) як на порушення порядку, встановленого ч. 3 ст. 5 та ст. 73 Конституції, тобто без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі; 2) порушення цього порядку може виражатися: а) у зміні меж території України в будь-який інший спосіб, ніж вирішення цього питання на всеукраїнському референдумі (без проведення такого референдуму), б) зміні меж території України шляхом фальсифікації волі Українського народу на всеукраїнському референдумі.

4. У характеристиці об'єктивної сторони дій у першій та другій формах необхідно розрізняти два їх види: 1) дії, учинені щодо території України як фізичного простору (суша, води, надра і повітряний простір, лінія державного кордону), наслідком яких може бути або є відторгнення частини території України, 2) дії стосовно території України, учинені в юридичній площині, наслідком яких може бути або є позбавлення суверенного права Українського народу на частину території України. Для обох видів дій насильницький спосіб не є обов'язковим.

5. Склад злочину, учинюваного в першій та другій формах, є «екстраусіченим», тому що законодавець формулюванням «дії, вчинені з метою...» охопив будь-які дії, учинювані на будь-якому етапі реалізації умислу на вчинення цього злочину. Таке рішення суперечить принципу диференціації кримінальної відповідальності.

З метою диференціації кримінальної відповідальності за цей злочин та усунення екстраординарного характеру норми нами запропоновано: 1) замінити в ст. 110 КК словосполучення «дії, вчинені з метою...» на «дії, безпосередньо спрямовані...», яке не охоплює готування до злочину; 2) передбачити в окремій частині ст. 110 КК кримінальну відповідальність за планування групового посягання на територію України або участь у змові про вчинення такого посягання.

6. Насильницький спосіб не є обов'язковою ознакою цього складу злочину, однак учинення злочину таким способом указує на підвищений ступінь суспільної небезпечності дій, порівняно з ненасильницькими діями. Ураховуючи це, пропонується з метою диференціації кримінальної відповідальності передбачити в окремій частині ст. 110 КК відповідальність за «посягання на територію України з використанням насильства чи погрози його застосування» і встановити більш суворе покарання за такі дії.

7. У третій та четвертій формах учинення злочину «заклик» слід розуміти як інформаційну дію, яка полягає в повідомленні адресату в будь-якій формі інформації, зміст якої спрямований викликати в іншої особи (осіб) бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Заклик містить у собі основні відомості про дії, зазначені в ст. 110 КК, заради вчинення яких він здійснюється, і спонукальні відомості, які визначають спрямованість змісту інформації викликати в інших осіб бажання (намір) учинити зазначені дії.

Заклики повинні визнаватися публічними у випадках, коли значна кількість людей (публіка) виступає адресатом інформаційного впливу і адресатом інформаційного повідомлення. Публічність є способом учинення самого заклику.

8. Злочин у формі «публічних закликів...» має формальний склад і тому публічні заклики можна кваліфікувати як закінчений злочин із моменту, коли заклик було доведено до свідомості значної кількості людей (публіки), тобто остання одержала відповідну інформацію в доступній для розуміння формі.

Публічні заклики не є видом підбурювання до злочину, учинюваного в першій або другій формах, а є самостійною формою вчинення злочину з більш широкими межами дій порівняно з підбурюванням. Публічні заклики не підпадають під визначення співучасті (ст. 26 КК), а їх кваліфікація за ст. 110 КК можлива за умови відсутності в діянні ознак співучасті в злочині, учинюваному в першій або другій формах. Значущість цього висновку для практики обумовлює необхідність внесення до тексту статті КК словосполучення «за відсутності ознак співучасті в посяганні на територію України».

9. Під «розповсюдженням...» у ст. 110 КК слід розуміти індивідуалізоване поширення (надання-одержання) або інше відчуження значної кількості «матеріалів...». Злочин у формі розповсюдження матеріалів має формальний склад і його можна кваліфікувати як закінчений із моменту фактичного відчуження значної кількості «матеріалів...».

10. Предметами злочинів, учинюваних у третій та четвертій формах, виступають відповідно: 1) інформація певного змісту, яка повідомляється публіці, 2) матеріали із зазначеними в ст. 110 КК закликами. Матеріали характеризуються сукупністю ознак: а) матеріальність, б) рухомість, в) інформаційність, г) особливий правовий режим.

11. Ступінь суспільної небезпечності злочину, учинюваного в третій та четвертій формах, є меншим порівняно із злочином, учинюваним у першій та другій формах. Пропонується відобразити це в КК шляхом його доповнення ст. 110³, у якій передбачити менш суворе покарання.

12. Третя та четверта форми вчинення злочину мають безпосередній змістовний зв'язок з приписами ст. 34 Конституції України. У ст. 110 КК встановлена заборона на вчинення відповідних дій, яка є законодавчим обмеженням конституційних прав щодо інформації. Це

означає, що при застосуванні ст. 110 КК на практиці слід брати до уваги наявність суміжних понять, які пов'язані з реалізацією конституційних прав (публічні висловлювання, агітація, пропаганда та ін.), а також зміст права на свободу вираження поглядів, практику ЄСПЛ стосовно розуміння цього права та виправданості втручання в нього держави.

Для більшої конкретизації меж заборон, установлених у ст. 110 КК, і гарантування дотримання прав, передбачених ст. 34 Конституції України, пропонується проект змін до КК, у яких визначаються поняття «публічний заклик...» і «матеріали із закликами...».

РОЗДІЛ 3

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ (ст. 110 КК)

§ 1. Суб'єктивна сторона посягання на територіальну цілісність і недоторканність України

Кримінально-значуща поведінка людини завжди спрямовується психічними властивостями суб'єкта, його волею. Суб'єктивна сторона породжує, спрямовує і регулює об'єктивну сторону злочину, а тому особа може нести кримінальну відповідальність за вчинене тільки в тих межах, у яких воно охоплювалось суб'єктивною стороною¹. Суб'єктивна сторона злочину – це психічна діяльність особи в момент учинення нею злочину, яку характеризують вина, мотив та мета злочину, а в деяких складах злочинів – ще й емоційний стан. Основне значення суб'єктивної сторони злочину полягає в тому, що вона: а) є обов'язковим елементом складу злочину, як підстави кримінальної відповідальності, б) відображає ставлення особи до тих соціальних цінностей, яким заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода її злочинним діянням, і тим самим є важливим показником ступеня суспільної небезпечності злочинця і тяжкості злочину в цілому, в) має юридичне значення для вирішення питань про кваліфікацію злочину, його відмежування від суміжних злочинних і незлочинних діянь та призначення покарання.

При вирішенні питання про обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони основного складу злочину, передбаченого ст. 110 КК, насамперед, слід виходити з того, що в ч. 1 цієї статті буквально вказано на умисний характер дій, учинюваних у першій та другій формі, а також на їх мету – зміну меж території або державного кордону України на

¹ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. С. 12, 17.

порушення порядку, встановленого Конституцією України. Отже, теоретичного вирішення потребують питання про форму вини щодо третьої та четвертої форм учинення злочину та чи є обов'язковою для них зазначена мета, а також питання про кримінально-правове значення мотиву. Крім того, для правильного застосування ст. 110 КК є важливим теоретичне висвітлення змісту суб'єктивної сторони злочину стосовно кожної форми його вчинення.

Оскільки злочином є тільки передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння, учинене суб'єктом злочину (ч. 1 ст. 11 КК), то, насамперед, суб'єктивною ознакою посягання на територіальну цілісність України виступає *вина*, яка згідно зі ст. 23 КК є психічним ставленням особи до вчинюваного діяння, передбаченого КК, та його наслідків, вираженого у формі умислу чи необережності. Зміст вини складають інтелектуальний (усвідомлення і передбачення) та вольовий елементи, комбінації яких утворюють різні модифікації вини¹.

Суб'єктивна сторона посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, учинюваного в кожній із вищезазначених чотирьох форм, характеризується виною у формі *прямого умислу*. Аналіз наукової літератури показав єдність поглядів учених щодо визнання прямого умислу обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони цього злочину².

Стосовно перших двох форм дій висновок щодо обов'язковості прямого умислу підтверджується тим, що в диспозиції ч. 1 ст. 110 КК буквально зазначена мета, що свідчить про їх цілеспрямований характер, вони є не самоціллю, а способом досягнення того кінцевого результату, що і є метою. Висновок про обов'язковість прямого умислу для всіх форм учинення злочину впливає із зроблених нами висновків щодо визнання складу злочину, учинюваного в першій та другій

¹ *Рарог А. И.* Субъективная сторона и квалификация преступлений. М.: Профобразование, 2001. С. 14.

² Див.: *Баттишев О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 128 ; *Гуторова Н. А.* Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ ... С. 12 ; *Селецький С. І.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 16 ; *Тацій В. Я.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 29 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 265 ; *Харченко В. Б., Перекрестов Б. Ф.* Уголовное право Украины. Особенная часть ... С. 19.

формах, – усіченим, а в третій та четвертій формах – формальним. В усіченому і формальному складах злочинів об'єктивна сторона не містить суспільно небезпечних наслідків, із чого випливає, що: 1) психічне ставлення до них не входить у зміст вини, а тому момент передбачення випадає із інтелектуального елемента умислу¹; 2) непрямий умисел тут виключається, оскільки свідоме допущення стосується винятково суспільно небезпечних наслідків, а вони лежать за межами об'єктивної сторони; 3) вольова ознака умислу обмежується бажанням учинити конкретну дію чи бездіяльність².

Виходячи із викладеного та приписів ч. 2 ст. 24 КК, можна зробити загальний висновок про те, що прямий умисел характеризується сукупністю ознак: 1) інтелектуальною ознакою – особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх дій, і 2) вольовою ознакою – особа бажала їх учинення.

У кожній із форм учинення злочину прямий умисел наповнюється специфічним змістом, обумовленим особливостями безпосередніх об'єктів та предметів злочину, об'єктивної сторони та характеру суспільної небезпечності злочинних дій. Для правильного вирішення питання про зміст прямого умислу щодо кожної форми вчинення злочину, насамперед, слід урахувувати загальні теоретичні положення щодо зазначених інтелектуальної і вольової ознак.

По-перше, щодо *інтелектуальної ознаки*. Предметом усвідомлення є фактична основа (обставини) вчинюваного діяння та його соціальне значення – суспільно небезпечний характер³. Суб'єктивна сторона не може безпосередньо спостерігатися, тому її доказування можливе тільки на основі аналізу її зовнішніх проявів⁴. Внутрішній психологічний зміст дії адекватно можна розкрити тільки враховуючи всю діяльність індивіда в співвідношенні з умовами її здійснення⁵.

¹ *Рарог А. И.* Вина в советском уголовном праве / науч. ред. Здравомыслов Б. В. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. С. 147.

² *Ламако В. А.* Умисел та його види // Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2015. С. 174.

³ Див.: *Злобин Г. А., Никифоров Б. С.* Умысел и его формы. М. : Юрид. лит., 1972. С. 149; *Рарог А. И.* Субъективная сторона и квалификация преступлений. С. 28.

⁴ *Дагель П. С., Котов Д. П.* Субъективная сторона и ее установление. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. С. 230.

⁵ *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / Сер. : Мастера психологии. СПб. : Питер, 2002. С. 44.

Таким чином, інтелектуальні ознаки прямого умислу вимагають встановлення усвідомлення винним усіх фактичних об'єктивних ознак учиненого, що є обов'язковими для відповідної форми посягання на територіальну цілісність і недоторканність. Разом із тим, формулювання «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння» означає, що винна особа розуміє не лише фактичні обставини, які стосуються об'єкта і об'єктивної сторони складу певного злочину, а і його суспільну небезпеку¹. Це означає, що особа розуміє, якою є оцінка його діяння з позиції держави і суспільства і це розуміння є її самоусвідомленням².

По-друге, щодо вольової ознаки. Бажання – це цілеспрямоване прагнення, спрямоване на певний предмет³. Тому вольовий елемент при вчиненні посягання на територіальну цілісність України полягає в бажанні (цілеспрямованому прагненні) вчинити дію, що утворює об'єктивну сторону злочину у відповідній формі.

Отже, при посяганні на територіальну цілісність України прямий умисел має такий зміст залежно від форми вчинення злочину.

При його вчиненні *в перших двох формах* («дії, вчинені з метою...») прямий умисел характеризують: 1) інтелектуальна ознака – особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер цих дій, тобто усвідомлювала: а) фактичну сторону своїх дій – що дії вчинюються стосовно території України і спрямовані на зміну меж території або державного кордону України без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі; б) суспільно небезпечний характер своїх дій – що вчинювані дії заподіюють істотну шкоду цілісності території України у вигляді відторгнення частини території або придбання чи передачі суверенних прав на частину території без згоди на те Українського народу або можуть заподіяти таку шкоду; 2) вольова ознака – особа бажала вчинення своїх дій, тобто цілеспрямовано направила свою волю на їх учинення.

У третій формі вчинення злочину («публічні заклики...») прямий умисел характеризують: 1) інтелектуальна ознака – особа усвідо-

¹ Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України. К. : Атіка, 2005. С. 143.

² Навроцький В. О. Суб'єктивна сторона злочину // Українське кримінальне право. Загальна частина : підруч. / за заг. ред. В. О. Навроцького. К. : Юрінком Інтер, 2013. С. 277.

³ Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. С. 31.

млювала суспільно небезпечний характер своїх дій, тобто усвідомлювала: а) фактичну сторону своїх дій – що повідомляє значній кількості людей (публіці) інформацію, зміст якої спрямований викликати в значної кількості осіб бажання вчинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі; б) суспільно небезпечний характер своїх дій – що вони можуть викликати в інших осіб бажання вчинювати дії, якими заподіюється істотна шкода цілісності території України у вигляді відторгнення частини території або придбання чи передачі суверенних прав на частину території без згоди на те Українського народу; 2) вольова ознака – особа бажала вчинення своїх дій, тобто цілеспрямовано направляла свою волю на їх учинення. Окремо відмітимо важливість усвідомлення особою публічного способу вчинення закликів, тобто того, що заклики доводяться до відома (сприйняття) публіки, серед якої є відносно значна кількість осіб, що здатні усвідомлювати свої дії і керувати ними та яка виступає як адресатом інформаційного впливу, так і адресатом інформаційного повідомлення. Так, заклик не буде публічним, якщо він був направлений поштою приватно посадовій особі, яка потім інформувала про лист ЗМІ, або якщо він був записаний в особистому щоденнику, нотатках, які були викрадені та оприлюднені. Хоч такі заклики об'єктивно й були доведені до відома широкого кола осіб, однак суб'єктивно винний не усвідомлював їх публічність.

Прямий умисел у *четвертій формі вчинення злочину* («розповсюдження матеріалів із закликами...») характеризують: 1) інтелектуальна ознака – особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх дій, тобто усвідомлювала: а) фактичну сторону своїх дій – що розповсюджує серед значного кола людей (одержувачів) матеріали, що містять заклики до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі; б) суспільно небезпечний характер своїх дій – що вони можуть призвести до ознайомлення значної кількості осіб зі змістом цих матеріалів і, як наслідок, викликати в інших осіб бажання вчинювати дії, якими заподіюється істотна шкода цілісності території України у вигляді відторгнення частини території або придбання чи передачі суверенних прав на частину території без згоди на те Українського народу; 2) вольова ознака – особа бажала

вчинення своїх дій, тобто цілеспрямовано направляла свою волю на їх учинення.

Разом із тим, стосовно перших двох форм учинення розглядуваного злочину додатково виникає питання про те, чи є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину *усвідомлення особою того, що вчинювані нею дії порушують приписи Конституції України*. Це обумовлено тим, що в ч. 1 ст. 110 КК буквально йдеться про суб'єктивну спрямованість дій на зміну меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. По суті можна стверджувати, що стосовно цієї статті КК актуалізовано питання про усвідомлення особою протиправності своїх дій, причому воно постає відразу двояко: чи є обов'язковим усвідомлення особою порушення вимог КК та приписів Конституції України.

Це питання ускладнено ще й тим, що заборона, про порушення якої йдеться в ст. 110 КК, не належить до так званих «загальних заборон» («не кради», «не вбий»). Як свідчать соціологічні дослідження, приблизно 80 % українців не читали і навіть не переглядали Конституцію України¹. Ураховуючи це, можна стверджувати, що великий відсоток українців не знають, що питання про зміну територію України може вирішувати тільки народ на всеукраїнському референдумі, а Конституція України, таким чином, передбачає правомірний спосіб порушення цілісності (зміни) території України.

У науці кримінального права висловлені різні погляди стосовно того, чи передбачає умисел також і знання особою кримінальної протиправності вчиненого, які знайшли своє відображення в літературі².

¹ *Вісімдесят відсотків українців не читали Конституцію* / Телевізійна служба новин. URL : <http://tsn.ua/ukrayina/80-ukrayinciv-ne-chitali-konstituciyu.html>.

² Див.: *Вереша Р. В.* Поняття вини як елемент змісту кримінального права України. С. 144 ; *Гуторова Н. О.* Усвідомлення протиправності і його значення для кримінальної відповідальності за злочини проти державних фінансів // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. 2001. Вип. 16. С. 6 ; *Куц В. М., Гізімчук С. В., Єгорова В. О.* Кримінальна відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною : моногр. Х. : Юрайт, 2012. С. 168 ; *Пинаев А. А.* Уголовное право Украины : Общая часть. Х. : Харьков Юрид., 2005. С. 143 ; *Пионтковский А. А.* Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский. М. : Госюриздат, 1961. С. 355 ; *Парог А. И.* Субъективная сторона и квалификация преступлений. С. 29 ; *Самощенко И.* Социальная сущность вины по советскому праву // Советская юстиция. 1967. № 5. С. 10 ; *Утевский Б. С.* Вина в советском уголовном праве. М. : Госюриздат, 1950. С. 226 ; *Филановский И. Г.* Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. Л. : Изд-во ЛГУ, 1970. С. 128.

На нашу думку, при вирішенні поставленого питання необхідно виходити із законодавчого визначення умислу (прямого і непрямого), наведеного в ст. 24 КК, з якого випливає обов'язковість усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння і обов'язковість усвідомлення того, приписи якого закону цим діянням порушуються.

Стосовно ст. 110 КК це означає, що у всіх формах учинення розглядуваного злочину для суб'єктивної сторони складу злочину не є обов'язковим усвідомлення особою, що вона порушує приписи саме ст. 110 КК. Крім того, для першої та другої форм учинення цього злочину не є обов'язковим усвідомлення особою того, що вона порушує приписи саме ч. 2 ст. 5 та ст. 73 Конституції України. Однак обов'язковим для цих форм учинення злочину є усвідомлення суспільно небезпечного характеру дій, учинених з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, передбаченого зазначеними статтями Конституції України. Тобто, обов'язкове усвідомлення того, що вчинювані дії заподіюють істотну шкоду цілісності території України у вигляді відторгнення частини території або придбання чи передачі суверенних прав на частину території без згоди на те Українського народу або можуть заподіяти таку шкоду.

У певному змістовному зв'язку з вищевикладеним перебуває і питання про значення для вирішення питання про кримінальну відповідальність особи за розглядуваний злочин її юридичної і фактичної помилок, тобто її неправильних (помилкових) уявлень про юридичні властивості або фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного діяння.

Юридична помилка відображає незнання особою кримінального закону і, як правило, не впливає на вину та не виключає кримінальної відповідальності¹. Головний аргумент для такого висновку полягає в тому, що ознака протиправності лежить поза межами предметного змісту вини², про що й ми зазначили вище. Виходячи з цього, можна стверджувати, що помилка особи в юридичній кваліфікації вчинюва-

¹ Зінченко І. О., Харченко В. Б. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини в питаннях і відповідях : наук.-практ. посіб. К. : Атіка, 2013. С. 53–54.

² Комаров О. Д. До питання розмежування фактичної та юридичної помилки // Учен. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Юридические науки». Т. 26 (65). 2013. № 2-1 (Ч. 1). С. 62.

ного діяння або у виді чи розмірі покарання за злочин ніяким чином не впливає на вирішення питання про її відповідальність за ст. 110 КК. Інакше, на наш погляд, може виглядати помилка особи в злочинності діяння, зокрема, той її вид, при якому вона помиляється щодо юридичних властивостей свого злочинного діяння і помилково вважає його правомірним діянням. Така помилка може виступати причиною неусвідомлення особою суспільної небезпечності своїх дій. Цей вид юридичної помилки відрізняється від інших тим, що він безпосередньо межує з питанням про усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваних особою дій, як обов'язкової ознаки умислу, і може впливати на вирішення останнього. Зокрема, помилка може формувати в особи уявлення про те, що її дії не заподіюють і не можуть заподіяти ніякої шкоди Українському народу чи Українській державі і тим самим указувати на відсутність в конкретному випадку усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру вчинюваних дій, що має похідним наслідком висновок про відсутність умислу, суб'єктивної сторони і складу злочину в цілому. При протилежному за своїм змістом виді юридичної помилки, коли винний вважає, що вчиняє злочинне посягання на територіальну цілісність України, а насправді його дії взагалі не є злочинними (наприклад, публічний заклик до ВРУ про прийняття рішення про федералізацію чи децентралізацію), про кримінальну відповідальність не може бути й мови, оскільки йдеться лише про уявний злочин.

Юридична помилка на практиці нерідко постає в більш складному вигляді, оскільки поєднується з практичними труднощами у визначенні юридичного змісту деяких понять, які безпосередньо впливають на юридичну оцінку вчинюваних особою дій. Насамперед, це стосується таких понять, як республіка, федералізація, децентралізація. Багатозначність їх юридичних визначень може призводити до невідповідності між розумінням цих понять особою, дії якої кваліфікуються, і іншими особами, у тому числі працівниками правоохоронних органів. Так, у випадках закликів особи до створення на території певної області України окремої республіки вчинене діяння не містить у собі складу розглядуваного злочину, якщо буде встановлено, що під республікою особа розуміла автономну республіку в межах території України і зі збереженням цілісності останньої. Отже, у таких випадках суб'єктивне бачення юридичного змісту певних понять особою, яка

вчинює дії, має вирішальне значення для кримінально-правової оцінки її дій.

Фактична помилка, як відомо, може суттєво впливати на вирішення питання про кримінальну відповідальність, однак при вчиненні розглядуваного злочину вона не виявляє значних труднощів і за її наявності питання вирішується відповідно до правил, вироблених наукою кримінального права. Наприклад, як замах на вчинення розглядуваного злочину будуть кваліфіковані такі дії з фактичною помилкою: а) особа посягає на територію, яку вона помилково вважає приналежною Україні, б) особа помилково вважає, що доводить заклики до відома значного кола осіб. Якщо ж у особи внаслідок її помилки відсутнє усвідомлення об'єктивних ознак дій, зазначених у ст. 110 КК, наприклад, вона не усвідомлює, що її промову із закликом ретранслюють через гучномовець, то кримінальна відповідальність за такі дії виключається, крім випадків наявності в них складу готування до публічних закликів.

Окремого розгляду потребує **мета** вчинення злочину та її значення для кваліфікації дій за ст. 110 КК. Мета – це уявлення про бажаний результат, якого прагне досягти особа, що визначає спрямованість діяння; уявлення про суспільно небезпечний наслідок злочину, про ту шкоду, що, як усвідомлює винний, настане для охоронюваних кримінальним законом відносин і яка, проте, є для нього бажаною¹. Питання про мету може ставитися в кримінальному праві тільки в тому випадку, якщо вона виступає обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони (прямо передбачена чи впливає із змісту норми) або кваліфікуючою чи привілейованою обставиною, або підлягає врахуванню при призначенні покарання².

Мета характеризує ставлення особи до наслідків свого діяння, які не включені до складу злочину як обов'язкова ознака його об'єктивної сторони, а розглядаються як очікуваний особою об'єктивний результат, на досягнення якого особа спрямовує своє діяння. Стосовно ч. 1 ст. 110 КК це означає, що мета характеризує ставлення особи до зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, установленого Конституцією Украї-

¹ Ломако В. А. Мотив та мета злочину // Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2015. С. 190.

² Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. С. 63.

ни, яка (зміна) виступає очікуваним об'єктивним результатом учинюваних нею дій, передбачених ч. 1 цієї статті. Настання наслідку у вигляді фактичної зміни (відторгнення) території України є ознакою складу, передбаченого ч. 3 ст. 110 КК.

У науці кримінального права відсутня єдність у поглядах на те, скільком формам об'єктивної сторони цього злочину притаманна мета зміни меж території України. Зокрема, учені вважають, що така мета стосується: 1) лише перших двох форм учинення цього злочину, тобто, «дій, учинених з метою...»¹; 2) перших трьох форм учинення злочину, тобто «дій, учинених з метою...» та публічних закликів²; 3) усіх форм учинення злочину (до цієї групи нами віднесені також погляди тих учених, які вказували на зазначену мету і при цьому не зазначали про те, що вона характеризує не всі форми вчинення злочину)³.

На нашу думку, зазначена в ч. 1 ст. 110 КК мета характеризує винятково перші дві форми вчинення посягання на територіальну цілісність України. По-перше, на це вказує текст диспозиції ч. 1 ст. 110 КК, у якій перші дві форми вчинення злочину з об'єктивної сторони характеризуються як будь-які дії із зазначеною метою і тому публічні заклики і розповсюдження матеріалів відокремлені від них словосполученням «а також» не як окремі види дій з тією самою метою (перші дві форми охоплюють усі їх види), а як альтернативні форми вчинення цього злочину (третьою і четвертою), для яких зазначена мета не є обов'язковою ознакою. По-друге, характер суспільної небезпечності публічних закликів і розповсюдження матеріалів визначається тим, що вони створюють можливість (загрозу) заподіяння шкоди у вигляді

¹ Див.: *Лантінов Я. О., Данишин М. В.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 11 ; *Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олійников Д. О.* Науково-практичний коментар до Розділу І ... С. 45 ; *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України.* С. 265.

² Див.: *Сотула О. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини.* С. 185.

³ Див.: *Баттшєв О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 128 ; *Гуторова Н. А.* Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ ... С. 12 ; *Селецький С. І.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 16 ; *Чуваков О. А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины // *Уголовное право Украины. Общая и Особенная части.* С. 280 ; *Тацій В. Я.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Кримінальне право України. Особлива частина.* С. 29 ; *Харченко В. Б., Перекрестов Б. Ф.* Уголовное право Украины. Особенная часть ... С. 19.

зміни (відторгнення) території України іншими особами внаслідок впливу на них публічних закликів та закликів, які містяться в розповсюджених матеріалах. Саме тому для суб'єктивної сторони злочину, учинюваного в цих формах, достатньо прямого умислу на вчинення зазначених суспільно небезпечних дій.

Такий підхід знайшов своє втілення і судовій практиці. Так, вироком суду ОСОБУ_1 засуджено за ч. 1 ст. 110 КК за те, що винний скопіював з одного сайту та розмістив на іншому статті із закликами, при цьому «зміст цих статей його особисто не цікавив, він бажав лише розповсюджувати статті за гроші, ладен був розповсюджувати в такий спосіб публікації будь-якого змісту»¹, а іншим вироком ОСОБА_2 був засуджений за замах на розповсюдження матеріалів, при цьому винний пояснив, що «в нього не було коштів на утримання сім'ї, через що він погодився поширювати агітаційні матеріали»².

У третій та четвертій формах учинення розглядуваного злочину «мета зміни меж території...» не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони дій особи, яка вчинює публічні заклики або розповсюджує матеріали із закликами, а характеризує зміст заклику – спрямованість інформаційного впливу, обумовленого змістом інформації, на осіб, яким інформація повідомляється, тобто характеризує мету тих дій, до яких закликається публіка.

У науці кримінального права також висловлено думку, згідно з якою вчинення цього злочину в третій та четвертій формах характеризуються так званою «спеціальною метою» – спонукати, схилити широкі кола осіб до вчинення дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України, на порушення порядку, встановленого Конституцією. Так, на думку Є. Д. Скулиша та О. Ю. Звонарьова, якщо немає спеціальної мети, то за ч. 1 ст. 110 КК можна кваліфікувати дії осіб, які діють з корисливих мотивів, намагаючись таким чином заробити собі на життя, під впливом шантажу, погроз чи дружніх відносин або призвести до кваліфікації як злочину проти основ націона-

¹ *Вирок Центрального район. суду міста Миколаєва у справі № 490/8181/14-к від 18 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39863781>.*

² *Вирок Суворовського район. суду м. Херсона у справі № 668/13682/14-к від 16 жовт. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41772024>.*

льної безпеки, показу матеріалів із закликами, цитування в літературі висловлювань, які містять відповідні заклики, що є неприпустимим¹.

Ми не можемо погодитися із запропонованим підходом і вважаємо, що із вищевикладених висновків про обов'язковість для третьої та четвертої форм учинення цього злочину лише ознак прямого умислу випливає, що мета вчинення злочину не може набувати обов'язкового значення навіть якщо її назвати спеціальною, оскільки вона не зазначена в ч. 1 ст. 110 КК. Те, що вказані автори називають спеціальною метою по суті є теоретичним виділенням мети при характеристиці спрямованості дій, учинюваних з прямим умислом. Тобто в такому контексті мета характеризує спрямованість інформаційного впливу, обумовлену змістом закликів, і не виходить за рамки характеристики змісту умислу.

Вищевикладене не означає, що особа при вчиненні розглядуваного злочину в третій та четвертій формах не може фактично мати за мету зміну меж території України. Така мета може нею ставитись, однак в такому разі мета має особливості свого змісту, які полягають у тому, що зазначена зміна меж території України розглядається особою не як уявний результат своїх дій, а як можливий результат дій осіб, на які вплинуть заклики. Крім того, слід брати до уваги, що в таких випадках йдеться про відсутність ознак співучасті у вчиненні розглядуваного злочину в першій та другій формах, про що детально йшлося в §3 розділу 2 монографії. Фактична наявність зазначеної мети може набувати юридичного значення лише при призначенні покарання за злочин, як один із показників, що характеризують ступінь суспільної небезпечності особи винного.

Отже, мета зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, виступає обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу розглядуваного злочину, учинюваного тільки в першій та другій формах. Кваліфікація посягання в цих формах за ч. 1 (або ч. 2) ст. 110 КК визначається постановкою мети (її досягнення не вимагається), а кваліфікація за ч. 3 ст. 110 КК – її реалізацією. Відсутність цієї мети в конкретних діях особи вказує на відсутність у них складу цього злочину, але не виключає можливості кваліфікації дій за іншими статтями КК.

¹ Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 116–117.

За своїм кримінально-правовим значенням зазначена мета в першій та другій формах учинення розглядуваного злочину суттєво відрізняється від інших складів злочинів, у яких мета є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину, тим, що вона ще й визначає зміст об'єктивної сторони дій та об'єкта злочину. Як уже зазначалось вище, йдеться про екстраординарність конструкції складу посягання на територіальну цілісність України, учинюваного в цих формах, яка проявляється в гіперболізації суб'єктивних ознак злочину, зокрема зазначеної в ст. 110 КК мети. Аналізована кримінально-правова норма фактично втілює в собі так звану «фінальну теорію дії», що набула значного поширення в середині ХХ ст. у ФРН (Вельцель, Майхофер, Маурах, Майер та ін.). Вихідним положенням прихильників цієї теорії є теза про те, що основне значення в проблемі відповідальності має не стільки саме протиправне діяння, скільки суб'єкт злочину, його наміри, його антисуспільна воля, а сутність і зміст самого діяння визначаються не об'єктивними факторами, у яких у дійсності втілилася воля людини, а однією тільки спрямованістю, «фінальністю» цієї волі, незалежно від того, чи судилося збутися намірам людини¹. Умисність діяння криється в «соціально небажаній фінальності»².

«Фінальність» конструкції призводить до надмірної ролі мети вчинення злочину. Так, кримінально-правове призначення «мети зміни меж території...» виявляється в тому, що ця мета є: а) у **першій та другій** формах учинення злочину – обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину і одночасно ознакою, що визначає межі об'єктивної сторони злочину та зміст його об'єкта; б) у **третьій та четвертій** формах – ознакою, що характеризує зміст інформації, яка повідомляється або розповсюджується. Ураховуючи це, ще раз підкреслюємо необхідність об'єктивізації ознак складу злочину. У науковій літературі правильно відзначається, що розпливчастий, неточний опис ознак об'єктивної сторони може призвести до непотрібного та шкідливого розширення меж кримінальної відповідальності або до їх невинного звуження³. Натомість чим чіткіше описано в законі

¹ Див. Лясс Н. В. Критика финальной теории действия // Правоведение. 1960. № 4. С. 67–69.

² Див. Демидов Ю. А. Современные буржуазные уголовные теории умысла // Правоведение. 1964. № 3. С. 72–73.

³ Див. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. С. 59.

дію, тим більше гарантій правильного застосування кримінального закону¹.

Вище ми запропонували законодавчо сформулювати перші дві форми об'єктивної сторони як «дій, безпосередньо спрямованих...». Таке вдосконалення змісту ч. 1 ст. 110 КК призведе до зникнення необхідності у визнанні як обов'язкової ознаки мети «зміни меж території...». Нове формулювання значно зменшить зазначену екстраординарність складу злочину і сприятиме більш адекватному встановленню меж кримінально-правової охорони та відображенню змісту об'єкта та об'єктивної сторони складу, відмежуванню цього злочину від суміжних злочинів, вирішенню питань про диференціацію відповідальності за цей злочин. У разі прийняття наших пропозицій, для кваліфікації за першими двома формами об'єктивної сторони достатньо буде встановити усвідомлення фактичної сторони та суспільної небезпечності «дій, безпосередньо спрямованих...» та бажання вчинення таких дій.

Разом із тим, у разі реалізації висловленої нами вище іншої пропозиції, про криміналізацію виготовлення та зберігання матеріалів із закликами до вчинення зазначених у ч. 1 ст. 110 КК дій, обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони таких дій буде визнаватися мета – розповсюдження таких матеріалів. Про таку мету можуть свідчити виготовлення матеріалів значним тиражем, купівля засобів їх розповсюдження тощо.

Що ж стосується *мотиву* вчинення злочину, то в літературі правильно зазначається, що він не є обов'язковою ознакою посягання на територіальну цілісність України². Отже, мотиви можуть бути різними і мають кримінально-правове значення тільки як обставини, які пом'якшують чи обтяжують покарання. Особа може вчиняти «дії з метою...», публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із цими закликами керуючись будь-якими мотивами – ненавистю до України, прагненням до влади, корисливими чи іншими особистими мотивами тощо. Ще М. С. Таганцев зазначав, що особа, яка прийняла участь у

¹ Див. *Панов М. І.* Об'єктивна сторона злочину // Кримінальне право України. Загальна частина. С. 131.

² Див.: *Мошняга Л. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України. С. 148 ; *Скулиш Є. Д., Звогарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 116.

заколоті заради грошової винагороди чи керуючись особистими цілями, так само буде відповідати за заколот, як і особа, проникнута політичним фанатизмом¹. Подібно мотиву вирішується питання про значення емоційного стану особи під час учинення розглядуваного злочину.

Для правильного застосування ст. 110 КК також важливим є правильне розуміння співвідношення мети і мотиву злочину. Мотив є внутрішнім фактором, який спонукає особу до вчинення зазначених у ст. 110 КК дій, а мета є внутрішнім фактором, що визначає суб'єктивну і об'єктивну спрямованість цих дій. Таке їх співвідношення вказує на самостійність цих ознак. Тому, наприклад, наявність корисливого мотиву в діях особи не заперечує існування і реалізації такою особою мети зазначеної в ч. 1 ст. 110 КК – зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, установленого Конституцією України. Більше того, у деяких випадках досягнення особою такої мети може мати значення необхідної умови задоволення корисливих мотивів (корисливих інтересів). Для точного відображення ставлення конкретної особи до об'єкта злочину, на який вона посягає при вчиненні зазначених у ст. 110 КК дій, важливе значення мають як мета, так і мотив злочину.

§ 2. Суб'єкт посягання на територіальну цілісність і недоторканність України

Четвертим елементом складу злочину як єдиної підстави кримінальної відповідальності виступає суб'єкт злочину, який поряд із суб'єктивною стороною складає сукупність суб'єктивних ознак складу. У чинному КК цьому елементу складу присвячено окремий розділ Загальної частини.

Питання про суб'єкта злочину, передбаченого ст. 110 КК, за своєю сутністю є питанням про те, яка особа, що вчинила зазначені в цій статті злочинні дії, підлягає кримінальній відповідальності. Передбачені КК ознаки такого суб'єкта утворюють четвертий елемент складу злочину – суб'єкт злочину, установлення якого є обов'язковим у всіх

¹ Таганцев Н. С. Уголовное уложение от 22 марта 1903 г. С. 187.

випадках кваліфікації злочину. Теоретичний аналіз суб'єкта посягання на територіальну цілісність і недоторканність України охоплює собою два основні аспекти: 1) з'ясування того, чи є суб'єкт злочину загальним чи спеціальним і 2) розкриття змісту його обов'язкових ознак.

Згідно ч. 1 ст. 18 КК, суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність. Це визначення розкриває загальні ознаки суб'єкта злочину, відсутність хоча б однієї з яких виключає суб'єкта як елемента будь-якого складу, а отже виключає склад злочину і кримінальну відповідальність¹. Отже, зі змісту зазначеної норми випливає, що суб'єкта розглядуваного злочину характеризують такі загальні обов'язкові ознаки: 1) фізична особа, 2) осудність, 3) досягнення особою на момент учинення злочину віку, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність за ст. 110 КК.

Відповідно до ч. 2 ст. 18 КК спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. У зв'язку з цими приписами представляється важливим правильне осмислення наявності в ч. 2 ст. 110 КК кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину особою, яка є представником влади». Вона обмежує коло осіб, які можуть виступати суб'єктом злочину за ч. 1 ст. 110 КК, тобто виключає із кола таких осіб представників влади. Таке обмеження кола суб'єктів формально підпадає під широке тлумачення формулювання ч. 2 ст. 18 «суб'єктом якого може бути лише певна особа». Однак, це не дає підстав для визнання суб'єкта злочину спеціальним, тому що в ч. 1 ст. 110 КК відсутні його спеціальні ознаки, передбачені в КК на доповнення до загальних ознак злочину, а саме їх наявність указує на спеціального суб'єкта злочину.

Із викладеного випливає: 1) суб'єкт злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК, є загальним за своїми обов'язковими ознаками і водночас характеризується обмеженням кола осіб ознакою «крім представників влади»; 2) суб'єкт злочину, передбаченого ч. 2 ст. 110 КК, – «ті самі дії, якщо вони вчинені особою, яка є представником влади» – є спеці-

¹ Тацій В. Я. Суб'єкт злочину // Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. В. Я. Тацій, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2015. С. 156.

альним, тобто таким суб'єктом може виступати лише представник влади (детальніше розглядається в розділі 4 монографії).

Першою загальною обов'язковою ознакою суб'єкта розглядуваного злочину є те, що ним може бути тільки *фізична особа*. КК 2001 р. побудований на основі принципу монізму суб'єкта злочину і не визнає суб'єктом злочину різноманітні колективні та віртуальні утворення, що нам представляється правильним з урахуванням як принципів особистої та винної відповідальності, так і цілей покарання, визначених стосовно відповідальності фізичних осіб.

Тривала наукова дискусія про можливість визнання юридичних осіб суб'єктами злочину має своїм наслідком не встановлення такої кримінальної відповідальності, а доповнення Загальної частини КК розділом XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», яке набуло чинності з 4 червня 2014 р.¹ Серед іншого, підставою для застосування цих заходів визначено вчинення від імені юридичної особи (приватного та публічного права резидентів та нерезидентів України) та в її інтересах уповноваженою особою злочину, передбаченого ст. 110 КК. При цьому видами таких заходів визнані штраф, конфіскація майна і ліквідація юридичної особи.

Не можуть визнаватися суб'єктом розглядуваного злочину і яканебудь держава, хоча на думку деяких учених, у світі сформувалися передумови для притягнення до кримінальної відповідальності держави за вчинення міжнародних злочинів². По-перше, для цього немає нормативних підстав. Статути всіх створених після Другої Світової війни трибуналів *ad hoc* поширювали юрисдикцію тільки на фізичних осіб, так само як і Статут Міжнародного кримінального Суду³. По-

¹ Див.: *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб*: Закон України від 23 трав. 2013 р. № 314-VII / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/314-18>.

² Див.: *Антупенко В. Ф.* Концепція кримінальної відповідальності держави // Актуальні пробл. кримін. відповідальності : матеріали міжнар. наук-практ. конф. (Харків, 10-11 жовт. 2013 р.). Х. : Право, 2013. С. 142 – 143 ; *Діордіца І. В.* Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну ... С. 134–135.

³ Див.: *Римський статут Міжнародного уголовного суда* : Статут, прийнят на Конференції повноважних представителів в Римі 17 июля 1998 г. / Офіц. сайт ВРУ. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588/page ; *Устав Міжнародного воєнного трибунала для Дальнього Востока* от 19 янв. 1946 г. (г.Токио) / Законы России. URL: http://lawrussia.ru/texts/legal_382/doc382a860x217.htm ; *Устав Міжнародного воєнного*

друге, держави як суб'єкти міжнародного права несуть міжнародну відповідальність, зокрема, у вигляді реституції, репарації, ресторації, сатисфакції тощо.

Другою загальною ознакою суб'єкта злочину є **осудність**, про яку можна вести мову лише стосовно особи, що досягла певного віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність¹. Згідно ч. 1 ст. 19 КК осудною визнається особа, яка під час учинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними. Стосовно ст. 110 КК це означає, що особа під час учинення цього злочину могла усвідомлювати як фактичну сторону своїх злочинних дій, так і їх суспільно небезпечний характер, а також керувати своїми діями. Ця ознака пов'язана з виною, як ознакою суб'єктивної сторони злочину, і це виражається в тому, що вина може визнаватися лише за умови встановлення осудності особи. Підлягає кримінальній відповідальності за цей злочин і особа, визнана судом обмежено осудною (ст. 20 КК), яка через наявний у неї психічний розлад могла лише частково усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними. Обмежена осудність ураховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Третя ознака суб'єкта розглядуваного злочину – це **досягнення особою на момент учинення злочину віку, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність за ст. 110**. Відсутність у переліку злочинів, відповідальність за які настає з 14 років (ч. 2 ст. 22 КК), указівки на ст. 110 КК означає, що кримінальній відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України підлягає особа, яка на момент учинення злочину досягла 16-річного віку. Тобто йдеться про загальний вік кримінальної від-

Трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси от 8 авг. 1945 г. / Офіц. сайт Верховной Рады Украины. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_201/conv ; *Устав Международного уголовного Трибунала по бывшей Югославии* : принят 22 февр. 1993 г. резолюцией Совета Безопасности ООН № 808 / Офіц. сайт ООН. URL : <http://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml> ; *Устав Международного уголовного Трибунала по Руанде* : принят 8 нояб. 1994 г. резолюцией Совета Безопасности ООН № 955 / Офіц. сайт Верховной Рады Украины. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d65 ; *Устав Специального суда по Сьерра-Леоне* : соглашение ООН и правительства Сьерра-Леоне от 16 янв. 2002 г. / Офіц. сайт ООН. URL : http://www.un.org/ru/documents/bylaws/charter_sierra.pdf.

¹ *Навроцький В. О. Суб'єкт злочину* // Українське кримінальне право. Загальна частина : підруч. / за заг. ред. В. О. Навроцького. К. : Юрінком Інтер, 2013. С. 242.

повідальності, установлений для більшості злочинів, передбачених КК.

Таке рішення законодавця вважаємо правильним. Як убачається, основним фактором, який перешкоджає зниженню віку кримінальної відповідальності за цей злочин, є нездатність особи, що не досягла 16-річного віку, повною мірою усвідомлювати суспільно небезпечний характер зазначених у ст. 110 КК дій. Злочини проти основ національної безпеки України потребують значно більше знань, ніж інші злочини, а в окремих випадках – навіть сформованої політичної позиції, у зв'язку з чим уключення їх до числа злочинів, суб'єктами яких можуть бути особи «зниженого віку», було б незрозумілим¹. Усвідомлення суспільно небезпечного характеру особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років присутнє в злочинах, які порушують загальні морально-етичні заборони, дотримання яких виховуються в особі з самого малку («не вбий», «не вкради» тощо).

Отже, відповідальність за дії, учинені з метою зміни меж території України або державного кордону України, на порушення порядку, встановленого Конституцією, публічні заклики та розповсюдження матеріалів із закликами до таких дій, а в разі криміналізації – також виготовлення чи зберігання матеріалів з метою їх розповсюдження, повинна нести особа, яка досягла на час учинення злочину 16-річного віку, незалежно від того, закликала вона до насильницького чи ненасильницького способу відторгнення території України. Разом із тим, особа віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років може нести кримінальну відповідальність, якщо в її конкретних діях містяться ознаки іншого злочину, за який законом встановлено відповідальність з чотирнадцяти років.

Вищезазначені обов'язкові ознаки в сукупності характеризують особу, що підлягає кримінальній відповідальності за ст. 110 КК, і мають основне значення для кваліфікації злочину. Їх слід відрізнити від даних, що характеризують особу винного, які враховуються судом при призначенні покарання на підставі п. 3 ч. 1 ст. 65 КК. Зокрема, це вік, стан здоров'я, поведінка до вчинення злочину (в побуті, за місцем роботи чи навчання), минуле (зокрема, наявність не знятих чи не погашених судимостей, адміністративних стягнень), склад сім'ї (наяв-

¹ Див.: Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : моногр. К. : Атіка, 2004. С. 45.

ність на утриманні дітей та осіб похилого віку), матеріальний стан тощо.

Висновки до розділу 3

Викладені вище положення про ознаки суб'єктивної сторони та суб'єкта посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) дають підстави дійти таких висновків:

1. Суб'єктивна сторона у всіх чотирьох формах об'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК, характеризується виною у виді прямого умислу. Останній характеризується сукупністю ознак: 1) інтелектуальною ознакою – особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх дій, що містить у собі усвідомлення як їх фактичної сторони, так і їх суспільного характеру; 2) вольовою ознакою – особа бажала їх учинення, тобто цілеспрямовано направляла свою волю на їх учинення.

2. У кожній із форм учинення розглядуваного злочину прямий умисел наповнюється специфічним змістом. Головним чином це обумовлено тим, що інтелектуальна ознака прямого умислу вимагає встановлення усвідомлення винним усіх фактичних об'єктивних ознак, тобто об'єкта, предмета та об'єктивної сторони злочину, а також суспільно небезпечного характеру дій, а вони мають свої особливості в кожній із форм учинення цього злочину.

3. У всіх формах учинення розглядуваного злочину для суб'єктивної сторони складу злочину не є обов'язковим усвідомлення особою, що вона порушує приписи саме ст. 110 КК, а для першої та другої форм учинення цього злочину також не є обов'язковим усвідомлення особою того, що вона порушує приписи саме ч. 2 ст. 5 та ст. 73 Конституції України.

4. На вирішення питання про наявність вини і відповідальність за ст. 110 КК може впливати неправильне уявлення винної особи про юридичні властивості (юридична помилка) чи фактичні ознаки (фактична помилка) вчинюваних дій. Особливої уваги потребує юридична помилка особи в злочинності діяння, коли вона помилково вважає своє діяння не тільки незлочинним, а й правомірним, а тому помилково вважає, що її дії не заподіюють і не можуть заподіяти ніякої шкоди

об'єкту злочину, що вказує на відсутність усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру вчинюваних дій.

5. Мета вчинення злочину, зазначена в ч. 1 ст. 110 КК, є обов'язковою ознакою тільки в перших двох формах об'єктивної сторони злочину. Її фактична реалізація, тобто зміна меж території або державного кордону України, не є обов'язковою для ч. 1 ст. 110 КК, але може виступати підставою для кваліфікації вчиненого за ч. 3 цієї статті. При вчиненні посягання в третій та четвертій формах зазначена мета характеризує не суб'єктивну сторону дій винного, а спрямованість тих дій, до вчинення яких спонукає заклик своїм змістом, тобто характеризує сам зміст заклику.

За своїм кримінально-правовим призначенням зазначена мета в першій та другій формах учинення злочину має екстраординарний характер, оскільки вона ще й визначає зміст об'єктивної сторони та об'єкта злочину. Таке рішення законодавця не є оптимальним і потребує усунення гіперболізації її значення шляхом внесення змін до ст. 110 КК, які конкретизують об'єктивну сторону злочину (ці пропозиції сформульовані в розділі 2 та в загальних висновках).

Мотиви вчинення розглядуваного злочину можуть бути різними і мають кримінально-правове значення тільки як обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання.

6. Суб'єкт злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК, є загальним – фізична осудна особа, яка досягла на момент учинення злочину 16-річного віку і водночас характеризується обмеженням кола осіб ознакою «крім представників влади». Суб'єкт злочину, передбаченого ч. 2 ст. 110 КК – «ті самі дії, якщо вони вчинені особою, яка є представником влади» – є спеціальним, тобто таким суб'єктом може виступати лише представник влади.

РОЗДІЛ 4

КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ, ЩО ОБТЯЖУЮТЬ ТА ОСОБЛИВО ОБТЯЖУЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ

§ 1. Загальні положення

За ступенем суспільної небезпечності (тяжкості) прийнято розрізняти простий (основний), кваліфікуючий, особливо кваліфікуючий та привілейований склади злочину¹. В основі виділення таких складів лежить потреба в диференціації кримінальної відповідальності, про яку можна вести мову тільки тоді, коли розглядаються різні види одного й того ж злочину. Як слушно зазначає В. О. Навроцький, різні види одного і того ж злочину мають місце тоді, коли в основі посягань, передбачених різними статтями чи різними частинами однієї статті КК лежать ознаки одного і того ж складу, які при цьому характеризуються ще й додатковими ознаками².

Ці додаткові ознаки є об'єктивними або суб'єктивними обставинами, які свідчать про посилення чи зменшення ступеня суспільної небезпечності однакових за своїм характером посягань. Тому природно, що використання в диспозиціях статей Особливої частини КК кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих обставин (ознак) виступає чи не найголовнішим засобом диференціації кримінальної відповідальності.

Аналізуючи елементи складу посягання на територіальну цілісність України в попередніх розділах монографії, було розглянуто тіль-

¹ Див.: *Тацій В. Я.* Склад злочину // Кримінальне право України. Загальна частина. С. 106 ; *Кругликов, Л. Л., Васильевский А. В.* Дифференциация уголовной ответственности в уголовном праве. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 165.

² *Навроцький, В. О.* Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / 2-ге вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. С. 441.

ки основний (простий) склад злочину. Він передбачений у ч. 1 ст. 110 КК, яка містить мінімальний набір обов'язкових об'єктивних і суб'єктивних ознак, необхідних і достатніх для притягнення винного до кримінальної відповідальності. Зазначені ознаки є найбільш типовими, а також слугують базою для конструювання більш тяжких складів, передбачених ст. 110 КК. Це означає, що основним безпосереднім об'єктом основного, кваліфікуючого та особливо кваліфікуючого складу посягання на територіальну цілісність України завжди будуть одні й ті ж суспільні відносини, об'єктивна сторона завжди може бути представлена тільки в чотирьох основних формах, передбачених ч. 1 ст. 110 КК, з суб'єктивної сторони суспільно небезпечні дії завжди будуть прямомисними, а суб'єктом їх учинення може бути тільки фізична осудна особа, що досягла шістнадцятирічного віку. Відсутність хоча б однієї ознаки основного складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК виключає можливість кваліфікації дій особи за ч. 2 чи ч. 3 ст. 110 КК і вказує на те, що злочин або взагалі відсутній, або має місце зовсім інший злочин. Таким чином, склади злочинів, передбачені ч. 2 та ч. 3 ст. 110 КК, крім ознак основного складу містять також й інші додаткові ознаки, які альтернативно названі у відповідних диспозиціях із самостійними санкціями.

Установлення в кримінальному законі тієї чи іншої (особливо) обтяжуючої ознаки законодавцем не може бути довільним, а має відповідати певним вимогам. У науці виділяється ряд критеріїв для виокремлення цих ознак. Можна погодитися з Т. А. Леснієвськи-Костаревої, яка вказує на три блоки вимог: вимоги до змісту ознак, їх форми та вимоги формального (логічного) характеру¹. Загалом ці блоки можна звести до наступних вимог: 1) ознака має істотно впливати на ступінь суспільної небезпечності посягання на територіальну цілісність України, 2) вона повинна бути відносно поширеною (чи імовірно бути здатною до цього), 3) ознака не може супроводжувати переважну більшість злочинів цього виду, 4) регламентованість усіх ознак у диспозиції однієї статті, 5) уніфікація конструкцій, 6) однакове вживання термінів тощо.

Перш ніж перейти до аналізу кваліфікуючих ознак, спробуємо коротко обґрунтувати необхідність використання обраної нами термі-

¹ Леснієвськи-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / 2-е изд., перераб. и доп. М. : НОРМА, 2000. С. 253–254.

нології. Оскільки у вченні про склад злочину типові об'єктивні та суб'єктивні обставини прийнято іменувати ознаками, то й різні додаткові до основних ознак обставини також доцільно іменувати ознаками. Більше того, усіх їх можна віднести до об'єктивних (загибель людей або інші тяжкі наслідки), суб'єктивних (учинення особою, яка є представником влади, повторність, учинення його за попередньою змовою групою осіб) чи об'єктивно-суб'єктивних (поєднання з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі). Зміст цих ознак та посилена суворість покарань порівняно з ч. 1 ст. 110 КК свідчать про їх обтяжуючий¹ характер, а оскільки санкція ч. 3 (позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічне позбавлення волі) є значно суворішою за санкцію ч. 2 (позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років), то відповідно ч. 2 містить обтяжуючі, а ч. 3 – особливо обтяжуючі відповідальність ознаки, установлення яких впливає на кваліфікацію злочину.

Ознаки, що обтяжують кримінальну відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України передбачені в ч. 2 ст. 110 КК як «ті самі дії, якщо вони вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі». Ознаки, що особливо обтяжують кримінальну відповідальність за розглядуваний злочин передбачені в ч. 3 ст. 110 КК як «дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків». Отже, законодавець зазначив у ст. 110 КК чотири ознаки, що обтяжують, і дві ознаки, що особливо обтяжують кримінальну відповідальність за цей злочин. Наявність у вчиненому особою злочині хоча б однієї з цих ознак створює підставу для кваліфікації злочину за ч. 2 або 3 ст. 110 КК, які передбачають більш суворе покарання за злочин, порівняно з ч. 1 цієї статті.

У характеристиці кожної із зазначених ознак важливо розрізняти два аспекти. По-перше, юридичний – установлення наявності такої ознаки в конкретному злочині створює правову підставу для кваліфікації діяння за ч. 2 чи 3 ст. 110 КК і тим самим указує на законодавчу оцінку злочину як тяжкого (ч. 2) чи особливо тяжкого (ч. 3). По-друге,

¹ Слово «обтяжуючий» означає такий, який пов'язаний із перевантаженням чим-небудь додатковим, сповнений чим-небудь тяжким, неприємним тощо (Див.: *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. С. 830).

фактичний аспект – кожна із зазначених ознак указує на певну фактичну обставину, яка підвищує ступінь суспільної небезпечності діяння і тим самим обумовлює посилення покарання за його вчинення. Більшість із зазначених ознак також передбачені в ст. 67 КК у переліку обставин, які обтяжують покарання при його призначенні судом, однак із приписів ч. 4 цієї статті випливає, що ще раз їх урахувати не можна, оскільки вони вказані в ст. 110 КК як ознаки злочину, що впливають на його кваліфікацію (кваліфікуючі ознаки).

Із викладеного випливає, що для характеристики кожної із зазначених ознак придатними є як словосполучення «кваліфікуюча ознака, що обтяжує чи особливо обтяжує відповідальність», так і «обставина, що обтяжує чи особливо обтяжує відповідальність». Крім того, окремо з юридичним і фактичним аспектами пов'язані деякі важливі положення, що стосуються загальної характеристики зазначених ознак. Зокрема, у юридичному аспекті важливим є те, що під словами «ті самі дії» (ч. 2 ст. 110 КК) і «дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті» (ч. 3 ст. 110 КК) слід розуміти не всі дії, зазначені в цих частинах, а наявність відповідного складу злочину. Тобто необхідною умовою застосування ч. 2 є наявність в діянні особи складу злочину, передбаченого ч. 1, а необхідною умовою застосування ч. 3 цієї статті – наявність складу злочину, передбаченого ч. 1 або ч. 2 ст. 110 КК. У фактичному аспекті важливим є те, що самостійність впливу кожної обставини на підвищення ступеня суспільної небезпечності обумовлює обов'язковість відображення при кваліфікації розглядуваного злочину всіх обтяжуючих чи особливо обтяжуючих обставин, установлених у конкретному діянні. За наявності таких обставин, передбачених як ч. 2, так і ч. 3 ст. 110 КК, учинене кваліфікується за ч. 3 цієї статті, а при призначенні покарання враховуються всі встановлені обтяжуючі та особливо обтяжуючі обставини.

§ 2. Кваліфікуючі ознаки, що обтяжують кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 110 КК)

У ч. 2 ст. 110 КК передбачено чотири кваліфікуючі ознаки, що обтяжують відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. Для кваліфікації вчиненого особою діяння за цією частиною статті необхідно встановити склад злочину, передбачений її ч. 1, і хоча б одну з цих кваліфікуючих ознак.

Першою такою кваліфікуючою ознакою є вчинення розглядуваного злочину **особою, яка є представником влади**. Як зазначалось нами в розділі 3, ця спеціальна ознака суб'єкта дає підстави для висновку про те, що суб'єкт цього злочину спеціальний. Інша особа може виступати підбурювачем, пособником або організатором цього злочину.

Така кваліфікуюча ознака передбачена тільки в ч. 2 ст. 110 та ч. 3 ст. 109 КК. Її дослідники, як правило, відсилають до тлумачення поняття «представника влади», яке надається при розгляді службової особи як спеціального суб'єкта злочину¹.

Відповідно до ч. 3 ст. 18 КК, службовими особами визнаються, зокрема, особи, які здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування. Отже, йдеться про представників влади як одного з видів службових осіб. Зі змісту ч. 3 ст. 18 КК також випливає, що особа може виконувати такі функції постійно або тимчасово, але в будь-якому разі на законних підставах. Такою підставою може виступати зайняття в установленому законом порядку певної посади або одержання спеціальних владних повноважень від іншої особи чи органу, уповноважених їх надавати, або безпосередньо із закону. Самовільне присвоєння особою владних повноважень або звання службової особи, поєднане із учиненням зазначених у ч. 1 ст. 110 КК дій, кваліфікується за сукупністю злочинів, передбачених ст. 353 і ст. 110 КК.

¹ Див.: *Навроцький В. О.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 91 ; *Бантшиєв О. Ф., Картавцев В. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 253 ; *Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 118 ; *Чуваков О. А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 280.

Зміст функцій представника влади визначений ще в постанові ПВСУ від 26 квітня 2002 р. № 5 «Про судову практику в справах про хабарництво», однак залишається актуальним і тому має значення стосовно ст. 110 КК. Відповідно до п. 1 цієї постанови, до представників влади належать, зокрема, працівники державних органів та їх апарату, які наділені правом у межах своєї компетенції ставити вимоги, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання юридичними і фізичними особами незалежно від їх відомчої належності чи підлеглості¹.

На останні слова, які стосуються незалежності від підлеглості, звернемо додаткову увагу у зв'язку з висловленим в літературі думкою І. В. Діордіци, О. Ф. Бантишева та О. В. Шамари про те, що обов'язковою ознакою представника влади є наявність в особи організаційно-розпорядчих функцій². З цією позицією не можна погодитись, оскільки особливістю організаційно-розпорядчих функцій є їх зв'язок з наявністю в особи підлеглих, стосовно яких вона здійснює керівництво, видаючи обов'язкові для них розпорядження, що також відображено в зазначеній постанові ПВСУ.

Необхідно також відмітити те, що на момент прийняття зазначеного роз'яснення ПВСУ у визначенні службової особи, яке на той час передбачалось у примітці до ст. 364 КК, не було слів «чи місцевого самоврядування». Вони з'явились у чинній редакції ч. 3 ст. 18 КК з 1 липня 2011 р., коли набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 7 квітня 2011 р. № 3207-VI. Як слушно відмітив В. М. Киричко, це «не означає, що раніше особи, які виконували такі функції, не визнавались службовими, адже ці функції охоплювались поняттям «функції представників влади». Тому це законодавче доповнення слід розглядати як таке, що відображає прагнення законодавця дати пряму відповідь у законі на питання щодо визнання зазначених осіб службовими»³.

¹ *Про судову практику у справах про хабарництво* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26 квіт. 2002 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02>.

² *Бантишев О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 77 ; *Діордіца І. В.* Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну ... С. 154.

³ *Киричко В. М.* Кримінальна відповідальність за корупцію. Х. : Право, 2013. С. 37.

Виходячи з такого розуміння не можна погодитись з думкою Є. Д. Скулиша та О. Ю. Звонарьова, що оскільки відповідно до Конституції, до органів державної влади не належать органи місцевого самоврядування, то депутати представницьких органів місцевого самоврядування, а також посадові особи органів місцевого самоврядування не належать до представників влади і не є суб'єктами злочинів за ч. 2 ст. 110 КК¹. До того ж, у ч. 2 ст. 110 КК, як раніше, так і тепер не визначається представник якої саме влади вчинює цей злочин, що дозволяє охоплювати цим поняттям як представників державної влади, так і представників місцевого самоврядування. Наявність у органів місцевого самоврядування саме владних функцій у викладеному вище їх розумінні підтверджується приписами Конституції України. Зокрема, відповідно до ст. 144 Конституції, органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. Більше того, органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів державної виконавчої влади (ст. 143), а місцеві державні адміністрації, як органи державної виконавчої влади, можуть реалізовувати повноваження, делеговані їм відповідними районними чи обласними радами (ст. 119).

У зв'язку з викладеним, з метою надання поняттю представника влади за ч. 2 ст. 110 КК правової визначеності, уникнення різного тлумачення цього поняття пропонуємо змінити формулювання цієї кваліфікуючої ознаки на «представника державної влади чи місцевого самоврядування». На важливість саме такого розуміння цієї обтяжуючої обставини вказують і загальновідомі події в Криму та на сході України 2014 р., пов'язані із учиненням зазначених у ст. 110 КК дій, у тому числі представниками органів місцевого самоврядування, що й підтверджує судова практика.

...11.05.2014 року ОСОБА 1, будучи обраною Муратівським сільським головою Новоайдарського району Луганської області, перебуваючи в с. Муратове Новоайдарського району Луганської області, маючи злочинний намір на зміну меж території та державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, вступила в злочинну змову із

¹ Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України. С. 119.

ОСОБА_3, ОСОБА_4 та іншими нестановленими на даний час особами та вчинила дії, спрямовані на організацію та проведення 11.05.2014 на території сіл Капітанове та Муратове Новоайдарського району Луганської області так званого «Референдуму щодо підтримки акту про державну самостійність «ЛНР»...

Дії обвинуваченої ОСОБА_1 правильно кваліфіковані за ч. 2 ст. 110 КК як умисні дії, учинені з метою зміни меж території та державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, діючи за попередньою змовою групою осіб, будучи представником влади¹...

Для правильного застосування ч. 2 ст. 110 КК також важливим є правильне розуміння сутнісної причини визнання розглядуваної обставини обтяжуючою відповідальність. Вона полягає в тому, що представник влади, учиняє зазначені в ч. 1 ст. 110 КК дії з використанням наданої йому влади, чим заподіює шкоду додатковому безпосередньому об'єкту – суспільним відносинам у сфері службової діяльності представників влади. Це означає, що такий безпосередній об'єкт у цьому складі злочину слід визнати додатковим обов'язковим об'єктом, а спосіб учинення злочину – використання влади – додатковою обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочину.

Зазначене знаходить своє підтвердження в науковій літературі. Так, на думку більшості вчених, учинення посягання на територіальну цілісність особою, яка є представником влади, має місце тільки тоді, коли службова особа використовує при цьому владні повноваження². У цілому підтримуючи таку думку, вважаємо, що законодавче формулювання «вчинення представником влади» не є оптимальним та може призвести до проблем у правозастосуванні. Це пов'язано з тим, що буквально розуміння цієї кваліфікуючої ознаки не містить указівки на те, що представник влади посягає на територіальну цілісність України використовуючи свою владу. Може скластися враження, що ознака «вчинення представником влади» має місце як тоді, коли винна особа використовувала надану їй владу при вчиненні посягання на територіальну цілісність України, так і тоді, коли вона її не використовувала.

¹ Вирок Новоайдарівського районного суду Луганської області від 14 квіт. 2016 р. у справі № 419/1240/16-к / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57147843>.

² Див.: *Навроцький В. О.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 91 ; *Бантишев О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 116, 118 ; *Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олійников Д. О.* Науково-практичний коментар до Розділу I ... С. 47.

Однак таке тлумачення охоплює й ситуації, коли шкода додатковому об'єкту не заподіюється, а отже – зникають підстави для підвищення відповідальності.

Таке розуміння цієї обставини також указує на те, що вчинення розглядуваного злочину представником влади є спеціальною нормою щодо злочинів у сфері службової діяльності, передбачених ст. 364 КК («Зловживання владою або службовим становищем») і ст. 365 КК («Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу»). У разі конкуренції цих норм підлягає застосуванню спеціальна норма, зазначена в ч. 2 ст. 110 КК.

Другою кваліфікуючою ознакою, що обтяжує відповідальність за ч. 2 ст. 110 КК, є **повторність** учинення дій, зазначених в ч. 1 цієї статті. Така повторність підпадає під загальне визначення повторності злочинів, передбачене ч. 1 ст. 32 КК, відповідно до якої повторністю злочинів визнається вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК. Виходячи із приписів ст. 32 КК та їх роз'яснень, наведених у постанові ПВСУ «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 4 червня 2010 р. № 7¹ зазначену повторність можна характеризувати наступною сукупністю ознак. По-перше, кількісна ознака – учинення особою двох або більше злочинів. По-друге, кожний із злочинів сам по собі містить усі ознаки злочину, передбаченого ч. 1, 2 або 3 ст. 110 КК, і за його вчинення особою не було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, установленими законом, не було засуджено без призначення покарання або зі звільненням від покарання, не була погашена чи знята судимість. По-третє, зазначені злочини вчинюються неодноразово, тобто не збігаються за часовими показниками початкові моменти вчинення кожного з них. По-четверте, кожен із злочинів має свою суб'єктивну сторону, зокрема самостійний умисел, який виникає щоразу перед учиненням окремого злочину. По-п'яте, повторне вчинення злочинів можливе до засудження за злочини або після засу-

¹ *Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 4 черв. 2010 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10>.

дження, якщо судимість не знята і не погашена в установленому законом порядку.

Від повторності злочинів слід відрізнити вчинення особою двох або більше дій, передбачених ч. 1 ст. 110 КК, які об'єднані єдиним злочинним наміром і тому кожна дія є не самостійним злочином, а лише елементом одиничного (єдиного) злочину, який називається продовжуваним за ч. 2 ст. 32 КК. У таких випадках особа ще до вчинення першого діяння усвідомлює, що для реалізації її злочинного наміру необхідно вчинити декілька діянь. Під тотожністю діянь, яка характеризує продовжуваний злочин відповідно до ч. 2 ст. 32 КК, стосовно ст. 110 КК слід розуміти дії, які можуть бути однаковими або різними за своїми фактичними ознаками, однак є однаковими (тотожними) за юридичними ознаками, тобто всі вони підпадають під дію ч. 1 ст. 110 КК. Отже єдиним злочинним наміром можуть охоплюватись як дії, учинювані в одній формі об'єктивної сторони, так і в різних формах.

Учинені особою злочини, крім повторності, можуть утворювати ще й сукупність злочинів, якщо вони передбачені різними частинами ст. 110 КК і за жоден з них їй не було засуджено. Відповідно до ч. 2 ст. 33 КК у таких випадках кожен з них підлягає окремій кваліфікації за відповідною частиною ст. 110 КК, тобто одночасно має місце повторність і сукупність злочинів. Зокрема, у випадках, коли особа спочатку вчинила дії, зазначені в ч. 1, а згодом дії, зазначені в ч. 3 ст. 110 КК, учинене кваліфікується за сукупністю цих злочинів, передбачених ч. 1 ст. 110 і ч. 3 ст. 110 КК із зазначенням у процесуальних документах, які стосуються обвинувачення особи, повторності злочинів (ч. 2). Відповідно до п. 9 вищезазначеної постанови ПВСУ повторність і сукупність має місце і тоді, коли особа вчинила декілька дій, зазначених у ч. 1 ст. 110 КК, які утворюють повторність, але перші з них не мають кваліфікуючих ознак. У таких випадках перший злочин кваліфікується за ч. 1 ст. 110 КК, а один чи декілька наступних за відсутності інших кваліфікуючих ознак – за ч. 2 ст. 110 КК за ознакою повторності.

У деяких випадках учинення декількох злочинів, передбачених ст. 110 КК, містить ознаки повторності злочинів, однак, на відміну від вищезазначених випадків, не містить ознак сукупності злочинів і водночас кваліфікується не за ч. 2 ст. 110 КК. Зокрема, у разі вчинення особою двох злочинів, кожний з яких передбачений ч. 3

ст. 110 КК, учинене кваліфікується разом за цією частиною, а повторність злочинів (ч. 2) зазначається в процесуальних документах, які стосуються обвинувачення особи, та враховується судом при призначенні особі покарання.

Однорідність характеру суспільної небезпечності злочинів, передбачених статтями 109 – 110², обумовлена наявністю в них єдиного видового об'єкта – основ суверенітету Українського народу (народного суверенітету), на наш погляд, містить підстави для розширення поняття повторності за ч. 2 ст. 110 КК. Тому пропонуємо передбачити в ній відповідальність за повторність однорідних злочинів. Для цього необхідно в примітці до ст. 110 КК зазначити, що «повторністю визнається вчинення цього злочину особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 110² КК». У разі прийняття пропозицій щодо доповнення КК ст. 110³, це визначення пропонуємо поширити і на неї.

Наукове обґрунтування такого виду повторності вже здійснено у загальних роботах про повторність злочинів¹ і підтверджено практикою застосування статей КК, у яких законодавець зазначив повторність однорідних злочинів як кваліфікуючу ознаку (зокрема, це ч. 2 ст. 152, ч. 2 ст. 185, ч. 2 ст. 187, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 307 та ін.). У всіх подібних випадках однорідність об'єктів посягань відображає ставлення особи, яка вчинила злочин, до цих об'єктів. Тому повторення особою однорідних злочинів відображає одну й ту ж антисоціальну спрямованість особи. Більше того, у таких випадках один і той же мотив злочину може задовольнятися шляхом учинення різних однорідних злочинів. Саме це вказує на однакове підвищення ступеня суспільної небезпечності особи, що вчинила злочин.

Третьою кваліфікуючою ознакою, що обтяжує відповідальність за ч. 2 ст. 110 КК, є вчинення дій, зазначених у ч. 1 цієї статті, **за попередньою змовою групою осіб**. Узагалі вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб є формою співучасті, яка часто використовується законодавцем у кримінальному законі як ознака, яка обтяжує відповідальність. Форма співучасті – це об'єднання

¹ Див.: *Тютюгін В. І., Зінченко І. О.* Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання : моногр. / за заг. ред. проф. В. І. Тютюгіна. Х. : Фіні, 2008. 336 с. ; *Зінченко І. О.* Види множинності злочинів: кримінально-правовий зміст і співвідношення : наук. нарис / за наук. ред. проф. Тютюгіна В. І. Х. : Юрайт, 2012. 64 с.

співучасників за певними ознаками. У науковій літературі можна віднайти різні варіанти класифікації форм співучасті, однак ми підтримуємо погляди тих авторів, які виділяють форми співучасті за двома критеріями: 1) за характером виконуваних співучасниками ролей – просту (без розподілу ролей) та складну (з розподілом ролей); і 2) за ступенем стійкості суб'єктивних зв'язків між ними – вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою чи злочинною організацією¹.

Учинення злочину за попередньою змовою групою осіб обтяжує відповідальність за нього тому, що підвищує ступінь суспільної небезпечності як самих дій, так і винних осіб. Головним чином це пов'язано з тим, що поєднання зусиль декількох суб'єктів злочинів може значно підвищувати їх здатність заподіяти більшу шкоду об'єкту злочину.

На думку М. Й. Коржанського, зазначена ознака в складі посягання на територіальну цілісність України може бути зайвою, оскільки вчинити таке посягання одному неможливо². З таким твердженням не можна погодитись, оскільки, по-перше, статистика свідчить про те, що найбільш розповсюдженими формами посягання на територіальну цілісність України є саме публічні заклики та розповсюдження матеріалів, які легко може вчинити й одна особа (без змови з іншими), про що свідчить й судова практика³; по-друге, у перших

¹ Див.: *Панов М. І.* Співучасть у злочині // Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х. : Право, 2015. С. 240–241.

² *Коржанський М. Й.* Кримінальне право і законодавство України. Особл. част. С. 34.

³ Див.: *Вирок Бабушкінського район. суду м. Дніпропетровська* у справі № 200/13094/14-к від 30 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40048690> ; *Вирок Ізюмського міськрайон. суду Харківської обл.* у справі № 623/1559/14-к від 21 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39831771> ; *Вирок Кіровського район. суду Дніпропетровська* у справі № 203/4434/14-к від 14 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39736487> ; *Вирок Краматорського міськ. суду Донецької обл.* у справі № 234/9873/14-к від 03 листоп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41193137> ; *Вирок Крюківського район. суду м. Кременчука Полтавської обл.* у справі № 1-кп/537/257/2014 від 20 серп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40202024> ; *Вирок Шевченківського район. суду міста Києва* у справі № 761/17442/14-к від 22 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40066137> ; *Ухвала Колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ* від 15 верес. 2011 р. / Єдиний держ. реєстр судових

двох формах одноособове посягання на територіальну цілісність може виражатися в незаконних діях вищих посадових осіб держави в юридичній площині – з передачі суверенних прав на територію іншому суб'єкту; по-третє, учинення розглядуваного злочину в будь-якій формі можливе і групою осіб без попередньої змови¹. Тому вчинення цього злочину за попередньою змовою групою осіб указує на більш високий ступінь суспільної небезпечності порівняно з обома зазначеними видами посягань.

Зі змісту ст. 26 КК та ч. 2 ст. 28 КК випливає, що вчинення розглядуваного злочину за попередньою змовою групою осіб характеризується такими ознаками: 1) зазначені в ч. 1 ст. 110 КК дії вчинюють спільно два або більше суб'єкти злочину; 2) вони заздалегідь, тобто до початку злочину, домовились про це. Спільне вчинення ними зазначених дій може виражатися як у вчиненні ними однакових дій, так і в розподілі між ними частин того обсягу дій, який група вважала необхідним для реалізації спільного умислу. Такий розподіл функцій стосується безпосереднього виконання дій, які повністю або частково утворюють об'єктивну сторону злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК. Змова про вчинення злочину між співучасниками групи повинна бути досягнута до початку вчинення «дій з метою...», публічних закликів до таких дій чи розповсюдження матеріалів із такими закликами. Як відомо, вона повинна виникнути не пізніше стадії готування до злочину².

У зв'язку з викладеним важливо звернути увагу на тривалу дискусію в науці кримінального права щодо того, як розуміти вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб – лише як співвиконавство чи визнавати, що ця форма охоплює і співучасть з розподілом ролей³. Аналіз матеріалів судової практики підтверджує, що

рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18246119>.

¹ Див. Додаток 2 монографії.

² Гуторова Н. А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины. С. 74.

³ Див.: Гуторова Н. А. Там само. С. 75 ; Зелинский А. Ф. Соучастие в преступлении : науч. изд. Волгоград : Высш.следств. шк. МВД СССР, 1971. С. 28 ; Зінов'єва І. О. Окремі питання кваліфікації злочинів, учинених групою осіб за попередньою змовою // Право України. 2014. № 1. С. 317 ; Панов М. І. Співучасть у злочині // Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. Т. 1. Х. : Право, 2013. С. 104 ; Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. С. 563 ; Навроцкий В. О. Співучасть у злочині та причетність до злочину // Українське кримінальне право. Загальна частина : підруч. / за заг.

така невизначеність в цьому питанні викликає ухвалення судових рішень з неоднаковим застосуванням норми в подібних ситуаціях. Так, стосовно ОСОБИ_2 судом було встановлено, що він познайомився із ОСОБОЮ_4, який запропонував розповсюдити 17 газет «Новороссія» та 44 листівки. ОСОБА_2 погодився на це прохання і отримав зазначені матеріали. Суд кваліфікував дії винного за ч. 1 ст. 14, ч. 1 ст. 110 КК (тобто, за відсутності кваліфікуючої ознаки)¹. У іншій подібній справі судом були кваліфіковані дії ОСОБИ_2 як такі, що вчинені за попередньою змовою групою осіб, оскільки останній, отримавши електронного листа від невстановленої слідством особи з пропозицією розповсюджувати на території м. Куп'янська газети «Новороссія», погодився та отримав 1000 примірників газети у відділенні «Нової Пошти»².

На наш погляд, розглядавану кваліфікуючу ознаку за ч. 2 ст. 110 КК слід розуміти як співвиконавство двох або більше суб'єктів злочину. Як правильно зазначає В. О. Навроцький, у групі, яка вчиняє злочин за попередньою змовою, кожний її учасник відповідає як виконавець, незалежно від характеру виконуваної в спільному злочині ролі³. Як убачається, на концепції співвиконавства основані і роз'яснення цієї форми вчинення злочину стосовно деяких інших злочинів, наведені в постановках ПВСУ, прийнятих після набуття чинності новим КК⁴. Таке рішення означає, що дії організатора

ред. В. О. Навроцького. К. : Юрінком Інтер, 2013. С. 403 ; *Ярмиш Н.* Проблеми кваліфікації злочинів, вчинених групою осіб за попередньою змовою // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. 2010. № 4. С. 57.

¹ *Вирок Бабушкінського район. суду м. Дніпропетровська у справі № 200/13094/14-к від 30 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень.* URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40048690>.

² *Вирок Куп'янського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 628/2502/14-к від 15 серп. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень.* URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40150741>.

³ *Навроцький В. О.* Співучасть у злочині та причетність до злочину // Українське кримінальне право. Загальна частина. С. 403.

⁴ Див.: *Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 8 жовт. 2004 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-04> ; *Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 15 квіт. 2005 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-05> ;

ра, підбурювача і пособника, зазначені відповідно в частинах 3, 4 і 5 ст. 27 КК, кваліфікуються не як учинення злочину за попередньою змовою групою осіб, а за частинами 3, 4 або 5 ст. 27 і ст. 110 КК у тих випадках, коли такі дії не є безпосереднім спільним учиненням дій, передбачених у ч. 1 ст. 110 КК.

Учинення дій, зазначених у ч. 1 ст. 110 КК, організованою групою (ч. 3 ст. 28 КК) чи злочинною організацією (ч. 4 ст. 28 КК) також необхідно кваліфікувати як учинення цього злочину за попередньою змовою групою осіб, оскільки загальноприйнято, що кожна наступна форма співучасті характеризується й ознаками попередніх форм співучасті¹. Однак, якщо в таких випадках буде встановлено, що створення організованої групи чи злочинної організації або участь в них, або участь у злочині, учинюваному в їх складі самі собою визнаються закінченим злочином за іншими статтями КК, який при цьому карається більш суворо, то вчинене потребуватиме додаткової кваліфікації за відповідною статтею КК, наприклад, за ст. 255 КК.

На думку Л. В. Мошняги, учинення злочину організованою групою необхідно передбачити як особливо кваліфікуючу обставину². Як убачається, актуальність цієї пропозиції зменшилась у зв'язку з тим, що законодавець значно посилив покарання за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 110 КК, – максимальне покарання

Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листоп. 2009 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09> ; *Про судову практику у справах про злочини проти життя і здоров'я особи* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лют. 2003 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03> ; *Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 3 черв. 2005 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-05> ; *Про судову практику у справах про хабарництво* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26 квіт. 2002 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02>.

¹ Див.: *Буллін Ю. В.* Проблеми кваліфікації злочинів, вчинених злочинною організацією // Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (Харків, 1-2 жовт. 2002 р.). Х. : Сх.-регіонал. центр гуманіт.-освітніх ініціатив, 2003. С. 165 ; *Навроцький В. О.* Основи кримінально-правової кваліфікації. С. 181.

² *Мошняга Л. В.* Кваліфікуючі ознаки складів злочинів, що передбачають відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. 2010. № 2. С. 187.

у виді позбавлення волі підвищено з 5 до 10 років¹. Це дозволяє суду врахувати більш високий ступінь суспільної небезпечності вчинення злочину в зазначеній формі співучасті при призначенні покарання винній особі.

Четвертою кваліфікуючою ознакою, що обтяжує відповідальність за ч. 2 ст. 110 КК, є вчинення дій, зазначених у ч. 1 цієї статті, **поєднаних з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі**. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті також виступають самостійною формою об'єктивної сторони за ст. 161 КК «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками». Сполучення в ч. 2 ст. 110 КК ознак, передбачених ч. 1 ст. 110 КК і ознак, передбачених ч. 1 ст. 161 КК свідчить про те, що має місце складений злочин, який вважається чи не найпоширенішим видом ускладнених одиничних злочинів. Як відомо, для появи в законі складеного злочину потрібно, щонайменше, дві обов'язкові умови: 1) складення в об'єктивній дійсності типової стійкої форми складної злочинної діяльності та 2) її закріплення законодавцем в одному складі². Відторгнення території, особливо у виді самопроголошення пов'язано, як правило, із національною чи релігійною належністю населення певного регіону, етнічними та конфесійними конфліктами, тому зазначене поєднання цих дій у ч. 2 ст. 110 КК викликано поширеністю такого їх фактичного або можливого поєднання в реальному житті. Водночас таке поєднання вказує на наявність у цьому складі злочину додаткового обов'язкового об'єкта, яким слід визнати мирні суспільні відносини між людьми різних національностей або релігійних переконань. Заподіяння або можливість заподіяння йому шкоди підвищує ступінь суспільної небезпечності розглядуваних злочинних дій.

Під розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, як правило, розуміється доведення до високого ступеня, граничне посилення серед певних груп населення настроїв неприязні, ненависті до

¹ Див.: *Про внесення змін до Кримінального кодексу України* (щодо відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України) : Закон України № 1183-VII від 8 квіт. 2014 р. / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1183-18>.

² Зинченко *И. А.* Составные преступления : моногр. X. : Вапнярчук Н. М., 2005. С. 57.

представників інших етнічних груп чи конфесій або до атеїстів¹. Його також визначають як активні дії, здійснені для того, щоб поширити в суспільстві чи його окремих групах поглядів, ідеології, що ґрунтуються на сильно виражених, агресивних почуттях ворожості, ненависті до людей за відповідними ознаками², а також як дії, що явно виражають неприязне відношення до тієї чи іншої нації або релігії³. На думку Л. В. Мошняги, досліджувана ознака присутня в тих випадках, коли змістом публічних закликів чи розповсюджуваних матеріалів є посилення серед тих чи інших груп населення певних ворожих настроїв, почуття сильної неприязні, огиди до інших етнічних або релігійних груп або приниження позитивних якостей тієї чи іншої етнічної чи релігійної групи порівняно з іншими⁴.

На наш погляд, викладені позиції потребують деяких уточнень та доповнень. *По-перше*, розпалювання національної чи релігійної ворожнечі за ч. 2 ст. 110 КК здійснюється з тією самою метою, що зазначена в ч. 1 цієї статті – антиконституційної зміни меж території або державного кордону України. Таким чином, таке розпалювання ворожнечі слід розглядати як спосіб учинення дій, передбачених ч. 1 ст. 110 КК, учинюваних у першій та другій формах («дії, вчинені з метою...»). Стосовно публічних закликів та розповсюдження матеріалів із закликами (третья та четверта форми) розпалювання національної чи релігійної ворожнечі є ознаками, що характеризують зміст закликів. *По-друге*, поняття розпалювання охоплює собою дії: а) які викликають національну чи релігійну ворожнечу або б) які посилюють уже існуючу таку ворожнечу. *По-третьє*, ворожнеча характеризує такий стан відносин між людьми, при якому люди певної національності чи релігійних переконань розглядаються як ворог, з яким необхідно бо-

¹ Див.: *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина. С. 55–56 ; *Кузнєцов В. О., Гіжевський В. К.* Кримінальне право України. С. 122 ; *Селецький С. І.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 16.

² Див.: *Кримінальне право. Особлива частина* : підруч. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон-2, 2012. С. 275.

³ Див.: *Матишевський П. С.* Злочини проти держави // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 59–60 ; *Баттишев О. Ф., Картавіцев В. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 257 ; *Чуваков О. А.* Преступлення против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 280.

⁴ *Мошняга Л. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України. С. 175.

ротись. *По-четверте*, при розпалюванні ворожнечі дії вчинюються з прямим умислом, спрямованим на те, щоб зазначена ворожнеча виникла чи посилилась у відносинах між людьми. Тому їх слід відрізнити від реалізації особою свого конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України). Реалізація такого права може виражатися в тому числі в негативних оцінках діяльності окремих представників певних національностей чи релігій, висловленні свого особистого негативного ставлення до них, їх діяльності, чи до певних релігійних переконань. Використання в промові слів «хохли», «кацапи», «москалі», як правило, саме собою також не є підставою для визнання розпалювання ворожнечі. *По-п'яте*, для кваліфікації за цією ознакою не є обов'язковим фактичне виникнення зазначеної ворожнечі.

Щодо співвідношення вчинення дій, зазначених у ч. 1 ст. 110 КК, поєднаних з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, зі злочином, передбаченим ст. 161 КК, у науці висловлена думка про те, що між ними є конкуренція загальної та спеціальної норми¹. На наш погляд, це питання повинно вирішуватись за правилами кваліфікації злочинів за наявності конкуренції цілого (ч. 2 ст. 110 КК) і частини (ч. 1 ст. 161 КК). У таких випадках, як відомо, учинене кваліфікується за статтею КК про ціле², тобто за ч. 2 ст. 110 КК. На вирішення цього питання не впливає наявність кваліфікуючих ознак, передбачених частинами 2 і 3 ст. 161 КК, оскільки покарання за ч. 2 ст. 110 КК є більш суворим. Лише в разі вчинення особою ще й інших дій, передбачених у диспозиції ч. 1 ст. 161 КК, учинене потребує додаткової кваліфікації за цією статтею, оскільки вони не охоплюються диспозицією ч. 2 ст. 110 КК. Зокрема, це дії, спрямовані на розпалювання расової ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, обмеження прав або встановлення привілеїв громадян за певними ознаками.

Характер суспільної небезпечності розпалювання національної чи релігійної ворожнечі вказує на можливість того, що в разі фактич-

¹ *Панькевич В. М.* Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. К. : Б. в., 2007. С. 4, 9.

² *Тютюгін В. І., Зінченко І. О.* Множинність злочинів ... С. 143.

ного виникнення такої ворожнечі розглядувані дії можуть фактично поєднуватись з діями, спрямованими на повне або часткове знищення людей відповідної національності, раси або релігії, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень чи іншими діями, передбаченими ч. 1 ст. 442 КК «Геноцид». У таких випадках учинене кваліфікується за сукупністю цих злочинів.

Вищерозглянуті кваліфікуючі ознаки, що обтяжують відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, стосуються всіх форм учинення злочину. Однак, як нам убагацьється, існують підстави для додаткової диференціації відповідальності за вчинення цього злочину в третій та четвертій формах, тобто публічних закликів та розповсюдження матеріалів із закликами. У розділі 1 роботи нами наведені аргументи про необхідність виділення цих дій в окрему ст. 110³ КК, як таких, що мають менший ступінь суспільної небезпечності. При реалізації цієї пропозиції пропонуємо в ч. 2 ст. 110³ додатково передбачити дві кваліфікуючі ознаки, що обтяжують відповідальність: учинення дій, зазначених у ч. 1 цієї статті, в особливий період або з використанням засобів масової інформації.

Учинення злочинного діяння в *особливий період* уже визнано законодавцем конститутивною ознакою основного складу перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114¹ КК) згідно із Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» від 8 квітня 2014 р.¹ Під особливим періодом розуміється період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій². Для цього періоду характерні, визначені законами України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. № 1932-ХІІ, «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 р.

¹ Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України) : Закон України № 1183-VII від 8 квіт. 2014 р. / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1183-18>.

² Див.: Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України № 3543-ХІІ від 21 жовт. 1993 р. / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3543-12> ; Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-ХІІ / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

№ 3543-ХІІ та іншими нормативними актами, особливості функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

На нашу думку, учинення публічних закликів або розповсюдження матеріалів з такими закликами в особливий період істотно посилює суспільну небезпечність публічних закликів та розповсюдження матеріалів із закликами, про які йдеться в ст. 110 КК. Це пов'язано з тим, що в такій обстановці здатність держави і суспільства протидіяти злочинним діям послаблюється, а інформаційний вплив змісту закликів та їх результативність посилюються, що обумовлює можливість заподіяння злочинними діями більшої шкоди об'єкту злочину. У виділенні такої кваліфікуючої ознаки стосовно перших двох форм учинення злочину, передбаченого ст. 110 КК, як убачається, немає потреби, оскільки вчинення таких дій, як правило, й відбувається в особливий період або призводить до виникнення такого періоду.

Використання ЗМІ для вчинення публічних закликів і розповсюдження матеріалів із закликами посилює суспільну небезпечність посягання, оскільки дозволяє з максимальною оперативністю, у максимальних об'ємах та відразу великій кількості людей повідомити зміст закликів. При цьому сила інформаційного впливу на публіку також може посилюватись, якщо використовуються професійні знання працівників ЗМІ чи інших спеціалістів в цій сфері. Таке посилення може бути викликано і авторитетом самого ЗМІ. Як показує судова практика таке використання ЗМІ має місце. Як приклад, можна навести справу, у якій ОСОБА_2 дав інтерв'ю передачі «Актуальна розмова», що демонструвалась у відкритому доступі на сайті телеканалу «АТВ»¹.

Саме враховуючи зазначені властивості ЗМІ, законодавець уже визнав таку кваліфікуючу ознаку, обтяжуючою відповідальність особи, стосовно публічних закликів та розповсюдження матеріалів із

¹ Вирок Шевченківського район. суду міста Києва у справі № 761/17442/14-к від 22 лип. 2014 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40066137>.

закликами в ч. 2 ст. 109 та ч. 2 ст. 258² КК. Виходячи із змісту ст. 22 Закону України «Про інформацію», під ЗМІ слід розуміти засоби, призначені для публічного поширення (з метою доведення до необмеженого кола осіб) друкованої або аудіовізуальної інформації¹. За змістом ч. 2 ст. 110³ КК, що нами пропонується, під використанням ЗМІ слід розуміти використання лише тих друкованих або електронних ЗМІ, які зареєстровані в установленому законом порядку.

§ 3. Кваліфікуючі ознаки, що особливо обтяжують кримінальну відповідальність (ч. 3 ст. 110 КК)

У ч. 3 ст. 110 КК установлена найбільш сувора відповідальність за вчинення розглядуваного злочину, а саме за дії, **передбачені частинами першою або другою цієї статті, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків**. Важлива відмінність цих приписів від тих, що передбачені в ч. 2 ст. 110 КК, полягає в наступному. По-перше, кваліфікуючі ознаки, що особливо обтяжують кримінальну відповідальність – загибель людей або інші тяжкі наслідки – відображають фактичне заподіяння тяжкої шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, що й обумовило визнання законодавцем цього злочину особливо тяжким. По-друге, склад злочину, передбачений ч. 3 ст. 110 КК, за конструкцією об'єктивної сторони змінено з усічено-формального (частини 1 і 2 ст. 110 КК) на матеріальний. Це означає, що обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злочину є: а) суспільно небезпечні дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, б) їх наслідки – загибель людей або інші тяжкі наслідки, в) причинний зв'язок між зазначеними діями і наслідками. Злочин визнається закінченим із моменту настання тяжких наслідків.

Під учиненням дій, передбачених частинами першою або другою цієї статті, слід розуміти вчинення дій, у яких є склад злочину, передбачений частиною першою або другою цієї статті. Поняттям тяжких наслідків охоплюються будь-які види тяжких наслідків. Причинний зв'язок указує на те, що зазначені дії передували наслідкам у

¹ Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-ХІІ / Офіц. сайт ВРУ.
URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

часі і в конкретній ситуації виступили головною, визначальною умовою (фактором) їх настання.

Крім того, інакше виглядає суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 110 КК. По-перше, зміст умислу характеризують ознаки, які відображають ставлення особи не лише до вчинюваних нею дій, а й до їх тяжких наслідків. Тобто це може бути як прямий, так і непрямий умисел. По-друге, така конструкція об'єктивної сторони злочину допускає визнання змішаної форми вини. У такому разі зазначені в частинах 1 або 2 ст. 110 КК дії вчинюються особою умисно, а її ставлення до тяжких наслідків характеризується як необережність у формі злочинної самовпевненості або злочинної недбалості (ст. 25 КК).

Це питання є одним із проявів більш загальної дискусії про допустимість змішаної (складної) форми вини взагалі, яка існує протягом тривалого часу і продовжується нині¹. На наш погляд, учинення зазначених у ч. 1 ст. 110 КК дій саме собою є умисним злочином і зміст такого умислу завжди встановлюється при кваліфікації дій за ч. 3 цієї статті, але психічне ставлення особи до тяжких наслідків не обмежено в законі певною формою вини, тому воно може бути умисним або необережним. У цілому цей злочин визнається умисним. Крім того, необхідно приймати до уваги, що можливість змішаної форми вини в таких складах злочинів визнано в пункті 13 постанови ПВСУ від 4 червня 2010 р. № 7². Разом з тим, не можна погодитися з висловленою в літературі думкою, що злочин, передбачений ч. 3 ст. 110 КК, спричиняє два різних наслідки (найближчий та віддалений) з різним психічним ставленням до них³. Конструкція ч. 3 ст. 110 КК передбачає

¹ Див. напр.: *Бабанін С. В.* Змішана форма вини у кримінальному праві України // *Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ.* 2014. № 2. С. 186 – 192 ; *Комаров О. Д., Тувакльєва М. М.* Злочини з двома формами вини // *Проблеми науки кримін. права та їх вирішення у законотв. та правозаст. діяльності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. X.* : Право, 2015. С. 474–477 ; *Крайчик Г. С.* Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовій практиці // *Вісн. Асоц. кримін. права України.* 2015. № 2 (5). С. 97–110. URL : http://nauka.nlu.edu.ua/?page_id=1348 ; *Пушкар О. А.* Розвиток кримінального законодавства щодо змішаної форми вини // *Часопис Київського університету права.* 2015. № 4. С. 310–314.

² *Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 4 черв. 2010 р. / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10>.

³ Див.: *Сичевський В. В., Харитонов С. І., Олейніков Д. О.* Науково-практичний коме-

альтернативні тяжкі наслідки, серед яких не має підстав виділяти перший (найближчий) та другий (похідний, віддалений) наслідки.

Деякі питання, що стосуються змісту тяжких наслідків у цьому складі злочину та суб'єктивного ставлення до них винної особи в науці кримінального права вирішуються по-різному і потребують більш детального розгляду. Насамперед, це стосується поняття «загибель людей», яке визначається по-різному, і це при тому, що воно також передбачено в деяких інших статтях КК. Законодавець також використовує поняття «загибель кількох осіб» (ч. 3 ст. 286, ч. 3 ст. 414, ч. 2 ст. 415 КК), «загибель населення» (ч. 2 ст. 253 КК), «загибель людини» (ч. 3 ст. 258, ч. 3 ст. 270¹ КК).

При аналізі «загибелі людей» стосовно ч. 3 ст. 110 КК більшість учених наполягають на поширювальному способі тлумачення, згідно з яким загибель людей означає заповідання смерті хоча б одній людині¹. Підтримується таке тлумачення і в роз'ясненнях ПВСУ, у яких загибель людей розуміється як заповідання смерті хоча б одній особі² або як випадки смерті однієї або кількох осіб³. Водночас висловлена критика такого розуміння «загибелі людей». Так, В. О. Навроцький указує на те, що з граматичної точки зору слово «людей» означає тільки множину (декілька осіб), а термін «загибель людей» рівнозначне тер-

нтар до Розділу I... С. 46–47.

¹ Див.: *Бантшиев О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 86 ; *Матишевський П. С.* Злочини проти держави // Кримінальне право України. Особлива частина. С. 59–60 ; *Селецький С. І.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 16 ; *Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 122 ; *Чуваков О. А.* Преступлення против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 280 ; *Харченко В. Б., Перекрестов Б. Ф.* Уголовное право Украины. Особенная часть ... С. 20.

² Див.: *Про судову практику у справах про викрадення та інші незаконне поведіння зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 26 квіт. 2002 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02> ; *Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 груд. 2004 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.

³ Див.: *Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 12 черв. 2009 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09>.

міну «загибель кількох осіб» і вживається на противагу термінам, що позначають смерть однієї особи (наприклад, смерть потерпілого)¹.

На наш погляд, зміст поняття «загибель людей» за ч. 3 ст. 110 КК слід визначати з обов'язковим урахуванням того словосполучення, до якого включені зазначені слова, тобто в сукупності зі словами «або інші тяжкі наслідки». Осмислення цього словосполучення в цілому дає підстави для висновку, що загибель людей визнається одним із видів тяжких наслідків. Це означає, що загибель людей слід розглядати як вид тяжких наслідків, виділений за ознакою об'єкта (життя людини), якому заподіюється такий наслідок. У такому смислового значенні поняття «загибель людей» охоплює собою наслідки у вигляді смерті не тільки декількох осіб, а й смерті однієї особи, яка безсумнівно є тяжким наслідком сама собою. Указівка на людей у розглядуваному словосполученні означає, що йдеться про загибель саме людей, як одного з видів живих істот. У тих випадках, коли необхідно вказати на кількість потерпілих осіб законодавець використовує інше формулювання – «загибель кількох осіб» (ч. 2 ст. 286 КК). На користь викладеного нами розуміння загибелі людей за ч. 3 ст. 110 КК говорить і те, що загибель однієї людини сама собою є тяжким наслідком, а формулювання «загибель людей або інші тяжкі наслідки» охоплює всі види тяжких наслідків.

Під «іншими тяжкими наслідками» за ч. 3 ст. 110 КК слід розуміти будь-які, крім загибелі людей, інші види таких наслідків. Відсутність у законі ознак, які конкретизують такі наслідки означає, що це поняття належить до так званих оціночних понять, які є загальновідомими в науці кримінального права. Це означає, що тяжкість наслідків визначається в кожному конкретному випадку стосовно фактично заподіяних наслідків і з урахуванням усіх обставин учинення злочину. Науковці, які тлумачили це поняття відносно ч. 3 ст. 110 КК, як правило, вказували на наслідки у виді шкоди здоров'ю, значних матеріальних збитків, нанесення шкоди громадському порядку та міждержавним відносинам². При визначенні тяжких наслідків у виді матеріаль-

¹ *Навроцький В. О.* «Загибель людей» як вид злочинних наслідків : проблеми встановлення змісту та кваліфікації // Кримін.-правова охорона життя та здоров'я особи : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 квіт 2004 р. К., Х. : Юрінком Інтер, 2004. С. 47.

² Див.: *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина. С. 56 ; *Матишевський П. С.* Злочини проти держави //

ної шкоди, на думку М. І. Хавронюка, «слід урахувувати конкретний розмір збитків, завданих уражальними чинниками джерела небезпеки, обсяги технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, та її територіальне поширення»¹.

На наш погляд, основні види тяжких наслідків за ч. 3 ст. 110 КК належать до таких груп: 1) заподіяння шкоди територіального характеру (безпосереднє порушення територіальної цілісності чи територіальної недоторканності України); 2) заподіяння шкоди воєнного чи політичного характеру (внутрішній або зовнішній воєнний конфлікт, розрив дипломатичних стосунків з певною державою тощо); 3) шкода громадському порядку (масові безпорядки); 4) фізична шкода (заподіяння смерті потерпілому, тяжких тілесних ушкодження хоча б одній особі або середньої тяжкості – двом і більше особам, заподіяння легких тілесних ушкоджень значній кількості осіб); 5) матеріальна шкода у великих чи особливо великих розмірах.

Важливим аспектом характеристики тяжких наслідків за ч. 3 ст. 110 КК є визначення їх меж у співвідношенні з іншими складами злочинів. Іншими словами йдеться про вирішення питання, чи існують випадки, коли таке спричинення тяжких наслідків потребуватиме додаткової кваліфікації за іншою статтею КК. У цьому зв'язку звертає на себе увагу існування в літературі різних позицій щодо вирішення питання про суб'єктивне ставлення особи до тяжких наслідків за ч. 3 ст. 110 КК. Зокрема, М. І. Хавронюк зазначає, що ставлення винного до наслідків може характеризуватися як умислом, так і необережністю². Ряд учених указують, що ставлення до наслідків, передбачених у ч. 3 ст. 110 КК може бути тільки необережним, у той час, як наявність умислу призводить до кваліфікації за сукупністю злочинів³. З остан-

Кримінальне право України. Особлива частина. С. 60–61; *Бантшиєв О. Ф., Картавцев В. С.* Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар до Кримінального кодексу України. С. 257; *Селецький С. І.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 16; *Чуваков О. А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины // Уголовное право Украины. Общая и Особенная части. С. 280.

¹ *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // Кримінальне право. Особлива частина. С. 56.

² *Хавронюк М. І.* Там само. С. 56.

³ *Бантшиєв О. Ф., Шамара О. В.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки ... С. 87; *Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 122.

ньою позицією не можна погодитись, тому що вона має своїм наслідком неточне вирішення як питання про суб'єктивну сторону, так і питання про співвідношення з іншими злочинами.

Ми вважаємо, що висновок про допустимість умислу або необережності за ч. 3 ст. 110 впливає з аналізу конструкції об'єктивної сторони цього злочину, а вирішення питання про те, чи потрібна додаткова кваліфікація, залежить від того, наскільки складом злочину, передбаченого ч. 3 ст. 110 КК, охоплюється діяння, яке спричиняє ті чи інші наслідки, виду та розміру покарання, зазначеного в санкції ч. 3 ст. 110 КК, її співвідношення із караністю інших злочинів за КК. Додаткова кваліфікація необхідна в тих випадках, коли йдеться про вчинення більш тяжкого злочину, передбаченого іншою статтею КК.

Це важливо враховувати при практичному застосуванні роз'яснень, наведених у п. 14 постанови ПВСУ «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 4 червня 2010 р. № 7. Зокрема там зазначено таке: якщо стаття чи частина статті Особливої частини КК прямо передбачає спричинення відповідним діянням загибелі однієї або кількох осіб (ч. 3 ст. 110, ч. 2 ст. 194, ч. 3 ст. 314 КК), умисне спричинення при вчиненні такого злочину смерті одному або кільком потерпілим цією статтею чи частиною статті не охоплюється, а потребує окремої (додаткової) кваліфікації за відповідною частиною ст. 115, а за наявності необхідних умов – за статтями 112, 348, 379, 400, 404 (ч. 4), 443 КК. На момент прийняття цієї постанови ПВСУ найбільш суворим покарання за ч. 3 ст. 110 КК було позбавлення волі на строк 12 років, а караність зазначених умисних злочинів була вищою, що й обумовлювало необхідність додаткової кваліфікації. Згідно із законами України від 8 квітня 2014 р. № 1183-VII та від 7 жовтня 2014 р. № 1689-VII покарання за ч. 3 ст. 110 КК посилено і максимальним покаранням визнано довічне позбавлення волі з конфіскацією майна або без такої. Отже підстава для зазначеної додаткової кваліфікації відпала.

Основною вадою формулювання «загибель людей або інші тяжкі наслідки» за ч. 3 ст. 110 КК ми вважаємо відсутність в ньому буквального відображення тяжких наслідків у сфері основного об'єкта цього злочину, учинюваного в перших двох формах («дії, вчинені з метою...»). Такими наслідками є фактичне порушення територіальної цілісності України, тобто реальне відторгнення будь-якої частини

території України шляхом установлення фактичного верховенства над цією територією або придбання чи передачі суверенних прав на неї без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі. Відображення таких наслідків убачається логічним і правильним як у юридичному аспекті, так і в соціальному, оскільки це посилює превентивний вплив кримінально-правової норми. Недарма, ч. 2 ст. 308 КК Грузії передбачає відповідальність за «ті ж дії, які призвели до втрати всієї території Грузії чи її частини або інші тяжкі наслідки»¹. Таким чином, у ч. 3 ст. 110 КК додатково необхідно вказати на тяжкі наслідки у вигляді «втрати частини території України чи суверенних прав на неї».

У разі прийняття запропонованих нами в розділах 1 і 2 цієї роботи пропозицій стосовно розширення ст. 110 КК таким чином, щоб ця стаття охороняла й від інших суспільно небезпечних порушень територіальної недоторканності України, до зазначених видів тяжких наслідків необхідно додати ще й інші, зокрема: «позбавлення України всієї території або прав на неї, тимчасове захоплення території України чи її частини, приведення її в непридатний для життєдіяльності стан».

Таким чином, поєднуючи всі ці пропозиції, кваліфікуючі ознаки, які зараз особливо обтяжують відповідальність за ч. 3 ст. 110 КК, ми пропонуємо викласти ч. 4 нової редакції ст. 110 КК (повністю викладена в кінцевих висновках) так: *«Посягання на територію України, яке призвело до втрати всієї території України чи її частини, або суверенних прав на цю територію, тимчасового захоплення території України чи її частини, приведення її в непридатний для життєдіяльності стан, загибелі людей чи інших тяжких наслідків»*.

У судовій практиці ч. 3 ст. 110 КК практично не застосовується, що викликає подив, зважаючи на «фактичну» (не юридичну) «втрату» територіального верховенства України над територією Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей, загибель людей та заподіяння значної майнової шкоди. Винятком є тільки одна справа, вирок у якій подається нижче.

...ОСОБА_1 в березні 2014 року у нестановленій час за попередньою змовою з нестановленими особами, реалізуючи цілі по зміні меж території та державного кордону України на порушення порядку, встановлено-

¹ Уголовный кодекс Грузии. URL : <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426>.

го Конституцією України, усвідомлюючи, що такі зміни, відповідно до ст.ст. 72, 73 Конституції України, можуть здійснюватись лише за результатами всеукраїнського референдуму, забезпечував проведення нелегітимного референдуму в АР Крим про від'єднання півострова від України та, як наслідок, приєднання його до РФ. При цьому, діючи як представник «Руського блоку», виїжджав в м. Сімферополь, де поблизу стін Верховної Ради АРК брав участь в придушенні протестних акцій проукраїнськи налаштованого кримсько-татарського населення та забезпечував охорону мітингів на підтримку нелегітимного референдуму...

Крім того, ОСОБА_1, в період до 13-14 березня 2014 року у нествановлений органом досудового розслідування час, входячи в групу швидкого реагування групи «Самооборона», що діяла від політичної партії «Руський блок», здійснював патрулювання вулиць м. Севастополя та приймав участь у виявленні й затриманні проукраїнськи налаштованих мешканців міста. 16.03.2014 ОСОБА_1 у нествановлений органом досудового розслідування час, усвідомлюючи, що його дії можуть призвести до зміни меж території та державного кордону України, в порушення порядку розділу III Конституції України, бажаючи настання таких протиправних наслідків, здійснював у складі вказаної групи охорону однієї з виборчих дільниць м. Севастополь, з метою безперешкодного проведення нелегітимного референдуму, недопущення його зриву та надання вигляду легальності його проведення.

21.03.2014, посилаючись на результати нелегітимного референдуму, Радою Федерації було ратифіковано договір між Російською Федерацією та Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в її складі нових суб'єктів. Як наслідок, за діяльність в інтересах іноземної держави, обвинуваченого ОСОБА_1 було нагороджено медаллю Міністерства оборони Російської Федерації - «За возвращение Крыма».

Таким чином, указані дії ОСОБА_1, учинені за попередньою змовою з нествановленими органом досудового розслідування особами, призвели до змін меж території та державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, та анексії АР Крим і м. Севастополя Російською Федерацією, тобто, спричинили тяжкі наслідки у вигляді втрати частини території держави¹...

Ще однією вадою кваліфікуючих ознак, що особливо обтяжують відповідальність за ч. 3 ст. 110 КК у чинній редакції, на наш погляд, є те, що вони поширюються і на третю та четверту форми вчинення цього злочину (публічні заклики та розповсюдження матеріалів із закликами). Дослідження цих форм, відображене в розділах 1 і 2 цієї роботи, показало, що дії в цих формах є менш суспільно небезпечними порівняно з діями, учинюваними в перших двох формах. Крім

¹ Вирок Луцького міськрайонного суду від 23 лют. 2016 р. у справі № 161/338/16-к / Єдиний держав. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/ Review/57147843>.

того, вони мають особливості, що стосуються характеру суспільної небезпечності, безпосереднього об'єкта злочину та інших елементів та ознак складу злочину. Публічні заклики та розповсюдження матеріалів із закликами визнаються самостійними формами за відсутності ознак співучасті у вчиненні злочину в першій чи другій формах. Це означає, що після закінчення дій у третій та четвертій формах посягання, ці особи не приймають жодної участі в діях осіб, на яких вплинули заклики. Публічні заклики та розповсюдження матеріалів із закликами лише створюють можливість (загрозу) заподіяння тяжких наслідків іншими особами внаслідок впливу на них змісту закликів. Отже в разі настання загибелі людей або інших тяжких наслідків, вони будуть перебувати в причинному зв'язку з діями інших осіб.

Виходячи з викладеного ми вважаємо, що при виділенні кримінальної відповідальності за публічні заклики та розповсюдження матеріалів із закликами в окрему ст. 110³ КК (текст викладено в кінцевих висновках) «загибель людей або інші тяжкі наслідки» не потрібно визнавати кваліфікуючими ознаками, що обтяжують або особливо обтяжують відповідальність. Таке рішення узгоджується зі змістом частин 2 і 3 ст. 109, статей 258², 295, 436 КК, у яких встановлена кримінальна відповідальність за публічні заклики або розповсюдження матеріалів із закликами, однак відсутні зазначені кваліфікуючі ознаки.

Висновки до розділу 4

Вище викладені положення про кваліфікуючі ознаки, що обтяжують або особливо обтяжують кримінальну відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) дозволяють зробити такі висновки:

1. У ст. 110 КК передбачені чотири ознаки, що обтяжують, і дві ознаки, що особливо обтяжують кримінальну відповідальність за цей злочин. Наявність у вчиненому особою злочині хоча б однієї з цих ознак утворює підставу для кваліфікації злочину за ч. 2 або 3 ст. 110 КК. Усі зазначені обставини, установлені в конкретному випадку, ураховуються при призначенні покарання винному.

2. Під учиненням злочину особою, яка є представником влади, (ч. 2 ст. 110 КК) слід розуміти вчинення дій, зазначених у ч. 1 цієї статті, з використанням влади особою, яка виконує функції представника державної влади або місцевого самоврядування. Ця норма підлягає застосуванню як спеціальна у випадках її конкуренції зі ст. 364 або 365 КК. З метою однакового розуміння змісту цієї норми доцільно кваліфікуючу ознаку викласти в такій редакції: «ті самі дії, якщо вони вчинені представником державної влади чи місцевого самоврядування».

3. Повторність учинення злочину за ч. 2 ст. 110 КК характеризується сукупністю ознак: 1) учинення двох або більше злочинів, 2) кожний з них передбачений частинами 1, 2 або 3 цієї статті, 3) вони вчинені неодноразово, 4) кожен із злочинів має свою суб'єктивну сторону 5) вони вчинюються до засудження або після засудження, але до зняття чи погашення судимості. Учинення особою двох або більше злочинів, передбачених ст. 110 КК, може одночасно містити всі ознаки як повторності, так і сукупності злочинів.

На підставі виділеного видового об'єкта злочинів, передбачених статтями 109, 110, 110² КК, пропонується в примітці до ст. 110 КК зазначити, що «повторністю визнається вчинення цього злочину особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 110² КК». У разі прийняття висунутої в монографії пропозиції щодо доповнення КК ст. 110³, це визначення пропонується поширити і на неї.

4. Учинення розглядуваного злочину за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 110 КК) характеризується такими ознаками: 1) зазначені в ч. 1 ст. 110 КК дії вчинюють спільно два або більше суб'єкти злочину; 2) вони заздалегідь, тобто до початку злочину, домовились про це. Спільне вчинення співвиконавцями зазначених дій може виражатися в розподілі між ними функцій, коли кожен з них безпосередньо виконує лише частину об'єктивної сторони злочину, що є частиною того обсягу дій, який група вважала необхідним для реалізації спільного умислу. Цією кваліфікуючою ознакою охоплюється також учинення цього злочину організованою групою або злочинною організацією. Однак, якщо створення такої групи чи організації або участь в них, або участь у злочині, учинюваному в складі їх, самі собою визнаються закінченим більш тяжким злочином за іншою статтею КК, – учинене потребує додаткової кваліфікації.

5. Учинення дій, поєднаних з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі (ч. 2 ст. 110 КК) є складеним злочином. Ця норма містить частину дій, зазначених у ч. 1 ст. 161 КК, що означає появу в складі злочину додаткового обов'язкового об'єкта, а також указує на можливість конкуренції цілого і частини, при якій застосовується ч. 2 ст. 110 КК. Таке розпалювання ворожнечі в першій та другій формах учинення злочину виступає способом учинення дій, а в третій та четвертій формах – характеризує зміст закликів. Поняття розпалювання охоплює собою дії, що викликають або посилюють національну чи релігійну ворожнечу, однак її фактичне виникнення не є обов'язковим для кваліфікації злочину. Ворожнеча – це такий стан відносин між людьми, при якому люди певної національності чи релігійних переконань розглядаються як ворог, з яким необхідно боротись. Розпалювання ворожнечі, учинюване з прямим умислом, слід відрізнити від реалізації особою свого конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

6. Учинення публічних закликів, зазначених у ч. 1 ст. 110 КК, або розповсюдження матеріалів з такими закликами в особливий період або з використанням ЗМІ істотно посилює суспільну небезпечність таких дій. Виходячи з цього, у ч. 2 ст. 110³ КК, яку пропонується прийняти, доцільно додатково передбачити дві кваліфікуючі ознаки, що обтяжують відповідальність: «учинення дій, зазначених у ч. 1 цієї статті, в особливий період або з використанням засобів масової інформації». Під використанням ЗМІ слід розуміти використання лише тих друкованих або електронних ЗМІ, які зареєстровані в установленому законом порядку.

7. Кваліфікуючі ознаки «загибель людей або інші тяжкі наслідки» за ч. 3 ст. 110 КК особливо обтяжують відповідальність за злочин, створюючи підставу для визнання його особливо тяжким, а складу злочину матеріальним, обов'язковими ознаками якого є також суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між діянням та наслідками. Суб'єктивну сторону цього злочину характеризують прямий умисел на вчинення дій, зазначених у ч. 1 або 2 цієї статті, і умисел або необережність щодо тяжких наслідків. Поняття «загибель людей» за ч. 3 ст. 110 КК охоплює собою умисне або необережне спричинення смерті декільком або одній людині.

З метою відображення в ч. 3 ст. 110 КК тяжких наслідків у сфері основного об'єкта злочину пропонується додатково вказати на нас-

лідки у вигляді «втрати частини території України чи суверенних прав на неї», а в разі прийняття пропозиції, висловленої в розділах 1 і 2 цієї роботи, щодо розширення змісту ст. 110 КК і викладення її в новій редакції, – ще й наслідків у вигляді «позбавлення України всієї території або прав на неї, тимчасового захоплення території України чи її частини, приведення її в непридатний для життєдіяльності стан».

Виходячи з особливостей учинення розглядуваного злочину у формах публічних закликів та розповсюдження матеріалів із закликами, доцільно виділити ці злочинні дії в окрему статтю КК і при цьому не передбачати в ній тяжких наслідків як кваліфікуючої ознаки.

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПОСЯГАННЯ НА
ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І
НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ
З ІНШИМИ СКЛАДАМИ ЗЛОЧИНІВ**

Дослідження кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України не може бути повним без вирішення питання про співвідношення із іншими складами злочинів. У теорії кримінального права питання співвідношення («розмежування», «відмежування», «розрізнення» тощо) складів злочинів між собою має дискусійний характер, оскільки досі не вироблено єдиного підходу до визначення понять у цій царині. У будь-якому разі, як правильно відмічається в науковій літературі, співвідношення складів злочинів зі спільними ознаками є данністю, що закладається законодавцем, і не залежить від конкретної ситуації в правозастосуванні¹.

Питання про співвідношення посягання на територіальну цілісність і недоторканність України з іншими складами злочинів є актуальним за наявності часткового збігу (однаковості) ознак складів злочинів. Його вирішення сприяє правильному вибору кримінально-правової норми при кваліфікації злочинів та встановленню підстав кваліфікації злочинів за сукупністю.

Оскільки окремі аспекти співвідношення посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) з деякими складами злочинів (зокрема, зі складами злочинів, передбаченими статтями 115, 157 – 161, 364, 365, 442 КК) було розглянуто нами в попередніх розділах цієї роботи, то в цьому розділі розглядаються лише питання співвідношення зі складами злочинів, передбачених статтями 109, 110², 436 і 437 КК, які є такими, що потребують окремого більш детального розгляду. Судова практика також свідчить про значну складність цих питань.

¹ Див.: *Брич Л. П.* Теорія розмежування складів злочинів : моногр. Львів : ЛДУВС, 2013. С. 64.

§ 1. Співвідношення зі складом злочину, передбаченим ст. 109 КК

У ст. 109 КК передбачено кримінальну відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади. Питання про співвідношення посягання на територіальну цілісність і недоторканність України з такими діями актуальне тому, що злочини, передбачені статтями 109 і 110 КК, посягають на один і той самий родовий і видовий об'єкти злочину, частково співпадають за іншими ознаками складів злочинів, конструкціями останніх. Обидва злочини мають екстраординарну природу – суб'єктивні ознаки окреслюють об'єктивні, а склади цих злочинів побудовані на основі «фінальної» теорії дії. У літературі навіть указується, що під діями, учиненими з метою насильницької зміни конституційного ладу (ст. 109 КК) можна розуміти й порушення цілісності і недоторканності території¹.

Як убачається, розрізнити зазначені злочини слід, насамперед, за основними безпосередніми об'єктами, якими виступають: за ст. 110 КК – національні відносини з охорони цілісності території України, а за ст. 109 КК – відносини з охорони основ конституційного ладу та основ функціонування державної влади. Оскільки нормативне визначення конституційного ладу відсутнє, то з'ясувати зміст формулювань «зміна конституційного ладу» та «повалення конституційного ладу» дозволяє тільки аналіз конституційних норм. У рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 5 жовтня 2005 р. зазначається, що «тільки народ має право безпосередньо шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією, а також змінювати конституційний лад внесенням змін до Основного Закону в порядку, установленому розділом XIII»².

У науці кримінального права при визначенні безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 109 КК, поняття конституційного

¹ *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* : у 2-х ч. / під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. К.: Форум, 2001. Ч. Особлива. С. 5.

² *Рішення Конституційного Суду України ...* (справа про здійснення влади народом) від 5 жовт. 2005 р. № 6-рп/2005 / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05/conv>.

ладу наповнюють різним за своїм обсягом змістом. Так, В. К. Матвійчук складовими конституційного ладу називає людину з її невід'ємними правами і свободами, основні принципи конституційного ладу, державний устрій, конституційні основи громадянського суспільства та конституційні положення сутнісного характеру¹. Л. В. Мошняга такими складовими вважає повновладдя народу, суспільний і державний устрій, рівність націй і народностей, а також права і свободи громадян². М. І. Хавронюк, В. А. Ліпкан, І. В. Діордіца обмежують це поняття тільки державним суверенітетом та формами держави³, а Р. Стецишин вважає, що «ст. 109 КК ... зосереджується тільки на зміні форм правління та державного режиму»⁴.

Не вдаючись до дискусій з приводу кримінально-правового розуміння конституційного ладу, вважаємо, що в будь-якому разі положення ст. 2 Конституції про те, що «територія України є цілісною і недоторканою» і «суверенітет України поширюється на всю її територію», слід визнавати такими, що характеризують основи конституційного ладу України. Зазначений висновок побічно підтриманий також у рішеннях КСУ від 14 та 20 березня 2014 р.⁵. Отже, якщо цілісність території України належить до основ конституційного ладу України як їх складова частина, то будь-яке посягання на цілісність України автоматично стає посяганням і на основи конституційного ладу, однак не кожне посягання на конституційний лад є посяганням

¹ Матвійчук В. К. Об'єктивні ознаки злочинів, передбачених ч. 1 ст. 109 КК України // Юридична наука. 2013. № 11. С. 50.

² Мошняга Л. В. Зміст об'єкта злочину, передбаченого статтею 109 Кримінального кодексу України // Бюлет. М-тва юстиції України. 2013. № 5. С. 113.

³ Ліпкан В. А., Діордіца І. В. Національна безпека України ... С. 134 ; Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України. С. 261.

⁴ Стецишин Р. Сутність дій як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 109 КК України // П-во, госп-во і право. 2010. № 2. С. 130.

⁵ Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2014 від 20 берез. 2014 р. у справі за конституційним поданням в. о. Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради АРК «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-14/conv> ; Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2014 від 14 берез. 2014 р. ... (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-14>.

на цілісність території. Таким чином, ті дії, які посягають на інші складові частини основ конституційного ладу, ніж цілісність території України, при їх кваліфікації можна відразу відрізнити від злочину, передбаченого ст. 110 КК, за ознаками безпосереднього об'єкта.

При кваліфікації тих дій, що посягають на територіальну цілісність України, ураховуючи зазначене співвідношення об'єктів, виникає необхідність співставлення ознак об'єктивної сторони зазначених складів злочинів. Зокрема, у ч. 1 ст. 109 КК мова йде тільки про дії з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу та відповідно змову на участь у таких діях, а в ч. 2 ст. 109 КК про заклики, змістом яких є саме такі дії. Тобто, ст. 109 КК охороняє конституційний лад тільки від насильницької його зміни чи повалення, обмежуючи коло можливих посягань за способом порушення цілісності території та способом учинення тих дій, до яких закликається адресат (зміст закликів). Стосовно посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) таке обмеження не передбачено. У зв'язку з цим, дії з метою насильницької зміни меж території або державного кордону України, а також публічні заклики до таких дій чи розповсюдження матеріалів із такими закликами одночасно підпадають під ознаки складів злочинів, закріплених як ст. 109 КК, так і ст. 110 КК. Тобто, у частині охорони цілісності території від насильницьких посягань має місце конкуренція цих статей.

Очевидно те, що одна з цих норм є загальною, а інша спеціальною. Однак питання про те, яка норма є загальною, а яка спеціальною ускладнено тим, що за ч. 1 ст. 109 КК передбачено більш суворе покарання, ніж за ч. 1 ст. 110 КК. Виходячи з цього в літературі висловлена думка про те, що при такій конкуренції слід застосовувати ч. 1 ст. 109 КК як спеціальну норму, яка виділена за ознакою застосування насильства¹. На наш погляд, навпаки, спеціальною нормою є посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК), тому що ця норма виділена за ознаками об'єкта злочину і саме в ній законодавець дав спеціальну законодавчу оцінку такому посяганням, визнавши його злочином незалежно від того, чи застосовується насильство, встановивши диференціацію відповідальності з посиленням покарання аж до довічного позбавлення волі, чого не передбачено в

¹ Батиргарєєва В. С., Нетеса Н. В. Щодо проблеми визначення кримінально караних форм сепаратизму. С. 68–69.

ст. 109 КК. Тому ми вважаємо, що при конкуренції статей 109 і 110 КК слід застосовувати ст. 110 КК, яка передбачає спеціальну норму. Такий висновок відповідає загальним рекомендаціям ПВСУ, наведеним у п. 12 постанови від 4 червня 2010 р. № 7: «Якщо за певне діяння передбачено відповідальність загальною і спеціальною (за об'єктом посягання, суб'єктом злочину тощо) нормами Особливої частини КК, таке діяння кваліфікується, як правило, за спеціальною нормою Особливої частини КК і додаткової кваліфікації за загальною нормою не потребує»¹.

Що ж до зазначеного факту існування більш суворого покарання за ч. 1 ст. 109 порівняно з ч. 1 ст. 110 КК, то це є ще одним аргументом на підтвердження висловленої нами в розділі 2 цієї роботи пропозиції передбачити в ст. 110 КК таку кваліфікуючу ознаку, як поєднання дій з насильством або з погрозою його застосування. У разі реалізації цієї пропозиції законодавцем зазначене питання відпаде, а до внесення таких змін слід виходити з того, що застосування насильства (фізичного або психічного) при вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК, може потребувати додаткової кваліфікації за іншими статтями КК, у яких установлена більш сувора відповідальність за таке насильство.

Разом із тим, існують такі посягання, які не передбачені ст. 110 КК, а кваліфікуються за ст. 109 КК і при цьому мають певний зв'язок з об'єктом злочину, передбаченого ст. 110 КК. Йдеться про інші, ніж зазначені в ст. 110 КК посягання на територіальну цілісність України, посягання на територіальну недоторканність України. При аналізі об'єкта злочину в розділі 1 монографії встановлено, що поняття «територіальна недоторканність» є більш широким, ніж «територіальна цілісність», і запропоновано зазначені інші посягання також виділити в спеціальну норму, передбачену ст. 110 КК, розширивши її зміст. На сьогодні такі посягання частково підлягають кваліфікації за ст. 109 КК.

У цьому зв'язку, слід погодитися з тим, що спроби приєднання всієї території України до складу іноземної держави мають кваліфіку-

¹ Див.: *Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки* : постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 4 черв. 2010 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10>.

ватися за ст. 109 КК¹. Так, М. І. Хавронюк зазначає, що військовий переворот з проголошенням усієї території України територією іншої держави має кваліфікуватися як дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу (ст. 109 КК)². Унаслідок приєднання всієї території України до складу іншої держави, без вираження на те волі Українського народу, фізичні параметри предмета злочину – території України не змінюються, а межі території (державного кордону) взагалі ліквідуються. Тому дії, які безпосередньо спрямовані на позбавлення України всієї території (або прав на всю територію) не здатні порушити територіальної цілісності, але при цьому вони підпадають під «дії, вчинені з метою повалення конституційного ладу», що передбачені ст. 109 КК.

Те ж саме можна сказати й про дії, спрямовані на приєднання України до складу федеративного чи іншого подібного утворення, сутністю якого є передача основних суверенних прав певному наднаціональному суб'єкту без вираження на те волі Українського народу на всеукраїнському референдумі, незалежно від того, чи обмежується певним чином право виходу за рішенням окремого цього суб'єкта в будь-який момент, чи ні. Так само це стосується й перетворення всієї України на утворення конфедеративного типу, без вираження на це волі всього народу. Це пов'язано з тим, що конфедерація є союзом держав – державним суверенітетом володіють не сама конфедерація, а її члени (суб'єкти). Тобто перетворення України на конфедеративне утворення, де наприклад, кожна область наділяється власним верховенством, фактично означає не зміну меж території України, а їх повну ліквідацію.

Кваліфікація інших, ніж зазначених у ст. 110 КК, посягань на територіальну недоторканність України за ст. 109 є частковою тому, що цією статтею охоплюється лише насильницьке посягання. Це є ще одним аргументом на підтвердження необхідності реалізації нашої пропозиції про розширення спеціальної норми, передбаченої ст. 110 КК, шляхом уключення до неї таких дій. Реалізація цієї пропозиції дозволить уніфікувати підхід до встановлення кримінальної

¹ Див.: *Навроцький В. О.* Кримінальне право України. Особлива частина. С. 89; *Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 112.

² *Хавронюк М. І.* Злочини проти основ національної безпеки України // *Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України.* С. 264.

відповідальності за однорідні суспільно небезпечні дії та диференціації такої відповідальності, охопити ст. 110 КК як насильницькі, так і ненасильницькі посягання на територіальну недоторканність України, що відповідає характеру і ступеню їх суспільній небезпечності.

Інакше слід оцінювати дії, які зараз не передбачені ст. 110 КК і водночас вони не є зазначеними іншими посяганнями на територіальну недоторканність України. Зокрема, це стосується дій, спрямованих на федералізацію України – перехід від унітарного до федеративного державного устрою, або на її децентралізацію – перехід окремих повноважень від центральної влади до органів місцевого самоврядування. Такі дії хоч і пов'язані певним чином з територією України, однак за своїм характером не є посяганням на територіальну цілісність і недоторканність України і тому можуть кваліфікуватись за ст. 109 КК за умови наявності в них насильства та інших ознак складу злочину.

Таким чином, злочини, передбачені статтями 109 і 110 КК, різняться за своїми об'єктивними ознаками – основними безпосередніми об'єктами, юридичним значенням способу вчинення дій, змістом закликів. Ці кримінально-правові норми можуть перебувати у відношенні суміжності або конкуренції, при якій застосовується спеціальна норма, передбачена ст. 110 КК.

§ 2. Співвідношення зі складом злочину, передбаченим ст. 110² КК

Законом України від 19 червня 2014 р. № 1533-VII КК був доповнений ст. 110², у ч. 1 якої передбачено відповідальність за фінансування дій, учинених з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України¹.

Відповідно до примітки до цієї статті під фінансуванням таких дій розуміються дії, учинені з метою їх фінансового або матеріального забезпечення. Тому закономірно виникає питання про співвідношення

¹ *Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму)* : Закон України № 1533-VII від 19 черв. 2014 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1533-18>.

фінансового та матеріального забезпечення. На необхідність їх розрізнення між собою вказують два критерії: 1) формальний (граматичний) – наявність розділового (протиставного) сполучника «або»; 2) змістовний – їх різне смислове значення. У чинному законодавстві поняття «фінансового забезпечення» та «матеріального забезпечення» («матеріально-технічного забезпечення») використовуються часто, як правило, з метою регулювання забезпечення того чи іншого процесу (наприклад, виборчого чи референдарного процесів) або діяльності органів чи осіб (наприклад, «матеріальне забезпечення на випадок безробіття», «фінансування і матеріально-технічне забезпечення поліції» тощо). У разі парного використання цих понять, законодавець, як правило, наповнює їх різним змістом (див., наприклад, закони України «Про Національну гвардію України» (статті 22 і 23), «Про всеукраїнський референдум» (статті 59 і 60), «Про вибори народних депутатів України» (статті 45-51) тощо)¹. Під фінансуванням в цих законах розуміється здійснення витрат за рахунок певних коштів, компенсації, виплати, пільги тощо, а матеріальне забезпечення пов'язується із наданням приміщень і будівель, їх будівництвом чи облаштуванням, забезпечення охороною, транспортними засобами і засобами зв'язку, обладнанням, інвентарем, оргтехнікою тощо. Крім того, видається, що за своїм змістом фінансове забезпечення має в своїй основі певні фінансові ресурси – грошові кошти чи інші цінності, що є еквівалентом грошей, фінансові активи, що спрямовуються на придбання (оплату) трудових (наприклад, найм бойовиків) чи матеріальних ресурсів. В основі матеріального забезпечення знаходяться певні матеріальні ресурси – предмети праці, активні та пасивні засоби праці, які використовуються безпосередньо. Тому, наприклад, надання приміщень і споруд слід визнавати матеріальним забезпеченням, а надання коштів на їх утримання чи для їх оренди – фінансовим забезпеченням.

Таким чином, під *фінансовим забезпеченням* слід розуміти забезпечення грошима чи іншими фінансовими ресурсами (грошовими еквівалентами), а під *матеріальним забезпеченням* – будь-якими ма-

¹ Див.: *Про вибори народних депутатів України* : Закон України від 17 лист. 2011 р. № 4061- VI / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> ; *Про всеукраїнський референдум* : Закон України № 5475-VI від 6 лист. 2012 р. // Офіц. Вісн. України. 2012. № 92. С. 7; *Про Національну гвардію України* : Закон України від 13 берез. 2014 р. № 876-VII / Офіц. сайт ВРУ. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/876-18>.

теріальними ресурсами, зокрема, приміщеннями, спорудами, транспортними засобами, обладнанням для виготовлення матеріалів із закликами або для здійснення повідомлення закликів, засобами зв'язку, спеціальними засобами для вчинення насильницьких дій тощо.

Злочини, передбачені статтями 110 і 110² КК, посягають на один і той самий родовий і видовий об'єкти, частково співпадають за іншими ознаками складів злочинів, і водночас мають у своїх складах деякі відмінності, які є очевидними. Разом із тим, проведений нами аналіз показав існування деяких проблемних питань, які ще не мають свого однозначного рішення, оскільки ст. 110² була включена до КК нещодавно. На наш погляд, основними і найбільш важливими положеннями, що характеризують співвідношення злочинів, передбачених статтями 110 і 110² КК, і мають значення для їх кваліфікації, є наступні положення.

По-перше, за ст. 110² кваліфікується фінансування будь-яких дій, учинених з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Тобто це може бути фінансування дій, учинюваних будь-якою кількістю суб'єктів злочину на виконання загального плану вчинення злочину або за відсутності такого. Разом із тим, дії, що фінансуються, не є будь-якими з погляду форм учинення злочину, передбаченого ст. 110 КК. Порівняльний аналіз законодавчих приписів, передбачених цими статтями, дає підстави для висновку про те, що в ст. 110² КК встановлена кримінальна відповідальність лише за фінансування передбачених ч. 1 ст. 110 КК дій, учинюваних у першій та другій формах. Статтею 110² КК не передбачена відповідальність за фінансування публічних закликів або розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій як самостійних форм учинення цього злочину. Отже, у разі фінансування дій, передбачених ч. 1 ст. 110 КК, учинюваних у формі публічних закликів або розповсюдження матеріалів із закликами, виключається можливість конкуренції статей 110 і 110² КК. Ті види такого фінансування, які містять ознаки співучасті у вчиненні злочину, передбаченого ст. 110 КК, кваліфікуються за цією статтею з посиланням на відповідну частину ст. 27 КК (за наявності підстав).

По-друге, не можна повністю погодитися з позицією, що включення до КК ст. 110² не має своїм наслідком криміналізації суспільно

небезпечних діянь (так би мовити, є «повторною» криміналізацією)¹ або з позицією, що злочин, передбачений ст. 110² КК, є пособництвом злочинам, передбаченим статтям 109 – 110 КК². На наш погляд, диспозиція ч. 1 ст. 110² КК сформульована широко і охоплює собою в тому числі й фінансування зазначених у ній дій особою, яка перебуває в односторонньому суб'єктивному зв'язку з особою, дії якої фінансуються. Наявність такого зв'язку вказує на *відсутність ознак співучасті* в злочині, передбаченому ст. 110 КК, оскільки відповідно до ст. 26 КК співучасть є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину, із чого випливає обов'язковість для співучасті двостороннього суб'єктивного зв'язку. Отже, учинення зазначеного в ч. 1 ст. 110² КК фінансування особою, яка перебуває в односторонньому суб'єктивному зв'язку з особою, дії якої фінансуються, виключає можливість конкуренції статей 110 і 110² КК, а підлягає кваліфікації лише за ст. 110² КК.

По-третє, конкуренція статей 110 і 110² КК є можливою за сукупності таких умов: 1) особа вчинила фінансування дій, передбачених ч. 1 ст. 110 КК, учинюваних у першій або другій формах («дії, вчинені з метою...»); 2) особа, що вчинила фінансування зазначених дій, перебувала у двосторонньому суб'єктивному зв'язку з особою, дії якої вона фінансувала; 3) в діях особи, що вчинила фінансування дій, передбачених ч. 1 ст. 110 КК, є ознаки співучасті у вчиненні останнього злочину: а) ознаки пособника – фізичного пособництва (ч. 5 ст. 27 КК) або б) ознаки організатора, який забезпечував фінансування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації (ч. 3 ст. 27 КК). Останнього стосується роз'яснення ПВСУ, викладене в п. 6 постанови «Про практику розгляду судами кримінальних справ про

¹ Див.: *Висновок на проект закону України № 4822 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму)»* від 13 трав. 2014 р. : висн. Головн. наук.-експерт. упр. Верховної Ради України / Офіц. сайт Верх. Ради України. URL : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=50842&pf35401=300353> ; *Гацелюк В. О.* Кримінально-правова заборона фінансування сепаратизму в контексті вчення про криміналізацію суспільно небезпечних діянь / *Забезпечення єдності судової практики у кримінальних справах в контексті подій 2013–2014 років в Україні* : матеріали міжнар. симп. (Київ, 24–25 жовт. 2014 р.). С. 41 / Офіц. сайт Львів. держ. ун-ту внутр. справ. URL : <http://www.lvduvs.edu.ua>.

² Див. *Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О.* Науково-практичний коментар до Розділу I... С. 64, 77.

злочини, учинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13, а саме: здійснення іншого, крім фінансового, наприклад, матеріально-технічного чи інформаційного забезпечення, за змістом ч. 3 ст. 27 КК не є підставою для визнання особи організатором¹. При виникненні конкуренції в таких випадках підлягає застосуванню спеціальна норма, передбачена ст. 110² КК.

Визнання ст. 110² КК такою, що містить спеціальну норму, також означає, що вона підлягає застосуванню незалежно від того, яке покарання за цей злочин вона передбачає – більш суворе, однакове чи більш м'яке – порівняно зі ст. 110 КК, яка є загальною нормою. Таке рішення обумовлено тим, що в спеціальній нормі законодавець здійснює спеціальну оцінку ступеня суспільної небезпечності зазначених в ній дій, з урахуванням їх особливостей, а також урахуванням караності дій, зазначених у загальній нормі. У ч. 1 ст. 110² КК така оцінка виражена, насамперед, у тому, що фінансування визнається закінченим злочином незалежно від того, чи вчинені дії, які утворюють об'єктивну сторону злочину за ч. 1 ст. 110 КК, тобто вчинення яких особа фінансує. Крім того, це виражається в особливій диференціації відповідальності за фінансування зазначених дій за частинами 3 і 4 ст. 110² КК. Вона характеризується: 1) відсутністю таких кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 110 КК, як учинення дій представником влади або якщо дії поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі; 2) наявністю однакових зі ст. 110 КК кваліфікуючих ознак – учинення злочину повторно або за попередньою змовою групою осіб, або настання тяжких наслідків; 3) виділенням додаткових кваліфікуючих ознак – великого та особливо великого розмірів фінансового або матеріального забезпечення, корисливих мотивів, заподіяння значної матеріальної шкоди, учинення злочину організованою групою. Порівняльний аналіз покарання, передбаченого в статтях 110 та 110² КК також виявив наявність певного посилення покарання за ст. 110² КК, крім покарання за дії, які призвели до тяжких наслідків. За ч. 5 ст. 110² КК також передбачена спеціальна норма про звільнен-

¹ Див.: *Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями* : постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 груд. 2005 р. № 13 / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05>.

ня особи, яка вчинила цей злочин від кримінально відповідальності, якої немає в ст. 110 КК.

Таке рішення законодавця унеможливило вирішення питання розмежування зазначених злочинів за ознакою співучасті, тобто за правилом: якщо фінансування містить ознаки співучасті в злочині, передбаченому ст. 110 КК, воно завжди кваліфікується за цією статтею, а в інших випадках – за ст. 110² КК. Тому що це означало б, що більш суворо карається фінансування зазначених дій за наявності одностороннього суб'єктивного зв'язку з особою, дії якої фінансуються, у той час, як за своїм змістом не менш або більш суспільно небезпечними є дії, учинювані за наявності двостороннього суб'єктивного зв'язку.

Таким чином, у своїй сукупності викладені вище аргументи, на наш погляд, дозволяють конкретизувати зазначений вище висновок щодо застосування ст. 110² у випадках її конкуренції зі ст. 110 КК: підлягає застосуванню спеціальна норма, передбачена ст. 110² КК, крім випадків учинення дій, які призвели до тяжких наслідків.

Наявність у конкретних випадках таких тяжких наслідків обумовлює інше рішення розглядуваного питання. Це пов'язано з тим, що суттєво різняться покарання за дії, які призвели до таких наслідків: за ч. 3 ст. 110 КК найбільш суворим основним покаранням є довічне позбавлення волі, а за ч. 4 ст. 110² КК – позбавлення волі на строк 10 років. При такому співвідношенні караності неможливо визнавати дії, які призвели до тяжких наслідків за ч. 4 ст. 110² КК спеціальною нормою, тому що це означало б, що законодавець посилює відповідальність за фінансування зазначених дій за ст. 110², які не призвели до тяжких наслідків і пом'якшує, якщо призвели до таких наслідків, що за суттю є неправильним рішенням.

На перший погляд, це проблемне питання можна вирішити посилюючись на іншу аргументацію. А саме: все таки застосовувати ч. 4 ст. 110² КК виходячи з того, що за наявності ознак більш тяжкого злочину вчинене буде кваліфікуватися за сукупністю злочинів, наприклад, у разі фінансування дій, які виражаються в умисному заподіянні смерті іншій людині вчинене буде кваліфікуватися за ч. 4 ст. 110² і ст. 115 КК. Однак, аналіз показав, що і такий варіант вирішення питання є неправильним, тому що він не враховує тих видів тяжких наслідків, які перебувають у сфері основного об'єкта злочину, передбаченого ст. 110 КК. Відповідальність за заподіяння таких наслідків

установлена лише в ч. 3 ст. 110 КК і при цьому йдеться про вчинення особою більш тяжкого злочину, ніж за ч. 4 ст. 110² КК. Зокрема, йдеться про такі наслідки, як втрата частини території України чи суверенних прав на неї (детальніше це питання розглянуто в §3 розділу 4).

Виходячи з викладено, вважаємо, що при конкуренції приписів ч. 3 ст. 110 КК і ч. 4 ст. 110² КК у випадках, коли дії призвели до тяжких наслідків, підлягає застосуванню ч. 3 ст. 110 КК. Причому цей висновок стосується всіх таких випадків, тобто тяжкі наслідки можуть стосуватися основного та/або додаткових об'єктів (наприклад, умисного спричинення загибелі людини) злочину, передбаченого ст. 110 КК.

Відсутність у ст. 110² КК таких кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 110 КК, як «учинення дій представником влади» або «якщо дії поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі», означає, що їх фактична наявність в конкретних випадках учинення злочину, передбаченого ст. 110² КК, може потребувати додаткової кваліфікації вчиненого відповідно за статтями 364, 365 або 161 КК. У випадках, коли при конкуренції статей 110² і 110 КК застосовується лише ч. 3 ст. 110 КК (настання тяжких наслідків), зазначені ознаки визнаються кваліфікуючими (ч. 2 ст. 110 КК), зазначаються в процесуальних документах, що стосуються обвинувачення особи, та враховуються судом при призначенні особі покарання.

§ 3. Співвідношення зі складами злочинів, передбаченими статтями 436 і 437 КК

Стаття 436 КК «Пропаганда війни» і стаття 437 КК «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни» (коротко – злочини агресії), на відміну від вищерозглянутих складів злочинів, у системі Особливої частини КК займають інше місце – вони містяться в розділі XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Як убачається, це має вирішальне значення для правильного вирішення питання про співвідношення зазначених складів злочинів. Однак у цілому це питання є складним і тому потребує порівняльного аналізу цих складів за всіма їх елементами та ознаками.

Кримінальна відповідальність за злочини агресії може наставати на підставі норм як внутрішнього, так і міжнародного права і може бути реалізована як органами національної кримінально-правової юрисдикції, так і міжнародними установами¹. Тому важливо відразу зазначити, що в цьому дослідженні йдеться лише про співвідношення в аспекті відповідальності фізичних осіб за КК, і цей аспект слід відрізнити від міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб, яка настає на підставі рішень міжнародних судів, та міжнародно-правової відповідальності держав.

Зазначений порівняльний аналіз виявив наступне співвідношення злочинів.

По-перше, за ознаками *об'єкта злочинів*: розміщення складів злочинів у різних розділах Особливої частини КК відразу вказує на існування відмінностей між родовими об'єктами зазначених злочинів, зокрема за ст. 110 КК таким об'єктом є основи національної безпеки України, а за статтями 436 і 437 КК – мир, безпека людства та міжнародний правопорядок. Це обумовлює відмінності в предметах, з приводу охорони яких виникають суспільні відносини, що визнаються безпосередніми об'єктами злочинів: за ст. 110 КК – це цілісність території України, а за статтями 436 і 437 КК – мирні відносини між державами, нормативною основою яких, виступають міждержавні договори. Основним серед них є Статут ООН, у якому проголошується, що «всі члени ООН утримуються в їх міжнародних відносинах як від погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і в будь-який інший спосіб, який несумісний з цілями ООН»². У Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх стосунків і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН зазначається, що «кожна держава зобов'язана утримуватися від загрози силою або її вживання з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або як засобу вирішення міжнародних суперечок, у тому числі територіальних суперечок і питань, що стосуються державних кордонів... Територія держави не може бути об'єктом військової окупа-

¹ Житний О. О. Кримінальне право України та міжнародне кримінальне право : співвідношення, взаємодія, розмежування // Право і безпека. 2012. № 3 (45). С. 20.

² Статут ООН та Статут Міжнародного Суду від 26 червня 1945 р. / Офіс, сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

ції... Територія держави не має бути об'єктом придбання іншою державою в результаті застосування сили чи її загрози...»¹. Згідно Заключного акту з Наради з безпеки і співробітництва в Європі, держави зобов'язуються поважати територіальну цілісність кожної держави-учасниці договору, тобто будуть утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями і принципами Статуту ООН, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці і, зокрема, від будь-яких дій, що являють собою застосування сили або її погрозу².

По-друге, за ознаками предмета злочинів: 1) за ст. 110 КК йдеться про заклики до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а за ст. 436 КК – про заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту; 2) за ст. 110 КК територія України є предметом злочину, учинюваного в першій та другій формах, а за ст. 437 КК предмет злочину відсутній у його складі.

По-третє, за ознаками об'єктивної сторони злочинів: 1) за статтями 110 і 436 КК об'єктивну сторону можуть утворити публічні заклики або розповсюдження матеріалів із закликами, а за ст. 436 КК, крім того, ще й виготовлення матеріалів із закликами; 2) за ст. 110 КК, при вчиненні злочину в перших двох формах, – об'єктивна сторона визначена як будь-які дії, зміст яких визначається ознакою суб'єктивної спрямованості дій винної особи, а за ст. 437 КК – об'єктивну сторону характеризують альтернативні дії, пов'язані з агресивною війною чи воєнним конфліктом: а) планування, б) підготовка, в) розв'язування, г) участь у змові, д) ведення.

По-четверте, за конструкцію об'єктивної сторони злочинів: 1) у статтях 110, при вчиненні злочину в третій та четвертій формах, та 436 КК передбачені формальні склади злочинів; 2) у ст. 110 КК, при вчиненні злочину в перших двох формах, склад злочину усічений, а в ст. 437 КК – усічено-формальний.

¹ Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. – URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569/conv.

² Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. / Офіціальний сайт Верховної Ради України. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055/conv.

По-п'яте, за ознаками суб'єктивної сторони злочинів: 1) усі розглядувані злочини вчинюються з прямим умислом; 2) мета є обов'язковою ознакою: а) за ст. 110 КК, при вчиненні злочину в перших двох формах, – зміна меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України; б) за ст. 436 КК, при виготовленні матеріалів із закликами, – їх розповсюдження.

По-шосте, за ознаками суб'єкта злочинів: 1) суб'єктами всіх зазначених злочинів є фізична осудна особа, яка на момент учинення злочину досягла 16-річного віку; 2) суб'єкт злочину, передбаченого ст. 437 КК, характеризується особливостями, обумовленими ознаками об'єктивної сторони цього злочину, про що детальніше йдеться нижче.

По-сьоме, за кваліфікуючими ознаками, що обтяжують відповідальність: такі ознаки передбачені лише в частинах 2 і 3 ст. 110 КК.

Наявність однакових ознак в розглядуваних складах злочинів обумовлює необхідність з'ясування питання, чи можлива конкуренція ст. 110 КК із статтями 436 і 437 КК. Як правильно відмічає В. М. Киричко, у ст. 437 КК немає безпосереднього відсилання до норм міжнародного права, однак необхідність урахування міжнародно-правових приписів обумовлена особливостями основного об'єкта цього злочину – миром між державами і народами¹. У цьому зв'язку, насамперед, звернемо увагу на поняття «агресивна війна» і «воєнний конфлікт». У статтях 436 і 437 КК агресивна війна і воєнний конфлікт є видами агресії. Агресивна війна характеризується масштабністю дій, поєднанням використання збройних сил з іншими засобами боротьби (дипломатичними, економічними, політичними, інформаційними, ідеологічними), постановкою та реалізацією певних політичних завдань². Для того, щоб відрізнити агресивну війну від інших війн, потрібен додатковий агресивний елемент – агресивні цілі (анексія, підкорення

¹ Киричко В. М. Деякі питання співвідношення посягання на територіальну цілісність і недоторканість України (ст. 110 КК) із злочинами, передбаченими статтями 436, 437 КК України // Застосув. норм міжн. гуманітарного, нац. кримін. та кримін. процес. права в ході проведення антитерористичної операції на Сході України : матеріали міжкафедр. «круглого столу» (Харків, 12 лют. 2015 р.) / редкол. : О. І. Перепелиця, С. Є. Кучерина та ін. Х. : НЮУ ім. Я. Мудрого, 2015. С. 79–81.

² Киричко В. М. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку // Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. Т. 2. С. 983.

тощо)¹. Агресивність повинна бути також достатньою за ступенем інтенсивності². Воєнний конфлікт характеризується використанням збройних сил для вирішення певних спірних питань між державами³. При цьому, попри те, що ст. 437 КК у цілому відтворює зміст п. «а» ст. 6 Статуту Нюрнберзького трибуналу та п. «а» ст. 5 Статуту Токійського трибуналу, у ній все ж йдеться не про «агресивну війну або війну на порушення міжнародного права», а про «агресивну війну або воєнний конфлікт»⁴. У зв'язку з цим дія ст. 437 КК поширюється не тільки на випадок агресивної війни, але й будь-якого іншого воєнного конфлікту (окремі прикордонні сутички, обстріл чи захоплення окремих об'єктів тощо), тобто на випадки вчинення дій, що не досягають того високого ступеня інтенсивності, що характерний для війни як такої. Але в будь-якому разі поняття воєнного конфлікту не можна тлумачити широко, як це характерно для міжнародного гуманітарного права (стосовно т. з. «воєнних злочинів»), у якому під поняття воєнного конфлікту підпадають як конфлікти міжнародного, так і неміжнародного характеру (конфлікти між збройними силами держави та антиурядовими силами, чи між окремими неурядовими силами)⁵.

Агресивна війна і воєнний конфлікт є формами агресії, сутність якої виражена у визначеннях агресії. Так, у Резолюції Генеральної асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. під агресією розуміється застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, що несумісний зі Статутом ООН⁶. Згідно Закону

¹ Верле Г. Принципы международного уголовного права : учеб. / пер. с англ. С. В. Саяпина. О. : Феникс ; М. : Транслит, 2011. С. 658–659.

² Мохончук С. М. Злочини проти миру та безпеки людства ... С. 271.

³ Киричко В. М. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку // Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. Т. 2. С. 983.

⁴ Див.: Устав Международного военного трибунала для Дальнего Востока от 19 янв. 1946 г. (г. Токио) / Законы России. URL: http://lawrussia.ru/texts/legal_382/doc382a860x217.htm ; Устав Международного военного Трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси от 8 авг. 1945 г. / Офиц. сайт Верховной Рады Украины. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_201/conv.

⁵ Международное гуманитарное право : учеб. для студ. / С. С. Маляян и др. ; под ред. И. И. Котлярова. М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2013. С. 24–25.

⁶ Див.: *Определение агрессии* : Резолюция № 3314 (XXIX), принятая 29-й сессией Генеральной Ассамблеи ООН от 14 дек. 1974 г. / Офиц. сайт ООН. URL : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml.

України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. № 1932-ХІІ під збройною агресією розуміється застосування іншою державою (групою держав) збройної сили проти України¹. Аналіз форм агресії, визначених у ст. 3 резолюції та в ст. 1 згаданого Закону, показує, що під агресією слід розуміти використання однієї державою (державами) збройної сили (в широкому розумінні – будь-які офіційні чи інші воєнізовані формування державного характеру) проти іншої держави (держав). Отже, агресія обов'язково має міждержавний характер.

Це означає, по-перше, що *основним безпосереднім об'єктом* злочинів, передбачених ст. ст. 436, 437 КК виступає мир у відносинах між державами; по-друге, що *суб'єктом агресивних дій*, зазначених у ст. 437 КК, виступає лише особа, яка має певний зв'язок з представниками державної влади і здійснює агресивні дії на виконання державного плану агресії (війни чи воєнного конфлікту). У міжнародному праві не встановлено чітких обмежень стосовно кола осіб, які можуть учинити злочини агресії², однак, ключовою характеристикою суб'єкта тут вважається здатність здійснювати контроль або керівництво, участь у діяльності, що становить виняткову важливість для підготовки, розв'язування, ведення агресивної війни³. Для того, щоб визначити, чи перебувала та чи інша особа під таким контролем, виправданим може бути застосування стосовно груп осіб, організованих за воєнним принципом – критерію «загального контролю» (не просто постачання зброї, техніки чи фінансування, а координація державою військових операцій, внесення вкладу в загальне планування, нехай хоч і без віддання наказів по вчиненню конкретних діянь), а стосовно фізичних осіб та груп, не організованих за воєнним принципом – критерію «ефективного контролю» (видача конкретних наказів, інструкцій). Указані критерії закріплені в рішенні Апеляційної палати Трибуналу по колишній Югославії стосовно «воєнних злочинів», в якому було детально розглянуто питання про умови присвоєння поведінки фізичної особи державі, а також в ранніх рішеннях Міжнародного кримінального Суду⁴. Зазначений підхід був фактично втілений у формулю-

¹ Див.: *Про оборону України* : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-ХІІ / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

² *Мохончук С. М.* Злочини проти миру та безпеки людства ... С. 272.

³ *Верле Г.* Принципы международного уголовного права. С. 662.

⁴ Див.: *Prosecutor v. Katanga and Ngudjolo Chui* : Decision on the confirmation of charges

ванні «злочину агресії» прийнятих змін до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, у ст. 8-біс якого вказується: «Для цілей цього Статуту «злочин агресії» означає планування, підготовку, ініціювання або здійснення *особою, яка у стані фактичного здійснення керівництва або контролю за політичними або воєнними діями держави*, акта агресії, який в силу свого характеру, серйозності та масштабів є грубим порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй»¹. За такого підходу до осіб, підконтрольних агресору можуть уключатися й місцевих жителів, що приєднуються до дій агресора, а також найманців, які діють під його загальним чи ефективним керівництвом. Таким чином, при вчиненні зазначених у ст. 437 КК дій завжди має місце порушення державою-агресором норм міжнародного права.

Із наведеного визначення агресії також впливає, з одного боку, що агресія не обов'язково має територіальний характер та територіальну спрямованість (наприклад, у разі нападу на сухопутні, морські, повітряні чи інші сили держави поза її територією, про що йдеться в п. d. ст. 3 згадуваної вище Резолюції ГА ООН), а з другого – що агресія може бути спрямована проти територіальної недоторканності іншої держави. А оскільки порушення територіальної цілісності є одним із видів порушення територіальної недоторканності, то це дає підстави для важливого висновку про те, що при вчиненні злочинних дій, передбачених ст. 437 КК, може здійснюватись агресія, спрямована на порушення територіальної цілісності України. Отже, із визначення агресії впливає, що додатковими факультативними (альтернативними) об'єктами злочину, передбаченого ст. 437 КК, можуть бути: 1) територіальна недоторканність іншої держави (у тому числі її територіальну цілісність), 2) суверенітет іншої держави або 3) політична незалежність іншої держави. Будь-який акт агресії порушує мирні

of 30 September 2008, Pre-Trial Chamber I / International Criminal Court. URL : <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc571253.pdf>. S. 72-73 ; *Prosecutor v. Lubanga Dyilo* : Decision on the confirmation of charges of 29 January 2007, Pre-Trial Chamber I / International Criminal Court. URL : <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc266175.PDF>. S. 73-75 ; *Prosecutor v. Tadic* : judgement of 15 July 1999, Appeals Chamber / United Nations. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL : <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>. S. 56, 62 ; *Берле Г.* Принципи міжнародного уголовного права. С. 500.

¹ The Crime of Aggression: resolution RC/Res.6 / Official site of the International Criminal Court. URL: https://asp.icc-cpi.int/en_menus/asp/reviewconference/Pages/crime%20of%20aggression.

відносини між державами (основний об'єкт), а додатково може заподіяти шкоду якому-небудь або всім зазначеним додатковим об'єктам. Таким чином, *можлива конкуренція статей 110 і 437 КК, але тільки у випадках, коли додатковим об'єктом учинюваних особою агресивних дій виступала цілісність території України.*

На наш погляд, *це конкуренція частини і цілого*, при якій відповідно до загальних правил кваліфікації, розроблених в науці кримінального права¹, підлягає застосуванню стаття про ціле. Однак, спричинення агресивними діями тяжких наслідків територіальній цілісності України та/або іншим об'єктам кримінально-правової охорони не відображено в ст. 437 КК, а тому у випадках їх фактичного спричинення агресивними діями, спрямованими на порушення територіальної цілісності України, учинене потребує додаткової кваліфікації за ч. 3 ст. 110 КК, яка передбачає більш суворе покарання, ніж за ст. 437 КК.

Таким чином, у випадках конкуренції ст. 110 («дії, вчинені з метою...») і 437 КК учинене кваліфікується за ст. 437 КК, однак, якщо агресивні дії призвели до тяжких наслідків, передбачених ч. 3 ст. 110 КК – за сукупністю цих злочинів.

Висновок про можливість конкуренції статей 110 і 437 КК обумовлює похідний висновок про можливість конкуренції ст. 110 КК зі ст. 436 КК. Зокрема, це стосується публічних закликів до агресивної війни або розв'язування воєнного конфлікту іншою державою з метою порушення територіальної цілісності України, а також розповсюдження матеріалів із такими за змістом закликами. У цих випадках також йдеться про *конкуренцію частини і цілого*, що характеризує співвідношення змісту закликів. Отже, у випадках конкуренції ст. 110 КК («публічні заклики...») і «розповсюдження матеріалів із закликами») зі ст. 436 КК учинене слід кваліфікувати лише за ст. 436 КК.

Водночас при конкуренції статей 110 і 436 КК не має значення чи перебуває особа, що виконує ці дії (закликає, розповсюджує) «під контролем» держави-агресора, чи діє за власним планом чи перебуває під контролем недержавних угруповань. Тут визначальним є зміст заклику, який вказує на те, до чого саме схиляється адресат – до по-

¹ Див.: *Зінченко І. О.* Повторність, сукупність та рецидив злочинів // Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. Т. 1. Загальна частина / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид., допов. Х. : Право, 2013. С. 123 ; *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений. М. : Юрид. лит., 1972. С. 259.

рушення миру і, як наслідок, цілісності України, чи тільки до порушення національних відносин з охорони цілісності території. Вирішальне значення, як правило, тут матиме вказівка в змісті заклику на сам адресат або ж на зміст самих дій. У зв'язку з цим не можемо беззастережно погодитися з висловленими в літературі поглядами про те, що адресатом публічних закликів за ст. 110 КК можуть бути іноземні держави чи їх представники¹. Це можливо, але за умови, що такий заклик не є пропагандою війни (ст. 436 КК).

У судовій практиці відмежування публічних закликів як форми посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) від публічних закликів як форми пропаганди війни (ст. 436 КК) викликає певні труднощі. Так, суди кваліфікували за ч. 1 ст. 110 КК дії винних, які закликали до введення іноземних військ країни агресора на територію України та окупації країною-агресором певної частини території України². У таких закликах убачаються ознаки пропаганди війни (ст. 436 КК). Тому кваліфікація дій винних має здійснюватися за ст. 436 КК або ж за сукупності цієї статті і ст. 110 чи ст. 109 КК (за наявності й інших висловлювань, у яких містяться заклики, зміст яких викладено в ч. 1 ст. 110 КК чи в ч. 2 ст. 109 КК, але які не є пропагандою війни).

Висновку про перебування аналізованих норм у конкуренції ко-респондує викладене в розділі 1 монографії положення про необхідність виділення національних та міждержавних відносин з охорони територіальної цілісності і недоторканності України. Указані міжнародні відносини виступають складовою суспільних відносин, що забезпечують мир між державами та народами, тобто складовою безпосередніх об'єктів злочинів, передбачених статтями 436 і 437 КК. Національні відносини з охорони територіальної недоторканності (і цілісності) виступають додатковими факультативними об'єктами цих злочинів і разом з тим задекларовані законодавцем як основний безпосередній об'єкт посягання на територіальну цілісність і недоторканність

¹ Див.: *Рябчук В. Н.* Уголовная ответственность за публичные призывы ... С. 92 ; *Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю.* Злочини проти основ національної безпеки України. С. 114.

² Див.: *Вирок Тернопільського міськрайонного суду у справі № 607/7708/15-к від 11 черв. 2015 р.* / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46922081> ; *Вирок Ковпаківського районного суду м. Сум у справі № 592/5161/15-к від 21 жовт. 2015 р.* / Єдиний держ. реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52542419>.

України (ст. 110 КК). Як наслідок, ст. 110 КК забезпечує кримінально-правову охорону цілісності території України від посягань будь-яких суб'єктів і при цьому від таких, які здатні заподіяти їй істотну шкоду. Натомість статті 436 і 437 КК охороняють цілісність території України тільки від посягань іноземних держав чи їх об'єднань і тільки від таких посягань, що мають характер агресії. В інших випадках розглядувана конкуренція норм не виникає. З цього випливає важливий висновок про те, що посягання на цілісність території України, які не володіють всіма обов'язковими ознаками агресії, не підпадають під статті 436 і 437 КК і підлягають кваліфікації за ст. 110 КК. Це зокрема посягання, які хоч і здійснюють фізичні особи, реалізуючи певний план іноземної держави (держав), тобто діючи «під контролем» (керівництвом) іноземної держави (держав), але які не є агресивною війною чи воєнним конфліктом (наприклад, реалізація таємного плану іноземного уряду з односторонньої зміни русла річки, фарватером якої проходить державний кордон України, унаслідок чого відбудеться втрата території України). Так само тільки з позиції ст. 110 КК слід розглядати й такі посягання, які становлять собою не міждержавний (міжнародний), а внутрішній воєнний конфлікт. У зв'язку з цим, не можемо погодитися з поглядом стосовно необхідності визнання кримінально-караними за статтями 436 і 437 КК також пропаганди, планування (...) не тільки міжнародних, а й внутрішніх воєнних конфліктів (наприклад, національно-визвольна війна за незалежність, збройний конфлікт з урядовими військами тощо)¹. Якщо метою внутрішнього воєнного конфлікту є відторгнення території України, то має місце насильницьке посягання на територіальну цілісність України (ст. 110 КК).

Вищевикладені положення щодо співвідношення розглядуваних складів злочинів свідчать про те, що за відсутності конкуренції ст. 110 із статтями 436 і 437 КК реально можливим є вчинення цих злочинів у сукупності (реальній або ідеальній). Особливо це стосується одночасного вчинення публічних закликів і розповсюдження матеріалів із закликами. Наприклад, повідомлення послідовно закликів, передбачених статтями 110 і 436 КК, в одному публічному виступі або

¹ Див.: Попович В. П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права в кримінальне законодавство України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. П. Попович. Львів. : ЛДУВС. 2010. С. 175. ; Тертиченко Т. М. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку // Кримінальне право. Особлива частина. С. 635.

розповсюдження матеріалів, що містять в собі обидва види закликів. Учинення злочину, передбаченого ст. 110 КК, у першій та другій формах («дії, вчинені з метою...») також може поєднуватися із учиненням тією самою особою дій, зазначених у ст. 437 КК. Наприклад, коли така особа здійснює агресивні дії на виконання плану агресії, що реалізується іншою державою у вигляді застосування збройної сили проти територіальної цілісності України, і поєднує їх із учиненням зазначених у ст. 110 КК дій на реалізацію свого самостійно розробленого плану зміни меж території України.

Дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України, учинені особами, які хоч і беруть участь у міжнародному конфлікті, але не мають «двостороннього зв'язку» із агресором, слід також оцінювати з позиції ст. 110 КК. За наявності змішаного конфлікту (поєднання міждержавного і недержавного характеру) дії особи слід оцінювати залежно від сторони, під контролем якої вона діє, та інших обставин конфлікту, у яких учиняються дії.

Висновки до розділу 5

Вище викладені положення про співвідношення посягання на територіальну цілісність і недоторканність України з деякими іншими злочинами дозволяють зробити такі висновки:

1. Злочини, передбачені статтями 109 і 110 КК, різняться за своїми об'єктивними ознаками – основними безпосередніми об'єктами, юридичним значенням способу вчинення дій, змістом закликів. Ці кримінально-правові норми можуть перебувати у відношенні суміжності або конкуренції, при якій застосовується спеціальна норма, передбачена ст. 110 КК.

Порівняльний аналіз норм, передбачених статтями 110 і 109 КК, показав необхідність диференціації кримінальної відповідальності за ст. 110 КК за ознакою застосування насильства, а також розширення змісту диспозиції цієї статті таким чином, щоб вона передбачала кримінальну відповідальність за інші посягання на територіальну недоторканність України, які зараз кваліфікуються за ст. 109 КК за наявності насильницького способу.

Дій, спрямовані на федералізацію або децентралізацію України, за своїм характером не є посяганням на територіальну цілісність України, що унеможлиблює застосування стосовно них ст. 110 КК. Разом із тим, можлива кваліфікація таких дій за ст. 109 КК за умови наявності в них насильства та інших ознак складу злочину.

2. Співвідношення статей 110 і 110² КК характеризують такі основні положення: 1) у ст. 110² КК установлена кримінальна відповідальність лише за фінансування передбачених ч. 1 ст. 110 КК дій, учинюваних у першій та другій формах; фінансування публічних закликів або розповсюдження матеріалів із закликами, за наявності ознак співучасті, кваліфікується за ст. 110 КК з посиланням на відповідну частину ст. 27 КК; 2) учинення зазначеного в ч. 1 ст. 110² КК фінансування особою, яка перебуває в односторонньому суб'єктивному зв'язку з особою, дії якої фінансуються, виключає можливість конкуренції статей 110 і 110² КК, а підлягає кваліфікації лише за ст. 110² КК; 3) при конкуренції приписів ч. 3 ст. 110 КК і ч. 4 ст. 110² КК у випадках, коли дії призвели до тяжких наслідків, підлягає застосуванню ч. 4 ст. 110 КК, а в інших випадках конкуренції зазначених статей підлягає застосуванню спеціальна норма, передбачена ст. 110² КК.

3. Співвідношення ст. 110 КК із статтями 436 і 437 КК характеризується наявністю в їх складах як однакових ознак, так і тих, що вказують на їх складне співвідношення. Серед останніх найбільш важливе розмежувальне значення мають такі ознаки, злочинів, передбачених статтями 436 і 437 КК: а) їх основним безпосереднім об'єктом виступає мир у відносинах між державами; б) з об'єктивної сторони агресія характеризується як застосування збройної сили однією державою проти іншої держави, тобто має міждержавний характер; в) додатковим об'єктом при вчиненні агресивних дій може виступати територіальна недоторканність держави; г) суб'єктом агресивних дій, зазначених у ст. 437 КК, виступає лише особа, яка має певний зв'язок з представниками державної влади і здійснює агресивні дії на виконання державного плану агресії (війни чи воєнного конфлікту).

Можлива конкуренція: а) статей 110 і 437 КК – коли додатковим об'єктом учинюваних особою агресивних дій виступала цілісність території України; б) статей 110 і 436 КК – у випадках закликів до агресивної війни або розв'язування воєнного конфлікту іншою державою з метою порушення територіальної цілісності України, або розповсюдження матеріалів із такими закликами. При такій конкуренції

вчинене кваліфікується за статтями 436 або 437 КК, а якщо агресивні дії призвели до тяжких наслідків, передбачених ч. 3 ст. 110 КК – за сукупністю злочинів, передбачених ч. 3 ст. 110 і 437 КК.

ВИСНОВКИ

У монографії вирішено наукове завдання, що полягає, зокрема, в отриманні теоретичного обґрунтування підстави кримінальної відповідальності за ст. 110 КК, розкритті основних системних зв'язків ст. 110 КК з іншими кримінально-правовими нормами, а також формулюванні рекомендацій щодо питань кваліфікації злочину та пропозицій з удосконалення кримінально-правової охорони територіальної цілісності і недоторканності України. Основні результати дослідження такі:

1. Родовим об'єктом посягання на цілісність і недоторканність території України є суспільні відносини, які забезпечують такі основи національної безпеки України, що визначають саме існування Українського народу, збереження його самобутньої культури і єдності, а також існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави. Видовим об'єктом злочину є суспільні відносини з охорони основ суверенітету Українського народу.

2. Основним безпосереднім об'єктом злочину є: в першій і другій формах – національні (внутрішньодержавні) суспільні відносини з охорони територіальної цілісності України, а в третій і четвертій формах – суспільні відносини з охорони територіальної цілісності України у сфері реалізації конституційного права вільно поширювати інформацію. Установлені додаткові безпосередні об'єкти стосовно посягань, передбачених частинами 2 та 3 ст. 110 КК.

Стосовно безпосередніх об'єктів злочину встановлено необхідність розрізнення національних і міждержавних відносин з охорони цілісності і недоторканності території, розкрито структуру охоронюваних ст. 110 КК відносин та механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину. Визначено поняття цілісності і недоторканності території стосовно ст. 110 КК та їх кореляцію, обґрунтовано необхідність розширення кримінально-правової охорони території України.

3. Обов'язковою ознакою складу злочину є предмет злочину. У перших двох формах предметом злочину є територія України як особлива соціальна макроцінність – цілісний життєвий простір Українського народу, правильне розуміння якої має вирішальне значення для висвітлення питання про характер і ступінь суспільної небезпечності злочинних дій. У третій формі предметом злочину є інформація, озна-

ки змісту якої вказані в ч. 1 ст. 110 КК, у четвертій формі – матеріали, у яких зафіксована така інформація.

4. У ч. 1 ст. 110 КК передбачено чотири форми вчинення цього злочину; при цьому перша форма своїми ознаками повністю охоплює дії, що утворюють другу форму. У кожній із форм злочинні діяння мають суттєві особливості в характері та ступені суспільної небезпечності. Виходячи з цього запропоновано виділити третю та четверту форми вчинення злочину в окрему статтю КК (ст. 110³) і передбачити менш суворе покарання.

6. Словосполучення «на порушення порядку, встановленого Конституцією України» (ч. 1 ст. 110 КК) слід розуміти як на порушення порядку, встановленого ч. 3 ст. 5 та ст. 73 Конституції, тобто без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі. При цьому порушення цього порядку може виражатися в зміні меж території України шляхом фальсифікації волі Українського народу на всеукраїнському референдумі або в будь-який інший спосіб без проведення такого референдуму.

7. У характеристиці злочинів, учинюваних у першій та другій формах, слід виділяти: а) дії, учинені щодо території України як фізичного простору, наслідком яких може бути або є відторгнення частини території України, б) дії стосовно території України, учинені в юридичній площині, наслідком яких може бути або є позбавлення суверенного права Українського народу на частину території України.

8. Злочини, учинювані в перших двох формах, мають «екстра-січений» склад (охоплюють будь-які дії, учинювані на будь-якому етапі реалізації умислу на вчинення цього злочину). У зв'язку з цим запропоновано замінити в ст. 110 КК словосполучення «дії, вчинені з метою...» на «дії, безпосередньо спрямовані...», а також передбачити в окремій частині ст. 110 КК кримінальну відповідальність за планування групового посягання на територію України або участь у змові про вчинення такого посягання.

9. Під закликком слід розуміти інформаційну дію, яка полягає в повідомленні адресату в будь-якій формі інформації, зміст якої спрямований викликати в іншій особи (осіб) бажання (намір) учинити дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Заклик містить у собі основні відомості про дії, зазначені в ст. 110 КК, і спонукальні відомості. Заклики повинні визнаватися публічними у випадках, коли

значна кількість людей (публіка) виступає адресатом інформаційного впливу й адресатом інформаційного повідомлення. Публічність є способом учинення самого заклику. Злочин у формі «публічних закликів...» має формальний склад і може кваліфікуватися як закінчений з моменту, коли заклик було доведено до відома публіки.

Публічні заклики не є видом підбурювання до злочину, учинюваного в першій або другій формах, а є самостійною формою вчинення злочину з більш широкими межами дій порівняно з підбурюванням. Це обумовлює необхідність внесення до тексту статті КК словосполучення «за відсутності ознак співучасті».

10. «Розповсюдження...» в ст. 110 КК слід розуміти як індивідуалізоване поширення (надання-одержання) «матеріалів...» або інше відчуження значної їх кількості. Матеріали із зазначеними в ст. 110 КК закликами характеризуються сукупністю ознак: а) матеріальність, б) рухомість, в) інформаційність, г) особливий правовий режим. Злочин у формі розповсюдження матеріалів має формальний склад і його можна кваліфікувати як закінчений з моменту фактичного відчуження значної кількості «матеріалів...».

11. При застосуванні ст. 110 КК стосовно злочинів, учинюваних у третій та четвертій формах, важливе значення мають наявність суміжних понять, які пов'язані з реалізацією конституційних прав (публічні висловлювання, обґрунтування необхідності чи виправдання дій, агітація, пропаганда), а також зміст права на свободу вираження поглядів і практика ЄСПЛ щодо його розуміння та виправданості державного втручання.

Для більшої конкретизації меж заборон, установлених у ст. 110 КК, і гарантування дотримання прав, передбачених ст. 34 Конституції України, запропоновано проект змін до КК, у яких визначаються поняття «публічний заклик...» і «матеріали із закликами...».

12. Суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у виді прямого умислу і в кожній із форм учинення злочину прямий умисел наповнюється специфічним змістом. На вирішення питання про наявність вини за ст. 110 КК може впливати юридична чи фактична помилка. «Мета зміни меж території...» є обов'язковою ознакою складу злочину в перших двох формах учинення злочину та має особливе кримінально-правове призначення. Суб'єктом злочину за ст. 110 КК є загальний суб'єкт, крім учинення злочину представником влади, суб'єкт якого спеціальний.

13. Кваліфікуючі ознаки, що обтяжують і особливо обтяжують відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, пропонується вдосконалити: а) ознаку «вчинення особою, яка є представником влади» викласти як «учинення представником державної влади або місцевого самоврядування»; б) поняття «повторно» розширити і визначити як повторність однорідних злочинів, що посягають на основи народного суверенітету; в) передбачити нові кваліфікуючі ознаки при вчиненні злочинів у перших двох формах – «посягання на територію України з використанням насильства чи погрози його застосування», у третій та четвертій формах – учинення дій в особливий період чи з використанням ЗМІ; г) тяжкі наслідки залишити кваліфікуючою ознакою лише для першої та другої форм учинення злочину і безпосередньо в тексті ст. 110 КК відобразити основні види тяжких наслідків у сфері основного об'єкта злочину: «втрата всієї території України чи її частини, або суверенних прав на цю територію, тимчасове захоплення території України чи її частини, приведення її в непридатний для життєдіяльності стан».

14. Співвідношення складу посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) зі складами злочинів, передбачених статтями 109, 110², 436 і 437 КК, вказує на існування між цими нормами відношення суміжності або конкуренції, за якої застосовується: а) при конкуренції зі ст. 109 КК – спеціальна норма, передбачена ст. 110 КК; б) при конкуренції зі ст. 110² КК – ст. 110² КК, а у випадках, коли дії призвели до тяжких наслідків, – лише ч. 3 ст. 110 КК; в) при конкуренції зі статтями 436 або 437 КК – ці статті, а якщо агресивні дії призвели до тяжких наслідків, передбачених ч. 3 ст. 110 КК, – учинене необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 3 ст. 110 і 437 КК.

15. Пропонується викласти ст. 110 КК у такій редакції:

«Стаття 110. Посягання на територію України»

1. *Планування групового посягання на територію України або участь у змові про вчинення такого посягання, –*

караються ...

2. *Посягання на територію України, –*
карається ...

3. *Посягання на територію України, учинене представником державної влади чи місцевого самоврядування, або повторно, або за*

попередньою змовою групою осіб, або поєднане з насильством чи погрозою його застосування, або з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, –

карається ...

4. Посягання на територію України, яке призвело до втрати всієї території України чи її частини, або суверенних прав на цю територію, тимчасового захоплення території України чи її частини, приведення її в непридатний для життєдіяльності стан, загибелі людей чи інших тяжких наслідків, –

карається ...

Примітка. 1. Під посяганням на територію України в статтях 110 та 110³ розуміються умисні дії, безпосередньо спрямовані на відторгнення будь-якої частини території України шляхом установлення фактичного верховенства над цією територією або придбання чи передачі суверенних прав на неї без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі, а так само дії, безпосередньо спрямовані на позбавлення України всієї території або прав на всю територію, або на тимчасове захоплення території України чи її частини, приведення її в непридатний для життєдіяльності стан або на інші істотне порушення недоторканності території України.

2. У статтях 110 та 110³ повторним визнається злочин, учинений особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 109-110³ цього Кодексу».

З метою диференціації кримінальної відповідальності за характером і ступенем суспільної небезпечності діяння пропонується доповнити КК статтю 110³ такого змісту:

«Стаття 110³. Заклики до посягання на територію України

1. Публічний заклик до посягання на територію України, а також виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження або розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, за відсутності ознак співучасті в посяганні на територію України, –

караються ...

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, учинені представником державної влади чи місцевого самоврядування, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або в особливий період, або з використанням засобів масової інформації, –

караються ...

Примітка. 1. Під публічним закликом у цій статті розуміється доведення до відома значної кількості людей у будь-якій формі інформації, зміст якої спрямований викликати в них бажання вчинити посягання на територію України.

2. Під матеріалами із закликами в цій статті розуміються будь-які носії інформації, зміст якої спрямований викликати в людини, яка з ним ознайомиться, бажання вчинити посягання на територію України».

ДОДАТКИ

Додаток 1

Статистична інформація¹

1. Кількість справ (проваджень), які розслідувались за ст.ст. 109, 110, 111, 112, 113, 114 КК у період з 2001 р. до 2013 р.

Роки	Статті КК України					
	109	110	111	112	113	114
2001	2		2			
2002			3		1	
2003	1					
2004	2	1	3	4		
2005			2			
2006		1	1			
2007		2		1	1	
2008		3	1	1		
2009		3				1
2010		1	1			4
2011		1				2
2012		1				2
2013	6	2	6		1	3
Усього	11	15	19	11	3	12

¹ Указана в Додатку 1 статистична інформація отримана від Головного слідчого управління СБУ як відповіді на інформаційні запити (листи ГСУ СБУ № 6/12831 від 16 жовтня 2014 р. та № 6/р-15-п/16 від 27 січня 2016 р.).

2. Відомості щодо кримінальних проваджень, відкритих щодо злочинів проти основ національної безпеки України, які розслідувалися органами досудового розслідування СБУ, за 2014 – 2015 рр.:

Стаття КК	Кількість проваджень
ст. 109 КК	204
ст. 110 КК	633
ст. 110-2 КК	14
ст. 111 КК	111
ст. 112 КК	11
ст. 113 КК	100
ст. 114 КК	10
ст. 114-1 КК	23

3. Питома вага справ (проваджень), порушених (відкритих) за ст. 110 КК, серед інших злочинів проти основ національної безпеки України за період з 2001 р. до 2016 р.

Період	Загальна кількість справ (проваджень)	Посягання на територіальна цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК)	
		Кількість розслідуваних злочинів	у %
2001 – 2013 рр.	71	15	21,1
2014 – 2015 рр.	1106	633	57,2
Усього (за період із 2001 р. до 2016 р.)	1177	648	55,1

Аналіз судової практики¹

1. Форми вчинення злочину, передбаченого ст. 110 КК, за кількістю засуджених осіб:

Форми вчинення злочину (ст. 110 КК)	Кількість засуджених
I та II форми (дії, учинені з метою зміни меж території або державного кордону України, на порушення порядку, встановленого Конституцією України)	62 (53,9%)
III форма («публічні заклики...»)	13 (11,3%)
IV форма («розповсюдження матеріалів із закликами...»)	47 (40,8%)

2. Види складу злочину «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» (ст. 110 КК) за кількістю засуджених:

Вид складу злочину	Кількість засуджених	
Простий (основний) склад (ч. 1 ст. 110 КК)	60	
Кваліфікований за ознаками, що обтяжують відповідальність (ч. 2 ст. 110 КК)	- за попередньою змовою групою осіб	52
	- повторно	11
	- поєднання з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі	2
	- учинення представником влади	3
Кваліфікований за ознаками, що особливо обтяжують відповідальність (ч. 3 ст. 110 КК): - загибель людей або інші тяжкі наслідки	1	

¹ На основі 96 обвинувальних вироків місцевих судів та 2 ухвал Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ, які перебували у відкритому доступі на сайті Єдиного державного реєстру судових рішень станом на 29 червня 2016 р. Усього за цими судовими рішеннями засуджено 115 осіб.

3. Злочини, за сукупністю з якими кваліфікується посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК), за кількістю засуджених:

Злочин	Кількість засуджених
Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263 КК)	22
Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК)	7
Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260 КК)	4
Створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3 КК)	3
Наруга над державними символами (ст. 338 КК)	3
Державна зрада (ст. 111 КК)	3
Сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258-4 КК)	2
Фінансування тероризму (ст. 258-5 КК)	2
інші злочини	7

Акти впровадження

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

04-18/12-282

"10" жовтня 2016 р.

**Зав. кафедрою кримінального
права № 1
Національного юридичного
університету ім. Ярослава Мудрого
Тютюгін В.І.**

Шановний Володимире Іллічу!

Повідомляємо, що підготовлена асистентом кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Рубашенком М.А. Доповідна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (щодо кримінальної відповідальності за посягання на територію України)», що надійшла до Комітету листом за № 122-0806-1884 від 18.12.2015р. доведена до відома народних депутатів України – членів Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності для можливого врахування у законодавчій діяльності.

З повагою

Голова Комітету

А.Кожем'якін

ЗАТВЕРДЖУЮ

заступник Голови Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ

Кравченко С. І.

«27» січня 2016 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Рубашенка М. А. на тему: «Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Комісія у складі: секретаря судової палати у кримінальних справах ВССУ, кандидата юридичних наук Щепоткіної В. В., судді судової палати у кримінальних справах ВССУ, кандидата юридичних наук Квасневської Н. Д., начальника відділу забезпечення діяльності заступника Голови ВССУ та секретаря судової палати, кандидата юридичних наук, заслуженого юриста України Слущкої Т. І. цим актом засвідчують, що результати дисертаційного дослідження будуть використані при підготовці відповідної постанови Пленуму Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

секретар судової палати
у кримінальних справах ВССУ,
кандидат юридичних наук

В. В. Щепоткіна

суддя судової палати
у кримінальних справах ВССУ,
кандидат юридичних наук

Н. Д. Квасневська

начальник відділу забезпечення
діяльності заступника Голови та
секретаря судової палати ВССУ,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Т. І. Слущька

Підписи: Щепоткіної В. В. посвідчую
Квасневської Н. Д. Слущької Т. І.
Управління документації та
забезпечення та контролю
Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ
«27» січня 2016 р.

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України
Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
вул. Миропосильська, 71, м. Харків, 61002, тел./факс (057)700-34-55
www.ssu.gov.ua, e-mail: ipuk.kharkov@gmail.com Код ЄДРПОУ 20001289

БН. ДА. 2016 № 27/33

На № _____ від _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Інституту підготовки юридичних
кадрів для Служби безпеки України,
доктор філософії, доцент

С. Є. Кучерина

2016 року

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
асистента кафедри кримінального права №1 Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого Рубашенка Миколи Анатолійовича
на тему «Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну
цілісність і недоторканність України»**

Комісія у складі: завідувача СК № 1 ІПЮК для СБ України НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», кандидата юридичних наук Федосєєва В.В., доцента СК № 1 ІПЮК для СБ України НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого» Захуцького А.В., старшого викладач СК № 1 ІПЮК для СБ України НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого» Косьміна О.В. склали цей акт про те, що у науковій, навчально-методичній роботі та навчальному процесі Інституту при викладанні спеціальною кафедрою № 1 «Особливості досудового розслідування в Службі безпеки України» спеціального курсу РЗ 2 «Методика розслідування злочинів проти основ національної безпеки України» використовуються наукові праці, що відображають результати дисертаційного дослідження на тему «Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» асистента кафедри кримінального права № 1 НЮУ ім. Ярослава Мудрого Миколи Анатолійовича Рубашенка, а саме:

1. Рубашенко М. А. Місце злочинів проти основ національної безпеки України в системі Особливої частини Кримінального кодексу України / М. А. Рубашенко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2013. – № 2. – С. 117-124.

2. Рубашенко М. А. Территория Украины как жизненное пространство и предмет преступления, предусмотренного ст. 110 УК Украины / Н. А. Рубашенко // *Legea si viata*. – 2014. – № 5-3 (269). – С. 91-94.

3. Рубашенко М. А. Співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у кримінальному праві України (ст. 110 КК) / М. А. Рубашенко // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право». – 2014. – Вип. 26. – С. 223-226.

4. Рубашенко М. А. Поняття і ознаки територіальної цілісності України, охоронюваної ст. 110 КК України / М. А. Рубашенко // Право і суспільство. – 2014. – № 4. – С. 268-275.

5. Рубашенко М. А. Дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України: поняття та види [Електронний ресурс] / М. А. Рубашенко // Вісн. Асоц. кримін. права України. – 2014. – № 2 (3). – С. 311-325. – Режим доступу : http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/visnik_yg/3/25.pdf. – Заголовок з екрана.

6. Рубашенко М. А. Щодо розмежування публічних закликів та розповсюдження матеріалів із закликами як самостійних форм злочину, передбаченого ст. 110 КК України / М. А. Рубашенко / Юридична осінь 2014 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук. конф. молод. учен. (Харків, 14 листоп. 2014 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. – С. 120-123.

Завідувач СК № 1 ШЮК для СБ України

НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук

В. В. Федосєєв

Доцент СК № 1 ШЮК для СБ України

НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого»

А. В. Захуцький

Старший викладач СК № 1 ШЮК для СБ України

НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого»

О. В. Косьмін

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch : in 2 Bd. : Besonder Teil / Lampe Joachim, Hegmann Sigrid und and. – 1. Auflage. – München : C.H.BECK, 2005. – Bd. 2. – 1434 s.

2. Prosecutor v. Katanga and Ngudjolo Chui : Decision on the confirmation of charges of 30 September 2008, Pre-Trial Chamber I [Електронний ресурс] / International Criminal Court. – Режим доступу : <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc571253.pdf>. – Заголовок з екрана.

3. Prosecutor v. Lubanga Dyilo : Decision on the confirmation of charges of 29 January 2007, Pre-Trial Chamber I [Електронний ресурс] / International Criminal Court. – Режим доступу : <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc266175.PDF>. – Загол. з екрана.

4. Prosecutor v. Tadic : judgement of 15 July 1999, Appeals Chamber [Електронний ресурс] / United Nations. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. – Режим доступу : <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>. – Заголовок з екрана.

5. The Crime of Aggression: resolution RC/Res.6 [Електронний ресурс] / Official site of the International Criminal Court. – Режим доступу: https://asp.icc-cpi.int/en_menus/asp/reviewconference/Pages/crime%20of%20aggression. – Заголовок з екрана.

6. Андрушко П. П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу : основний зміст понять та їх співвідношення / П. П. Андрушко // Адвокат. – 2011. – № 12. – С. 3-10.

7. Анохина А. А. Конституційно-правовий аналіз соотношения понять «суверенитет», «независимость» и «государственная целостность» / А. А. Анохина // Изв. Сарат. ун-та Нов. сер. Сер. Экономика. Управление. Право. – 2015. – Т. 15. – Вып. 3. – С. 330 – 334.

8. Антипенко В. Ф. Концепція кримінальної відповідальності держави / В. Ф. Антипенко // Актуальні пробл. кримін. відповідальності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 10-11 жовт. 2013 р.). – Х. : Право, 2013. – С. 139 – 143.

9. Антипов В. І. Склад злочину і стаття Кримінального кодексу – їх співвідношення за чинним законодавством України / В. І. Антипов // 10 років чинності Кримінального кодексу України : проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13-14 жовт. 2011 р.) / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – С. 121 – 124.

10. Бабанін С. В. Змішана форма вини у кримінальному праві України / С. В. Бабанін // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2014. – № 2. – С. 186 – 192.

11. Бабурин С. Н. Территория государства (правовые проблемы) / С. Н. Бабурин / Дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 1998. – 297 с.

12. Бажанов М. И. К вопросу о функциях состава преступления / М. И. Бажанов // Сб. кратк. тез. докл. и науч. сообщ. науч.-практ. конф. по итогам

науч.-исслед. работ, выполненных проф.-препод. составом УЮА в 1992 г., 4-5 марта 1993 г. – Х. : Укр. юрид. акад, 1993. – С. 105 – 107.

13. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть : консп. лекц. – Д. : Пороги, 1992. – 168 с. / М. И. Бажанов // Бажанов М. И. Избранные труды / сост. : В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. В. Харитонова, Е. В. Шевченко ; отв. ред. В. Я. Тацкий. – Х. : Право, 2012. – 1244 с.

14. Байдін Ю. В. Державний суверенітет і суверенні права : проблеми співвідношення / Ю. В. Байдін // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Нац. акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2010. – Вип. 20. – С. 186 – 203.

15. Бантишев О. Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : моногр. / О. Ф. Бантишев, О. В. Шамара. – 3-тє вид., переробл. та доп. – Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. – 198 с.

16. Барциц И. Н. Территориальная целостность Российской Федерации : вопросы теории / И. Н. Барциц, И. В. Левакин // Журн. Росс. права. – 2002. – № 10. – С. 11 – 20.

17. Батиргарєєва В. С. Щодо проблеми визначення кримінально каранних форм сепаратизму / В. С. Батиргарєєва, Н. В. Нетеса // Право і безпека. – 2014. – №1. – С. 65 – 70.

18. Баулін Ю. В. Проблеми кваліфікації злочинів, вчинених злочинною організацією / Ю. В. Баулін // Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (Харків, 1-2 жовт. 2002 р.). – Х. : Сх.-регіонал. центр гуманіт.-освітніх ініціатив, 2003. – С. 163 – 165.

19. Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и Особенная часть / Л. С. Белогриц-Котляревский. – Киев-Петербург-Харьков : Южно-рус. книгоизд-во Ф. А. Иогансона, 1903. – 618 с.

20. Бикнинин И. А. Обеспечение территориальной целостности и неприкосновенности Российского государства: сравнительно-правовые и уголовно-правовые аспекты : моногр. / И. А. Бикнинин, С. А. Блинников, Ю. Е. Пудовочкин. – Ростов н/Д : РЮИ РПА Минюста России, 2004. – 216 с. [Електронний ресурс]. – Библиотека «Тwіtrх». – Режим доступа : <http://www.twіtrх.com/file/288061>. – Заголовок з екрана.

21. Борисов В. И. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения : моногр. / В. И. Борисов, С. В. Гизимчук. – Х. : Консум, 2001. – 160 с.

22. Борисов В. І. Загальна характеристика Особливої частини нового Кримінального кодексу України / В. І. Борисов / Новий кримінальний кодекс України : питання застосування і вивчення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25-26 жовт. 2001 р.). – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 99 – 105.

23. Борисов В. І. Злочини проти безпеки виробництва : поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки : моногр. / В. І. Борисов, О. О. Пашенко. – Х. : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – 244 с.

24. Борисов В. І. Склад злочину як правова модель / В. І. Борисов // Адвокат. – 2008. – № 2 (89). – С. 48 – 49.
25. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : моногр. / Л. П. Брич. – Львів : ЛДУВС, 2013. – 712 с.
26. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : моногр. / В. М. Бурдін – К. : Атіка, 2004. – 240 с.
27. Буроменський М. В. Про відповідність проекту Кримінального кодексу України, підготовленого робочою групою КМУ, міжнародно-правовим нормам про захист прав і свобод людини / М. В. Буроменський // Права людини в Україні : інформ.-аналіт. бюлет. Україн.-Американ. Бюро захисту прав людини. – Вип. 10. – К.-Х., 1994. – 84 с.
28. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
29. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина. Навч. посіб. / Р. В. Вереша. – 2-ге вид. переробл. та доп. – К. : Центр учб. л-ри, 2012. – 320 с.
30. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України / Р. В. Вереша. – К. : Атіка, 2005. – 224 с.
31. Верле Г. Принципы международного уголовного права : учеб. / Герхард Верле ; пер. с англ. С. В. Саяпина. – О. : Феникс ; М. : Транслит, 2011. – 910 с.
32. Винокуров В. Н. Объект преступления : аспекты понимания, способы установления и применение уголовного закона : моногр. / В. Н. Винокуров. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 288 с.
33. Вирок Бабушкінського район. суду м. Дніпропетровська в справі № 200/13094/14-к (провадження № 1 КП-200-539-14) від 30 лип. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40048690>. – Заголовок з екрана.
34. Вирок Білокуракинського район. суду Луганської обл. у справі № 409/849/14-к (провадження № 1-кп/409/73/14) від 21 жовт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41623605>. – Заголовок з екрана.
35. Вирок Великоновосілківського район. суду Донецької обл. у справі № 220/1496/14-к (провадження № 1-кп/220/146/14) від 13 листоп. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41342801>. – Заголовок з екрана.
36. Вирок Дергачівського район. суду Харківської обл. у справі № 619/4587/14-к (провадження № 1-кп/619/388/14) від 09 верес. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40395706>. – Заголовок з екрана.
37. Вирок Дергачівського район. суду Харківської обл. у справі № 619/4590/14-к (провадження № 1-кп/619/389/14) від 02 жовт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40721468>. – Заголовок з екрана.
38. Вирок Дергачівського район. суду Харківської обл. у справі № 619/5058/14-к (провадження № 1-кп/619/421/14) від 16 жовт. 2014 р. [Електронний

ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40953971>. – Заголовок з екрана.

39. Вирок Жовтневого район. суду м. Маріуполя у справі № 263/9646/14-к (провадження № 1-кп/263/439/2014) від 06 листоп. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41252125>. – Заголовок з екрана.

40. Вирок Ізюмського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 623/1559/14-к (провадження № 1-кп/623/180/2014) від 21 лип. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39831771>. – Заголовок з екрана.

41. Вирок Ізюмського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 623/2311/14-к (провадження № 1-кп/623/236/2014) від 09 верес. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40401295>. – Заголовок з екрана.

42. Вирок Ізюмського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 623/2309/14-к (провадження № 1-кп/623/235/2014) від 09 верес. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40388522>. – Заголовок з екрана.

43. Вирок Іллічівського район. суду м. Маріуполя Донецької обл. у справі № 264/8114/14-к (провадження № 1-кп/264/379/2014) від 30 жовт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41166289>. – Заголовок з екрана.

44. Вирок Київського район. суду м. Харкова у справі № 640/13718/14-к (провадження № 1-кп/640/509/14) від 15 верес. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40460048>. – Заголовок з екрана.

45. Вирок Київського район. суду м. Харкова у справі № 640/17513/14-к (провадження № 1-кп/640/621/14) від 24 жовт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41225016>. – Заголовок з екрана.

46. Вирок Кіровського район. суду Дніпропетровська у справі № 203/4434/14-к (провадження № 1-кп/0203/309/2014) від 14 лип. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39736487>. – Заголовок з екрана.

47. Вирок Кіровського район. суду міста Кіровограда у справі № 404/6035/14-к (провадження № 1-кп/404/405/14) від 22 лип. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39856160>. – Заголовок з екрана.

48. Вирок Ковпаківського район. суду м. Суми у справі № 592/10069/14-к (провадження № 1-кп/592/426/14) від 07 жовт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40840310>. – Заголовок з екрана.

49. Вирок Краматорського міськ. суду Донецької обл. у справі № 234/10616/14-к (провадження № 1-кп/234/351/14) від 13 листоп. 2014 р. [Електрон-

ний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41755796>. – Заголовок з екрана.

50. Вирок Краматорського міськ. суду Донецької обл. у справі № 234/9873/14-к (провадження № 1-кп/234/322/14) від 03 листоп. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41193137>. – Заголовок з екрана.

51. Вирок Крюківського район. суду м. Кременчука Полтавської обл. у справі № 1-кп/537/257/2014 (провадження № 537/4575/14-к) від 20 серп. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40202024>. – Заголовок з екрана.

52. Вирок Куп'янського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 628/2502/14-к (провадження 1-кп/628/354/14) від 15 серп. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40150741>. – Заголовок з екрана.

53. Вирок Куп'янського міськрайон. суду Харківської обл. у справі № 628/3172/14-к (провадження № 1-кп/628/412/14) від 14 жовт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40877476>. – Заголовок з екрана.

54. Вирок Луцького міськрайонного суду від 23 лют. 2016 р. у справі № 161/338/16-к (провадження № 1-кп/161/126/16) [Електрон. ресурс] / Єдиний держав. реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57147843>. – Заголовок з екрана.

55. Вирок Новоайдарівського районного суду Луганської області від 14 квіт. 2016 р. у справі № 419/1240/16-к (провадження № 1-кп/419/97/2016) [Електрон. ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57147843>. – Заголовок з екрана.

56. Вирок Новозаводського район. суду м. Чернігова у справі № 751/11761/14-к (провадження № 1-кп/751/331/14) від 07 листоп. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41280144>. – Заголовок з екрана.

57. Вирок Овідіопольського район. суду Одеської обл. у справі № 509/3435/14-к від 14 серп. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40169231>.

58. Вирок Орджонікідзевського район. суду м. Харкова у справі № 644/30/15-к (провадження № 1-кп/644/93/15) від 29 січ. 2015 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42505880>. – Заголовок з екрана.

59. Вирок Приморського район. суду м. Маріуполя Донецької обл. у справі № 266/4090/14-к (провадження № 1-кп/266/230/14) від 14 жовт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41076807>. – Заголовок з екрана.

60. Вирок Суворовського район. суду м. Херсона у справі № 668/13682/14-к від 16 жовт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41772024>. – Заголовок з екрана.

61. Вирок Сумського район. суду Сумської обл. у справі № 587/2194/14-к від 03 жовт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40734075>. – Заголовок з екрана.

62. Вирок Ужгородського міськрайон. суду Закарпатської обл. у справі № 308/8797/14-к від 31 лип. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40121741>. – Заголовок з екрана.

63. Вирок Центрального район. суду м. Миколаєва у справі № 490/7012/14-к (провадження № 1-кп/490/410/2014) від 03 лип. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39997383>. – Заголовок з екрана.

64. Вирок Центрального район. суду міста Миколаєва у справі № 490/8181/14-к (провадження № 1-кп/490/454/2014) від 18 лип. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39863781>. – Заголовок з екрана.

65. Вирок Шевченківського район. суду міста Києва у справі № 761/17442/14-к (провадження № 1-кп/761/825/2014) від 22 лип. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40066137>. – Заголовок з екрана.

66. Вирок Шевченківського район. суду міста Києва у справі № 761/18057/14-к (провадження № 1-кп/761/710/2014) від 2 лип. 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39560563>. – Заголовок з екрана.

67. Висновок на проект закону України № 4822 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму)» від 13 трав. 2014 р. : висн. Головн. наук.-експерт. упр. Верховної Ради України [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=50842&pf35401=300353>. – Заголовок з екрана.

68. Вісімдесят відсотків українців не читали Конституцію [Електронний ресурс] / Телевізійна служба новин. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/80-ukrayinciv-ne-chitali-konstituciyu.html>. – Заголовок з екрана.

69. Волова Л. И. Принцип територіальної цілостности и неприкосновенности в современном международном праве / Л. И. Волова. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1981. – 192 с.

70. Волянська Г. М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні : конституційно-правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Г. М. Волянська – К. : Б. в., 1995. – 22 с.

71. Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений / С. Б. Гавриш // Право и политика. – 2000. – № 11. – С. 4 – 15.

72. Гацелюк В. О. Кримінально-правова заборона фінансування сепаратизму в контексті вчення про криміналізацію суспільно небезпечних діянь / В. О. Гацелюк / Забезпечення єдності судової практики у кримінальних справах в контексті подій 2013 – 2014 років в Україні : матеріали міжнар. симп. (Київ, 24-25 жовт. 2014 р.). –

С. 38-41 [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – Режим доступу : <http://www.lvduvs.edu.ua>. – Заголовок з екрана.

73. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) / В. К. Глистин. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1979. – 127 с.

74. Глушков В. О. Щодо вдосконалення системи злочинів проти державної безпеки України / В. О. Глушков, Ю. О. Найдьон / Теорет. та приклад. пробл. сучасного кримін. права : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 19-20 квіт. 2012 р.). – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – С. 112 – 116.

75. Горноста́й А. В. Кримінальна відповідальність за замах на злочин : моногр. / А. В. Горноста́й. – Х. : Юрайт, 2013. – 232 с.

76. Государственные преступления / под общ. ред. М. И. Якубовича и В. А. Владимирова. – М. : Высш. шк., 1961. – 230 с.

77. Готін О. М. Випуск або реалізація недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки: проблеми кримінальної відповідальності : моногр. / О. М. Готін. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2004. – 288 с.

78. Гуторова Н. А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины : учеб. пособ. / Н. А. Гуторова. – Х. : РУБИКОН П, 1997. – 102 с.

79. Гуторова Н. А. Уголовное право Украины. Особенная часть : консп. лекц. / Н. А. Гуторова. – Х. : Б. и., 1999. – 207 с.

80. Гуторова Н. А. Уголовное право Украины. Особенная часть. Раздел II. Преступления против основ национальной безопасности Украины / Н. А. Гуторова // Весы Фемиды (Журнал в журнале). – 2004. – №. 3-4. – С. 5 – 16.

81. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Н. О. Гуторова. – Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Б. в., 2002. – 38 с.

82. Гуторова Н. О. Усвідомлення протиправності і його значення для кримінальної відповідальності за злочини проти державних фінансів / Н. О. Гуторова // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – 2001. – Вип. 16. – С. 3-7.

83. Дагель П. С. Субъективная сторона и ее установление / П. С. Дагель, Д. П. Котов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 243 с.

84. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН : резолюция 2625 Генеральной Ассамблеи ООН от 24 окт. 1970 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569/conv. – Заголовок з екрана.

85. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций : резолюция 2625 ГА ООН от 24 октября 1970 г. [Электронный ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569/conv.

86. Декларація про державний суверенітет України : декларація Верховної Ради УРСР від 16 лип. 1990 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>. – Заголовок з екрана.

87. Дем'яненко Ю. І. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності приватного життя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Ю. І. Дем'яненко. – Х. : Б. в., 2008. – 20 с.

88. Демидов Ю. А. Современные буржуазные уголовные теории умысла / Ю. А. Демидов // Правоведение. – 1964. – № 3. – С. 69 – 76.

89. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : моногр. / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, С. Г. Сербьогіна та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – К. : журн. «Право України» ; Х. : Право, 2013. – 336 с.

90. Дзюба В. Т. Проблема потерпілого від злочину в кримінальному праві України / В. Т. Дзюба // Теорет.-правові пробл. протидії організованій злочинності та злочинам терористичної спрямованості : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 квіт. 2005 р.). – Ч. 1. – С. 144 – 152.

91. Димитрова Е. А. Уголовная ответственность за публичные призывы к осуществлению экстремистской и террористической деятельности как средство противодействия экстремизму и терроризму / Е. А. Димитрова // Вестн. Сибирского юридического института ФСКНП. – 2012. – № 1 (10). – С. 175 – 178.

92. Дівак В. В. Форми й основні етапи сепаратистських рухів / В. В. Дівак // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – Вип. 40. – К. : Ін-т держ. і права НАН України, 2008. – С. 648 – 654.

93. Діордіца І. В. Кримінальне право України : посіб. для підгот. до іспитів / І. В. Діордіца. – К. : О. С. Ліпкан, 2010. – 288 с.

94. Діордіца І. В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / І. В. Діордіца ; наук. керів. В. А. Ліпкан. – К. : Київ. Міжнар. Ун-т, 2008. – 215 с.

95. Діордіца І. В. Кримінально-правове розуміння національної безпеки України за Кримінальним кодексом України від 5 квіт. 2001 р. / І. В. Діордіца // П-во, госп-во і право. – № 9. – 2006. – С. 121 – 124.

96. Дмитрук М. «Мертві норми» КК України: спроба наукового пояснення поняття та причин виникнення / М. Дмитрук // Право України. – 2010. – № 6. – С. 226 – 231.

97. Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон, від 12 трав. 1997 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/112_004. – Заголовок з екрана.

98. Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон та Додатковий протокол до Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон щодо передачі у власність Україні ділянки автомобільної дороги Одеса - Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації, від 18 серп. 1999 р. / Офіц.

сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/498_046. – Заголовок з екрана.

99. Договір між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань, від 12 січ. 1993 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_208/conv. – Заголовок з екрана.

100. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон, від 28 січ. 2003 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157/conv. – Заголовок з екрана.

101. Договір між Україною і Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво і взаємодопомогу з прикордонних питань, від 15 трав. 1995 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/348_636. – Заголовок з екрана.

102. Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань від 17 черв. 2003 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/642_022. – Заголовок з екрана.

103. Договір між Україною та Словацькою Республікою про спільний державний кордон, від 14 жовт. 1993 р. (ратифікований Україною 15 лип. 1994 р.) / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/703_002/conv. – Заголовок з екрана.

104. Договор между Правительством СССР и Правительством Румынской Народной Республикой о режиме советско-румынской государственной границы, сотрудничестве и взаимной помощи по пограничным вопросам от 27 лют. 1961 р. // Введом. Верховного Совета СССР. – 1961. – № 32. – С. 332 – 340.

105. Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Польской Республикой о Советско-Польской государственной границе от 16 авг. 1945 г. // Изв. Советов депутатов трудящихся СССР – 1945. – № 193.

106. Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Польской Республикой от 15 февр. 1951 г. об обмене участками государственных территорий // Введом. Верховного Совета СССР, – М., 1951. – № 23.

107. Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Чехословацкой Социалистической Республикой о режиме советско-чехословацкой государственной границы, сотрудничестве и взаимной помощи по пограничным вопросам от 10 февр. 1973г. // Введом. Верховного Совета СССР. – 1974. – № 33. – С. 528 – 562.

108. Долматов І. В. Просторове буття сучасної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Теорія та історія держави і права. Історія політ. і правових учень / І.В. Долматов. – О. : Б. в., 2009. – 22 с.

109. Дорощ Л. В. Публічні заклики як різновид посягань на територіальну цілісність і недоторканість України / Л. В. Дорощ // Застосув. норм міжн. гуманіт., нац.

кримін. та кримін. процес. права в ході проведення антитерористичної операції на Сході України : матеріали міжкафедр. «круглого столу» (Харків, 12 лют. 2015 р.) / редкол. : О. І. Перепелиця (голов. ред.), С. Є. Кучерина (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. – С. 63 – 71.

110. Дурманов Н. Д. Советский уголовный закон / Н. Д. Дурманов. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1967. – 320 с.

111. Дьяков С. В. Ответственность за государственные преступления / С. В. Дьяков, А. А. Игнатьев, М. П. Карпушин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 220 с.

112. Дьяков С. В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства : уголовно-правовое и криминологическое исследование / С. В. Дьяков. – 2-е изд. – СПб. : Юридический центр-Пресс, 2012. – 267 с.

113. Емельянов В. П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке / В. П. Емельянов // Право і безпека. – № 4. – 2002. – С. 7 – 11.

114. Епель О. В. Кримінальна відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / О. В. Епель ; наук. кер. В. П. Ємельянов ; ХНУВС. – Х. : Б. в. , 2013. – 209 с.

115. Епель О. В. Об'єктивні ознаки публічних закликів до вчинення терористичного акту [Електронний ресурс] / О. В. Епель // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 329-334. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11eovvta.pdf>. – Заголовок з екрана.

116. Ермакова Л. Д. Особо опасные государственные преступления : учеб. пособ. / Л. Д. Ермакова. – М. : ВЮЗИ, 1982. – 94 с.

117. Житний О. О. Кримінальне право України та міжнародне кримінальне право : співвідношення, взаємодія, розмежування / О. О. Житний // Право і безпека. – 2012. – № 3 (45). – С. 17 – 20.

118. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 1 авг. 1975 г. / Офиц. сайт Верховной Рады Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055/conv. – Заголовок з екрана.

119. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 1 августа 1975 г. [Электронный ресурс] / Официальный сайт Верховной Рады Украины. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055/conv.

120. Закон об уголовном праве Израиля / предисл. и перев. с иврита магистра права Марата Дорфмана ; науч. ред. Н. И. Мацнев. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 412 с.

121. Зателепин О. К вопросу о понятии объекта преступления в уголовном праве / О. Зателепин // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 29 – 31.

122. Захаров Є. Нотатки на берегах проекту Кримінального кодексу України [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Харк. Правозахисної Групи. – Режим доступу : <http://khp.org/index.php?id=1084718468>. – Заголовок з екрана.

123. Зелинский А. Ф. Соучастие в преступлении : науч. изд. / А. Ф. Зелинский. – Волгоград : Высш.следств. шк. МВД СССР, 1971. – 44 с.

124. Зинченко И. А. Составные преступления : моногр. / И. А. Зинченко. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. – 176 с.

125. Зінов'єва І. О. Окремі питання кваліфікації злочинів, учинених групою осіб за попередньою змовою / І. О. Зінов'єва // Право України. – 2014. – № 1. – С. 317-325.

126. Зінченко І. О. Види множинності злочинів: кримінально-правовий зміст і співвідношення: наук. нарис / за наук. ред. проф. Тютюгіна В. І. – Х. : Юрайт, 2012. – 64 с.

127. Зінченко І. О. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини в питаннях і відповідях : наук.-практ. посіб. / І. О. Зінченко, В. Б. Харченко. – К. : Атіка, 2013. – 240 с.

128. Злобин Г. А. Умысел и его формы / Г. А. Злобин, Б. С. Никифоров. – М. : Юрид. лит., 1972. – 264 с.

129. Зозуля І. В. Національна безпека України як сукупний об'єкт кримінально-правового захисту / І. В. Зозуля // Право і безпека. – № 3. – 2002. – С. 37 – 43.

130. Зоренко Д. С. До питання дефініції «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у назві ст. 110 КК України / Д. С. Зоренко, В. Ф. Столбов // Досудове розслідування : актуальні пробл. та шляхи їх вирішення : матеріали пост. діючого наук.-практ. семінару, 19 жовт. 2010 р. / НЮАУ. – Х. : Оберіг, 2010. – Вип. 2. – С. 187 – 192.

131. Избранные решения Европейского суда по правам человека. Статья 11 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Ч. 1. Свобода ассоциаций / сост. : К. Баранов, Д. Макаров, А. Юров. – М. : Московская Хельсинская группа, 2009. – 128 с.

132. Иногамова-Хегай Л. В. Публичные призывы в системе Особенной части УК РФ / Л. В. Иногамова-Хегай // Системность в уголовном праве : материалы II Росс. конгр. уголовн. права, 31 мая 2007 г. / отв. ред. В. С. Комиссаров. – М. : Велби, 2007. – С. 157 – 160.

133. Іжа М. М. Територія держави як важливий елемент процесу державотворення / М. М. Іжа // Держава і право. – Вип. 51. – С. 714 – 719.

134. Каиржанов Е. К. Интересы трудящихся и закон. Проблема объекта преступления / Е. К. Каиржанов. – Алма-Ата : Казахстан. – 1973. – 60 с.

135. Кибальник А. Г., Соломоненко, И. Г. Преступления против мира и безопасности человечества / А. Г. Кибальник, И. Г. Соломоненко / Под. науч. ред. проф. А. В. Наумова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 385 с.

136. Киричко В. М. Деякі питання співвідношення посягання на територіальну цілісність і недоторканість України (ст. 110 КК) із злочинами, передбаченими статтями 436, 437 КК України / В. М. Киричко // Застосув. норм міжн. гуманітарного, нац. кримін. та кримін. процес. права в ході проведення антитерористичної операції на Сході України : матеріали міжкафедр. «круглого столу» (Харків, 12 лют. 2015 р.) / редкол. : О. І. Перепелиця (голов. ред.), С. Є. Кучерина (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. – С. 78 – 81.

137. Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію / В. М. Киричко. – Х. : Право, 2013. – 421 с.

138. Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Междунар. отношения, 1974. – 168 с.

139. Ковалев М. И. Классификация объектов преступления / М. И. Ковалев, И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов // Извест. Высш. учебн. заведений. Правоведение. – 1987. – № 2. – С. 70 – 71.

140. Ковалев М. И. Проблемы учения об объективной стороне состава преступления / М. И. Ковалев. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та. – 1991. – 175 с.

141. Комаров О. Д. До питання розмежування фактичної та юридичної помилки / О. Д. Комаров // Учен. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Юридические науки». Т. 26 (65). – 2013. – № 2-1 (Ч. 1). – С. 60 – 67.

142. Комаров О. Д., Туваклієва М. М. Злочини з двома формами вини // Проблеми науки кримін. права та їх вирішення у законотв. та правозаст. діяльності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8-9 жовт. 2015 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2015. – С. 474 – 477.

143. Конвенція про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин : конвенція ООН від 20 груд. 1988 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_096. – Заголовок з екрана.

144. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : конвенція ООН від 9 груд. 1948 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155. – Заголовок з екрана.

145. Конвенція про запобігання тероризму : конвенція Ради Європи від 16 трав. 2005 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_712. – Заголовок з екрана.

146. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : конвенція Ради Європи від 4 листоп. 1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270.

147. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.

148. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, від 7 жовт. 1977 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77>. – Заголовок з екрана.

149. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Заголовок з екрана.

150. Конфлікт щодо острова Тузла [Електрон. ресурс] / Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Конфлікт_щодо_острова_Тузла. – Заголовок з екрана.

151. Коржанский Н. И. Объект посягательства и квалификация преступлений : учеб. пособ. / Н. И. Коржанский. – Волгоград : Высш. следств. шк. МВД СССР, 1976. – 120 с.

152. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива : курс лекцій / за ред. М. Й. Коржанського. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.
153. Костенко О. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального правознавства) / О. Костенко // Право України. – 2010. – № 9. – С. 31 – 39.
154. Крайник Г. С. Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовій практиці [Електронний ресурс] / Г. С. Крайник // Вісн. Асоц. кримін. права України. – 2015. – № 2 (5). – С. 97 – 110. – Режим доступу: http://nauka.nlu.edu.ua/?page_id=1348. – Заголовок з екрана.
155. Кривуля О. М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? / О. М. Кривуля, В. М. Куц // Вісн. Ун-ту внутр. справ. – 1997. – № 2. – С. 70 – 75.
156. Кримінальне право (Особлива частина) : підруч. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 2. – Луганськ : Елтон-2, 2012. – 780 с.
157. Кримінальне право (Особлива частина) : підруч. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. – Луганськ : Елтон-2, 2012. – 780 с.
158. Кримінальне право України : Загальна частина : підруч. / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2015. – 528 с.
159. Кримінальне право України : навч.-метод. посіб. / за ред. д. ю. н., проф. В. О. Тулякова. – О. : Фенікс, 2011. – 374 с.
160. Кримінальне право України : Особлива частина : підруч. / А. В. Байлов, О. А. Васильєв, О. О. Житний та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова ; наук. ред. серії О. М. Бандурка. – Х. : ХНУВС, 2011. – 572 с.
161. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / В. М. Стратонов, О. С. Сотула / за заг. ред. В. М. Стратонова. – К. : Істина, 2007. – 400 с.
162. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. – Вид. 3-є, переробл. та допов. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Юрид. думка, 2004. – 352 с.
163. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін. ; за ред. П. С. Матишевського та ін. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.
164. Кримінальне право України. Особлива частина : підруч. / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін. – Вид. 3-є, переробл. та допов. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Юрид. думка, 2004. – 656 с.
165. Кримінальне право України. Особлива частина : підруч. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-е вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2015. – 680 с.
166. Кримінальне право України. Особлива частина : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та ін. ; за ред. П. С. Матишевського та ін. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 896 с.
167. Кримінальне право. Особлива частина : підруч. / Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін. / відпов. ред. Шакун В. І. – К. : НАВСУ. – Правові джерела, 1998. – 896 с.

168. Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013 / Т. 1 : Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 376 с.

169. Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013 / Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 1040 с.

170. Круглевский А. Н. Имущественные преступления. Исследования основных типов имущественных преступлений : моногр. / А. Н. Круглевский – СПб. : Типо-литогр. Санкт-Петербург. тюрьмы, 1913. – 549 с.

171. Кругликов Л. Л. Дифференциация уголовной ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 300 с.

172. Кудрявцев В. Л. Объективная сторона преступления, предусмотренного ст. 205-2 УК РФ «Публичные призывы к осуществлению террористической деятельности или публичное оправдание терроризма»: некоторые вопросы теории и практики // Таможенные чтения – 2012. Россия в меняющемся мире: вызовы и возможности : сб. материалов Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием. Т. II. / под. общ. ред. проф. А. Н. Мячина. – СПб. : Санкт-Петербургский филиал РТА им. В. Б. Бобкова, 2012. – С. 104 – 112.

173. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 352 с.

174. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1960. – 244 с.

175. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1978. – 192 с.

176. Кузнецов А. П. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства : учеб. пособ. / А. П. Кузнецов, В. И. Булавин, С. М. Паршин ; под ред. А. П. Кузнецова. – Н. Новгород : НПА, 2006. – 80 с.

177. Кузнецов В. В. Відповідальність за заклики до масових заворушень за кримінальним законодавством країн колишнього СРСР / В. В. Кузнецов // Держава та регіони. Сер. : Право : наук.-вироб. журн. / Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 2. – С. 82 – 87 [Електрон. ресурс] / Сайт Націон. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fwww.nbuv.gov.ua%2Fold_jrn%2FSoc_Gum%2FDtr_pravo%2F2010_2%2Ffiles%2FLA210_19.pdf. – Заголовок з екрана.

178. Кузнецов В. О. Кримінальне право України (повн. курс у схемах та табл.) : навч. посіб. / В. О. Кузнецов, В. К. Гіжевський. – К. : Кондор, 2005. – 459 с.

179. Курс международного права. В 7 т. / Г. В. Игнатенко, В. А. Карташкин, Б. М. Клименко и др. – М. : Наука, 1989. – Т. 2. Основные принципы международного права – 240 с.

180. Курс российского уголовного права. Особенная часть / под. ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Спарк, 2002. – 1040 с.

181. Курс уголовного права : в 5 т. Учеб. для вузов / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. – М. : Зерцало-М, 2002. – Т. 5. Особенная часть. – 426 с.

182. Курс уголовного права : в 5 т-х. Учеб. для вузов / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. – М. : Зерцало-М, 2002. – Т. 4. Особенная часть. – 672 с.

183. Курс уголовного права. Общая часть : учеб. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало-М. – 1999. – Т. 1. Учение о преступлении. – 592 с.

184. Кутафин О. Е. Избранные труды : моногр. в 7 т-х / О. Е. Кутафин. – М. : Проспект, 2011. – Т. 4. Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации. – 2011. – 400 с.

185. Куц В. М. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною : моногр. / В. М. Куц, С. В. Гізімчук, В. О. Сгорова. – Х. : Юрайт, 2012. – 304 с.

186. Ландіна А. В. Проблема визначення об'єкта злочину в кримінальному праві / А. В. Ландіна // Теорет. та приклад. пробл. сучасного кримін. права : матеріали II міжнар. наук.- практ. конф., (м. Луганськ, 19-20 квіт. 2012 р.) / Упоряд. : Є.О. Письменський, Ю.Г. Старовойтова ; ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012.

187. Лантінов Я. О. Злочини проти основ національної безпеки України : альбом схем [Електронний ресурс] / М. В. Даньшин, Я. О. Лантінов / за заг. ред. Я. О. Лантінова – Х. : Харків юрид., 2012. – 24 с. / Офіц. сайт Юрид. ф-ту ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Режим доступу : http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_kryminal-prav/kk/Razdel_1_KK.pdf. – Заголовок з екрана.

188. Лантінов Я. О. Щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони [Електронний ресурс] / Я. О. Лантінов // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 570 – 574. – Режим доступу : <http://archive.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11ljokpo.pdf>. – Заголовок з екрана.

189. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Смысл, 1999. – 365 с.

190. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т. А. Лесниевски-Костарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : НОРМА, 2000. – 400 с.

191. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК) : моногр. / С. Я. Лихова. – К. : Київ. ун-т, 2006. – 573 с.

192. Ліпкан В. А. Національна безпека України : кримінально-правова охорона : навч. посіб. (Сер. : Нац. і міжнар. безпека) / В. А. Ліпкан, І. В. Діордіца. – К. : КНТ, 2007. – 292 с.

193. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учеб. для студ. юрид. ф-тов и вузов / И. И. Лукашук. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 415 с.

194. Лясс Н. В. Критика финальной теории действия / Н. В. Лясс // Правоведение. – 1960. – №. 4. – С. 67 – 79.

195. Мальцев В. В. Понятие непосредственного индивидуального объекта преступления / В. В. Мальцев // Уголовное право. – 2011. – № 5. – С. 13 – 19.

196. Мамут Л. С. Народ в правовом государстве / Л. С. Мамут. – М. : НОРМА, 1999. – 160 с.

197. Матвійчук В. К. Злочини проти основ національної безпеки: поняття та загальна характеристика / В. К. Матвійчук // Юридична наука. – 2013. – № 9. – С. 80 – 87.

198. Матвійчук В. К. Об'єктивні ознаки злочинів, передбачених ч. 1 ст. 109 КК України / В. К. Матвійчук // Юридична наука. – 2013. – № 11. – С. 46 – 66.

199. Матвійчук В. К. Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України / В. К. Матвійчук // Юридична наука. – 2013. – № 12. – С. 28 – 41.

200. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 р. У 28 кн. Архів. (Архів робочих матеріалів членів робочої групи Кабінету Міністрів України з підготовки проекту Кримінального кодексу України, що зберігається у фондах наук. б-ки Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого, Харків). – Кн. 9 (1996-1997).

201. Международное гуманитарное право : учеб. для студ. / С. С. Маилян и др. ; под ред. И. И. Котлярова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2013. – 271 с.

202. Международное право : учеб. для студ. вузов / Б. М. Ашавский и др. ; под ред. А. А. Ковалева, С. В. Черниченко ; Дипломат. акад. МИД РФ. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2011. – 831 с.

203. Международный пакт о гражданских и политических правах: резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 16 дек. 1966 г. [Електрон. ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. – Заголовок з екрана.

204. Меньшагин В. Д. Научно-практ. комментарий к закону об уголовной ответственности за государственные преступления / В. Д. Меньшагин, Б. А. Куринов. – (2-е изд.). – М. : Юрид. лит., 1961. – 113 с.

205. Мирный договор Союзных республик с Венгрией от 10 февр. 1947 г. / Офиц. сайт Верховной Рады Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_575. – Заголовок з екрана.

206. Мисливий В. А. Кримінально-правові координати видового об'єкта злочинів / В. А. Мисливий // Актуальні пробл. кримін. права (пам'яті проф. П. П. Михайленка) : тези доп. V міжвуз. наук.-теорет. конф. / ред. кол. : В. В. Чернеї, М. В. Костицький, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін. – К. : НАВС, 2014. – 184 с.

207. Мохончук С. М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі : моногр. / С. М. Мохончук. – Х. : Право, 2013. – 528 с.

208. Мочкош Я. В. Об'єкт злочину в кримінальному праві України: фата-моргана чи реальність / Я. В. Мочкош // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 2. – С. 226 – 230.

209. Мошняга Л. В. Зміст об'єкта злочину, передбаченого статтею 109 Кримінального кодексу України / Л. В. Мошняга // Бюлет. М-тва юстиції України. – 2013. – № 5. – С. 110 – 114.

210. Мошняга Л. В. Кваліфікуючі ознаки складів злочинів, що передбачають відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України / Л. В. Мошняга // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 2. – С. 182 – 188.

211. Мошняга Л. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» ; наук. кер. В. П. Смельянов ; ХНУВС. – Х. : Б. в., 2011. – 226 с.

212. Мошняга Л. В. Об'єкт злочинів проти конституційних основ національної безпеки України / Л. В. Мошняга // Бюлет. М-ва юстиції України. – 2012. – № 2. – С. 79 – 87.

213. Мошняга Л. В. Об'єктивна сторона злочинів проти конституційних основ національної безпеки України / Л. В. Мошняга // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 1. – С. 203 – 208.

214. Мошняга Л. В. Склади злочинів, що посягають на конституційні основи національної безпеки України: поняття та шляхи вдосконалення / Л. В. Мошняга // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ : зб. наук. пр. – 2010. – № 1 (47). – С. 207 – 213.

215. Музика А. А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : моногр. / А. А. Музика, Є. В. Лашук. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 192 с.

216. Мычко Н. И. Уголовное право (терминологический словарь) / Н. И. Мычко. – Донецк : ДЮИ ЛГУВД, 2006. – 284 с.

217. Мягков М. О. Щодо проблеми об'єкта злочину в науці кримінального права / М. О. Мягков // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2005. – № 2. – С. 142 – 148.

218. Навроцький В. О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків : проблеми встановлення змісту та кваліфікації / В. О. Навроцький // Кримін.-правова охорона життя та здоров'я особи : Матеріали наук.-практ. конф., 22-23 квіт. 2004 р. – К. – Х. : Юрінком Інтер, 2004. – 260 с.

219. Навроцький В. О. Злочини проти держави : лекції для студ. юрид. фак. / В. О. Навроцький ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Юрид. ф-т. – Л. : Б. в., 1997. – 48 с.

220. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К. : Знання, КОО, 2000. – 771 с.

221. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – 2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.

222. Надутий А. В. Територіальна єдність, цілісність і недоторканність: до питання про співвідношення понять / А. В. Надутий // Право і безпека. – 2016. – № 1. – С. 29 – 34.

223. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 2-е вид., переробл. і доп. – К. : Дакор, 2008. – 1428 с.

224. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2-х ч. / під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. – К. : Форум, 2001. – Ч. Особлива. – 941 с.

225. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1316 с.

226. Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций : у 2 т. / А. В. Наумов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 2004. – Т. 1. : Ч. Общая. – 496 с.

227. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса РСФСР / отв. ред. проф. Б. С. Никифоров. – М. : Юрид. лит., 1963. – 528 с.

228. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М. : Юрид. лит., 1960. – 228 с.

229. Николаєнко С. Категорія психологічного впливу в психології [Електрон. ресурс] / С. Ніколаєнко, Св. Ніколаєнко // Світогляд - Філософія - Релігія : зб. наук. пр. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – № 1(1). – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Svfilre/2011_1/01_01_09.pdf. – Заголовок з екрана.

230. Новосёлов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г. П. Новосёлов. – М. : НОРМА, 2001. – 208 с.

231. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 февр. 1954 г. // Ведом. Верховного Совета СССР. – 1954. – № 4. – С. 64.

232. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., исправл. – М. : Рус. яз., 1991. – 917 с.

233. Олейніков Д. О. Уточнення змісту мети злочину, передбаченого ст. 110 КК України / Д. О. Олейніков // Досудове розслідування : актуальні пробл. та шляхи їх вирішення : матеріали пост. діюч. наук.-практ. семінару 28 жовт. 2011 р. / СБУ, Ін-т підготов. юрид. кадрів для СБУ, Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : ТОВ Оберіг, 2011. – Вип. 3, Ч. 2. – С. 132 – 136.

234. Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : моногр. / П. В. Олійник. – Х. : Право, 2011. – 208 с.

235. Определение агрессии : Резолюция № 3314 (XXIX), принятая 29-й сессией Генеральной Ассамблеи ООН от 14 дек. 1974 г. [Электронный ресурс] / Официальный сайт ООН. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml. – Заголовок з екрана.

236. Особо опасные государственные преступления / [колл. авт.]; под общ. ред. В. И. Курьянского и М. П. Михайлова. – М. : Гос. издат. юрид. лит., 1963. – 216 с.

237. Остроухов Н. В. Территориальная целостность государств в современном международном праве и ее обеспечение в Российской Федерации и на постсоветском пространстве : монограф. / Н. В. Остроухов. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 352 с.

238. Павлов С. Ю. Государственная территория: понятие и сущность / С. Ю. Павлов // Вестн. Башкирского ун-та. – 2008. – Т. 13. – № 3. – С. 604 – 607.

239. Панов М. І. Кваліфікація злочину при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність / М. І. Панов, Н. Квасневська // Право України. – 2010. – № 9. – С. 47 – 55.

240. Панов Н. И. Понятие предмета преступления по советскому уголовному праву / Н. И. Панов // Пробл. правед. – 1984. – Вып. 45. – С. 67 – 73.

241. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н. И. Панов. – Х. : Вища шк.. – 1982. – 161 с.

242. Панов Н. И. Уголовно-правовое значение способа совершения преступления : учеб. пособ. / Н. И. Панов. – Х. : ХЮИ, 1984. – 112 с.

243. Панькевич, В. М. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / В. М. Панькевич. – К. : Б. в., 2007. – 23 с.

244. Пинаев А. А. Уголовное право Украины : Общая часть / А. А. Пинаев. – Х. : Харьков Юрид., 2005. – 664 с.

245. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР : Часть общая / А. А. Пионтковский. – М., 1925. – 230 с.

246. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский. – М. : Госюриздат, 1961. – 655 с.

247. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академ. курс : підруч. у 2 т. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Юрид. думка, 2006. – Т. 2 – 801 с.

248. Познышев С. В. Учеб. уголовного права. Очерк основных начал Общей и Особенной части уголовного права : в 2 ч. / С. В. Познышев. – Ч. 2 : Особенная часть. – М. : Юриздат НАРКОМЮСТА, 1923. – 296 с.

249. Притула А. М. Перспективи криміналізації діянь у виключній (морській) економічній зоні України / А. М. Притула / Актуальні пробл. кримін. права, процесу та криміналістики : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (8 жовт. 2010 р.) : у 2 т. – О. : Фенікс, 2010. – Т. I. Кримінальне, кримінально-виконавче право та криминологія. – 392 с. – С. 253 – 256.

250. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>. – Заголовок з екрана.

251. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4061- VI [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>. – Заголовок з екрана.

252. Про вибори Президента України : Закон України від 5 берез. 1999 р. № 474-XIV [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/474-14>. – Заголовок з екрана.

253. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України № 3477-IV від 23 лют. 2006 р. [Електронний ресурс] // Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15/conv>. – Заголовок з екрана.

254. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Адміністрації Державної прикордонної служби України щодо офіційного тлумачення положень пункту 3 статті 3, частини другої статті 4 Закону України «Про державний кордон України» у взаємозв'язку з положенням статті 73 Конституції України : ухвала Конституційного Суду України № 32-у/2012 від 28

листоп. 2012 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v032u710-12>. – Заголовок з екрана.

255. Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України : Закон України № 1649-ХІІ від 11 жовт. 1991 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1649-12>. – Заголовок з екрана.

256. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом ввізового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб: Закон України від 23 трав. 2013 р. № 314-VII [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/314-18>. – Заголовок з екрана.

257. Про внесення змін до закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян: Закон України № 721-VII від 16 січ. 2014 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/721-18>. – Заголовок з екрана.

258. Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України) : Закон України № 1183-VII від 8 квіт. 2014 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1183-18>. – Загол. з екрана.

259. Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму) : Закон України № 1533-VII від 19 черв. 2014 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1533-18>. – Заголовок з екрана.

260. Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України : Закон України № 2468-ХІІ від 17 черв. 1992 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2468-12/ed19920617>. – Заголовок з екрана.

261. Про всеукраїнський референдум : Закон України № 5475-VI від 6 листоп. 2012 р. // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 92. – С. 7.

262. Про всеукраїнський та місцевий референдуми : Закон України № 1286-ХІІ від 3 лип. 1991 р. // Відом. Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – С. 443.

263. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>. – Заголовок з екрана.

264. Про державний кордон України : Закон України № 1777-ХІІ від 4 листоп. 1991 р. [Електронний ресурс] // Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>. – Заголовок з екрана.

265. Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів : постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 8 жовт. 2004 р. [Електронний ресурс] /

Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-04>. – Заголовок з екрана.

266. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16 листоп. 1992 р. № 2782-ХІІ [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>. – Заголовок з екрана.

267. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VІІ [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>. – Заголовок з екрана.

268. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України № 2411-VІ від 1 лип. 2010 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>. – Заголовок з екрана.

269. Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів : постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 26 черв. 1992 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-92>. – Заголовок з екрана.

270. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20 листоп. 2003 р. № 1296-ІV [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>. – Заголовок з екрана.

271. Про інформаційні агентства : Закон України № 74/95-ВР від 28 лют. 1995 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/74/95-%D0%B2%D1%80>. – Заголовок з екрана.

272. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-ХІІ [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>. – Заголовок з екрана.

273. Про кінематографію : Закон України від 13 січ. 1998 р. № 9/98-ВР [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/9/98-%D0%B2%D1%80>. – Заголовок з екрана.

274. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки: постанова Верховної Ради України № 3/97-ВР від 16 січ. 1997 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80>. – Заголовок з екрана.

275. Про міжнародні договори України : Закон України № 1906-ІV від 29 черв. 2004 р. // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 35. – С. 11. – Заголовок з екрана.

276. Про місцеві вибори: Закон України від 05 верес. 2015 р. № 595-VІІІ [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19>. – Заголовок з екрана.

277. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України № 3543-ХІІ від 21 жовт. 1993 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>. – Заголовок з екрана.

278. Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-ХІІ [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>. – Заголовок з екрана.

279. Про основи національної безпеки України : Закон України № 964-ІV від 19 черв. 2003 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. – Заголовок з екрана.

280. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365-ІІІ [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>. – Заголовок з екрана.

281. Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави : Закон України № 3805-ХІІ від 24 груд. 1993 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3805-12/ed19931224>. – Заголовок з екрана.

282. Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 15 квіт. 2005 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-05>. – Заголовок з екрана.

283. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 4 черв. 2010 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10>. – Заголовок з екрана.

284. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва : постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 12 черв. 2009 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09>. – Заголовок з екрана.

285. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями : постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 груд. 2005 р. № 13 [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05>. – Заголовок з екрана.

286. Про проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради УРСР № 1427-ХІІ від 24 серп. 1991 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>. – Заголовок з екрана.

287. Про судову практику у справах про викрадення та інше незаконне поведення зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 26 квіт. 2002 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02>. – Заголовок з екрана.

288. Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листоп. 2009 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>. – Заголовок з екрана.

289. Про судову практику у справах про злочини проти життя і здоров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лют. 2003 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>. – Заголовок з екрана.

290. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : постанова Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 груд. 2004 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>. – Заголовок з екрана.

291. Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил : постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 3 черв. 2005 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-05>. – Заголовок з екрана.

292. Про судову практику у справах про хабарництво : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26 квіт. 2002 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02>. – Заголовок з екрана.

293. Про схвалення Концепції державної політики щодо визначення лінії державного кордону у зв'язку з природними змінами русел прикордонних річок Західний Буг і Тиса та врегулювання питання користування територіями, що зазнали змін внаслідок таких явищ : розпорядження Кабінету Міністрів України № 610-р від 29 черв. 2011 р. // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 51. – с. 374.

294. Про телебачення та радіомовлення : Закон України № 3759-ХІІ від 21 груд. 1993 р. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3759-12>. – Заголовок з екрана.

295. Пушкар О. А. Розвиток кримінального законодавства щодо змішаної форми вини / О. А. Пушкар // Часопис Київ. ун-ту права. – 2015. – № 4. – С. 310 – 314.

296. Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю : моногр. / О. Е. Радутний. – Х. : Ксілон, 2008. – 202 с.

297. Рарог А. И. Вина в советском уголовном праве / А. И. Рарог ; науч. ред. Здравомыслов Б. В. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 186 с.

298. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Рарог. – М. : Профобразование, 2001. – 135 с.

299. Расторопов С. Понятие объекта преступления: история, состояние, перспектива / С. Расторопов // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 37 – 40.

300. Рахметов С. М. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства / С. М. Рахметов, С. А. Кременцов, М. О. Колкобаев. – Алматы : Баспа, 1998. – 80 с.

301. Римский статут Международного уголовного суда : Статут, принят на Конференции полномочных представителей лей в Риме 17 июля 1998 г. [Електронний

ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588/page. – Заголовок з екрана.

302. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2014 від 14 берез. 2014 р. у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-14>. – Заголовок з екрана.

303. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2014 від 20 берез. 2014 р. у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-14/conv>. – Заголовок з екрана.

304. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Конституції Автономної Республіки Крим та Закону України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (справа про Конституцію Автономної Республіки Крим) від 16 січ. 2003 р. № 1-рп/2003 [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-03>. – Заголовок з екрана.

305. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч.1 ст. 103 Конституції України в контексті положень її ст. ст. 5, 156 та за конституційним зверненням громадян ... про офіційне тлумачення положень ч. 2, 3, 4 ст. 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 5 жовт. 2005 р. № 6-рп/2005 [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05/conv>. – Заголовок з екрана.

306. Российское уголовное право. Общая часть / Ю. В. Баулин, Голик Ю. В., И. Э. Звечаровский и др. ; под ред. В. С. Комиссарова. – СПб. : Питер, 2005. – 560 с.

307. Ростокинський А. В. Публичные призывы и подстрекательство к совершению преступления : попытка разграничения [Електронний ресурс] / А. В. Ростокинський / Журн. научн. публ. докторантов и асп. – Режим доступу : <http://www.jurnal.org/articles/2007/art.php?art=uri55.htm>.

308. Рубашенко М. А. Verletzung der territorialen Integritat nach den Gesetzen der Ukraine und Deutschland / М. А. Рубашенко // Пробл. розвитку юрид. науки в дослідж. молод. учен. : зб. тез доп. та наук. повідомл. (Харків, 5 квіт. 2012 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого», 2012. – С. 91-93.

309. Рубашенко М. А. Видовий об'єкт посягання на територіальну цілісність і недоторканність України [Електронний ресурс] / М. А. Рубашенко // Теорія і практика правознавства : електрон. фахове вид. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава

ва Мудрого». – 2013. – Вип. 2 (4). – Режим доступу : http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/39_1.pdf. – Заголовок з екрана.

310. Рубашенко М. А. Гарантування конституційних прав, передбачених ст. 34 Конституції України, при вирішенні питань про кримінальну відповідальність за ст. 110 КК / М. А. Рубашенко // Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Харків, 9-10 жовт. 2014 р.). – Х. : Право, 2014. – С. 471 – 474.

311. Рубашенко М. А. Дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України: поняття та види [Електронний ресурс] / М. А. Рубашенко // Вісн. Асоц. кримін. права України. – 2014. – № 2 (3). – С. 311 – 325. – Режим доступу : https://drive.google.com/viewerng/viewer?url=http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/visnik_yg/3/25.pdf. – Заголовок з екрана.

312. Рубашенко М. А. Конституційна та кримінально-правова охорона територіальної цілісності України / М. А. Рубашенко // Цінності сучасного конституціоналізму. V Тодиківські читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. міжнар. наук. конф. молод. учен., асп. і студ. (Харків, 28-29 верес. 2012 р.) / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Права людини, 2012. – С. 191 – 192.

313. Рубашенко М. А. Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину, передбаченого ст. 110 КК України / М. А. Рубашенко // Четверті харківські кримінально-правові читання : тези доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. наук. конф. студ. та асп. (Харків, 16-17 трав. 2014 р.) / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого : Право, 2014. – С. 394 – 396.

314. Рубашенко М. А. Місце злочинів проти основ національної безпеки України в системі Особливої частини Кримінального кодексу України / М. А. Рубашенко // Бюлет. М-ва юстиції України. – 2013. – № 2. – С. 117 – 124.

315. Рубашенко М. А. Поняття і ознаки територіальної цілісності України, охоронюваної ст. 110 КК України / М. А. Рубашенко // Право і сусп.-во. – 2014. – № 4. – С. 268 – 275.

316. Рубашенко М. А. Співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у кримінальному праві України (ст. 110 КК) / М. А. Рубашенко // Наук. вісн. Ужгород. націон. ун-ту. Сер. «Право». – 2014. – Вип. 26. – С. 223 – 226.

317. Рубашенко М. А. Щодо розмежування публічних закликів та розповсюдження матеріалів із закликами як самостійних форм злочину, передбаченого ст. 110 КК України / М. А. Рубашенко / Юридична осінь 2014 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук. конф. молод. учен. (Харків, 14 листоп. 2014 р.). – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2014. – С. 120 – 123.

318. Рубашенко Н. А. Территория Украины как жизненное пространство и предмет преступления, предусмотренного ст. 110 УК Украины / Н. А. Рубашенко // *Leges si vivat*. – 2014. – № 5-3 (269). – С. 91 – 94.

319. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн / Сер. : Мастера психологии. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.

320. Русское уголовное право. Лекции : в 2-х т. / Таганцев Н. С. ; сост. и отв. ред. Загородников Н. И. – М. : Наука, 1994. – Т. 1 : Часть общая. – 380 с.

321. Рябчук В. Н. Уголовная ответственность за публичные призывы к насильственным действиям против советского государственного и общественного строя / В. Н. Рябчук // Правоведение. – 1991. – № 2. – С. 91 – 96.

322. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки : комплексне порівняльно-правове дослідження : моногр. / А. В. Савченко. – К. : КНТ, 2007. – 596 с.

323. Савченко А. В. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини (у схематичних діаграмах) : навч. посіб. / А. В. Савченко, Ю. Л. Шуляк. – К. : «Центр учб. л-ри», 2014. – 328 с.

324. Самощенко И. В. Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины (понятие, виды, спорные проблемы) : дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И. В. Самощенко ; Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого ; научн. рук. В. Я. Тацій. – Х. : Б. в., 1997. – 222 с.

325. Самощенко И. Социальная сущность вины по советскому праву / И. Самощенко // Советская юстиция. – 1967. – № 5. – С. 8 – 11.

326. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1975 гг. В 4-х т. – М. : Изв. Советов депутатов трудящихся СССР. – Т. 1. – 1975. – 717 с.

327. Селецький С. І. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / С. І. Селецький. – К. : Центр учб. л-ри, 2008. – 248 с.

328. Селецький С. І. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. / С. І. Селецький. – К. : Центр учбов. л-ри, 2008. – 496 с.

329. Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть Общая : пособ. к лекциям / Н. Д. Сергиевский. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1896. – 396 с.

330. Сидоренко Е. В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию / Е. В. Сидоренко // Психолог. пробл. самореализации личности. – СПб. : СПбГУ, 1997. – С. 123 – 142.

331. Сичевський В. В. Науково-практичний коментар до Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України) / В. В. Сичевський, Є. І. Харитонов, Д. О. Олейников. – Х. : Право, 2016. – 232 с.

332. Скулиш Є. Д. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посіб. / Є. Д. Скулиш, О. Ю. Звонарьов. – К. : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. – 220 с.

333. Скулиш Є. Д. Проблеми створення системи кримінально-правової охорони державної безпеки України / Основні напрями розвитку кримін. права та шляхи вдоскон. законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11-12 жовт. 2012 р.) / : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2012. – С. 41 – 45.

334. Сливич І. І. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. / І. І. Сливич, Я. В. Ступник. – Ужгород : Гельветика, 2014. – 656 с.

335. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. 3. Словник сучасної української мови. – 1972. – 744 с.

336. Смирнов Е. А. Особо опасные государственные преступления (вопросы квалификации в связи с применением уголовно-правовой нормы) : учеб. пособ. / Е. А. Смирнов. – К. : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1974. – 178 с.

337. Спасович В. Д. Учебник уголовного права : в 2-х т. Т. 1 (Часть Общая). – СПб. : Тип. Иосифата Огрязко, 1863. – 428 с.

338. Стецишин Р. Сутність дій як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 109 КК України / Р. Стецишин // П-во, госп-во і право. – 2010. – № 2. – С. 129 – 132.

339. Судебная практика Европейского Суда по правам человека по статье 10 Европейской Конвенции : Т. 1 / под ред. Г. Ю. Араповой. – СПб. : Центр защиты прав СМИ, 2004. – 320 с.

340. Судебная практика Европейского Суда по правам человека по статье 10 Европейской Конвенции : Т. 2 / под ред. Г. Ю. Араповой – СПб. : Центр защиты прав СМИ, 2004. – 288 с.

341. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. – Х. : Вища шк., 1988. – 198 с.

342. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. / В. Я. Тацій. – Х. : Україн. юрид. акад., 1994. – 75 с.

343. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г. В. Тимейко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 216 с.

344. Тихий В. П. Злочин, його види та стадії : наук.-практ. комент. / В. П. Тихий, М. І. Панов. – К. : Промені, 2007. – 40 с.

345. Тодыка Ю. Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства / Ю. Н. Тодыка // Пробл. законности. – 1993. – Вып. 28. – С. 3 – 10.

346. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины : учеб. пособ. / Ю. Н. Тодыка. – Х. : Факт, 1999. – 320 с.

347. Трубников В. М. Новый взгляд на объект преступления / В. М. Трубников // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 81 – 88.

348. Трубников В. М. Поняття об'єкта злочину з нових позицій / В. М. Трубников // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Право. – 2009. – Вип. 1 (5). – С. 13 – 16.

349. Турецкий М. В. Особо опасные государственные преступления : моногр. / М. В. Турецкий. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1965. – 90 с.

350. Тютюгін В. І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання : моногр. / І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін. – За заг. ред. проф. В. І. Тютюгіна – Х. : Фінн, 2008. – 336 с.

351. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Туреччина про кордон економічних (морських) зон України і Республіки Туреччина від 30 трав. 1994 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/792_008/conv. – Заголовок з екрана.

352. Уголовное законодательство Норвегии / науч. ред. и вступ. статья проф. Ю. В. Голика ; пер. с норвеж. А. В. Жмени. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 375 с.

353. Уголовное право России : учеб. для вузов. В 2 т. / под ред. проф. А. Н. Игнатова и проф. Ю. А. Красикова. – М. : НОРМА, 2000. – Т. 2. – Особенная часть. – 816 с.

354. Уголовное право России. Общая часть / В. С. Комиссаров, Н. А. Лопашенко, А. В. Наумов и др. ; под ред. А. И. Рарога. – 3-е изд., с изм. и доп. – М. : Эксмо, 2009. – 496 с.

355. Уголовное право России. Учеб. для вузов : в 2-х т. / А. Э. Жалинский, А. Н. Игнатов, Т. А. Костарева и др. ; отв. ред. А. Н. Игнатов и Ю. А. Красиков. – М. : НОРМА, 2000. – Т. 1. : Общая часть. – 639 с.

356. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учеб. / Е. Н. Алиева, А. П. Бабий, Т. А. Гончар и др. ; отв. ред. проф. Е. Л. Стрельцов. – Х. : Одиссей, 2006. – 720 с.

357. Уголовное право. Особенная часть : учеб. / отв. ред. И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. – 4-е изд., изм. и доп. – М. : НОРМА, 2008. – 1008 с.

358. Уголовное уложение от 22 марта 1903 г. (неофиц. изд.) // Изд. Н. С. Таганцева. – СПб. : Гос. тип., 1904. – 1007 с.

359. Уголовный кодекс Австрии. С изменениями и дополнениями на 1 мая 2003 г. / пер. с нем. Вихрова Л. С. ; предисл. : Э. О. Фабрици ; науч. ред. и вступ. сл. С. В. Милоков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 352 с.

360. Уголовный кодекс Азербайджанской республики / науч. ред., предисл. проф. И. М. Рагимова ; пер. с азерб. Б. Э. Аббасова. – СПб. : Юрид. центр Пресс. – 2001. – 325 с.

361. Уголовный кодекс Аргентины / науч. ред. и вступ. статья проф. Ю. В. Голика ; пер. с исп. Л. Д. Ройзенгурта. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 240 с.

362. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. проф. Б. В. Волженкин, пер. с англ. И. В. Мироновой. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во Юрид. центр Пресс, 2001. – 510 с.

363. Уголовный кодекс Грузии [Электронный ресурс] / М-во юстиции Грузии. Законодательный Вестн. Грузии. – Режим доступа : <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426>. – Заголовок с экрана.

364. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и предисл. С. С. Беляева ; пер. с дат. и англ. С. С. Беляева, А. Н. Рычевой – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 230 с.

365. Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисл. проф. Н. Ф. Кузнецовой проф. Ф. М. Решетникова. – М. : Зерцало, 1998. – 218 с.

366. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. проф. А. И. Коробеева ; перевод Д. В. Вичикова – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 303 с.

367. Уголовный кодекс Кыргызской Республики [Электронный ресурс] / Офиц. сайт Жогорку Кенеш Кыргызской Республики. – Режим доступа : http://www.kenesh.kg/RU/Folders/3977-Pravovye_aktu.aspx. – Заголовок с экрана.

368. Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред. и вступ. статья А. И. Лукашова и З. Л. Саркисовой ; пер. с латв. А. И. Лукашова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 313 с.

369. Уголовный кодекс Литовской республики / науч. ред. проф. В. Павилониса, предисл. доц. Н. И. Мацнева ; вступ. статья проф В. Павилониса, доц. А. Абрамовичюса, доц. А. Дракшене ; пер. с лит. доц. В. П. Казанскене – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 470 с.

370. Уголовный кодекс Республики Казахстан / предисл. министра юстиции Республики Казахстан, проф. И. И. Рогова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 466 с.

371. Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред. и предисл. проф. А. И. Коробеева ; пер. с корейского В. В. Верхоляка. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 240 с.

372. Уголовный кодекс Республики Молдова [Электронный ресурс] / Registrul de stat al actelor juridice al Republicii Moldova. – Режим доступа : <http://lex.justice.md/ru/331268/> – Заголовок з экрана.

373. Уголовный кодекс Республики Польша / пд. науч. ред. А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова ; вступ. статья А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой ; пер. с польск. Д. А. Барилевич. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 234 с.

374. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / науч. ред., вступ. статья С. В. Максимова ; пер. с итал. В. Г. Максимова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 253 с.

375. Уголовный кодекс Республики Таджикистан [Электронный ресурс] / UNODC. Офиц. сайт Управл. ООН по наркотикам и преступности. – Режим доступа : <https://www.unodc.org/tldb/pdf/TAJ-CriminalCode.pdf>. – Заголовок з экрана.

376. Уголовный кодекс Республики Узбекистан (с изменениями и дополнениями на 15 июля 2001 г.) / вступ. статья М. Х. Рустамбаева, А. С. Якубова, З. Х. Гулямова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 338 с.

377. Уголовный кодекс Российской Федерации / Информационный портал «Уголовное право РФ». Уголовный кодекс РФ. – Режим доступа : <http://www.ugkodeks.ru>. – Заголовок з экрана.

378. Уголовный кодекс Турции / предисл. доц. Н. Сафарова и докт. права Х. Аджара ; науч. ред. и пер. с турец. Н. Сафарова и Х. Бабасева. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 374 с.

379. Уголовный кодекс Украинской ССР : научн.-практ. коммент. / Н. Ф. Антонов, М. И. Бажанов, Ф. Г. Бурчак и др. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 880 с.

380. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / науч. ред. и вступ. статья проф. Д. А. Шестакова ; предисл. докт. права Г.-Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 524 с.

381. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой ; пер. с фр. и предисл. Н. Е. Крыловой. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 650 с.

382. Уголовный кодекс Швейцарии / науч. ред., предисл. и пер. с нем. А. В. Серебренниковой. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 350 с.

383. Уголовный кодекс Швеции / науч. ред. проф. Н. Ф. Кузнецова и С. С. Беляев ; пер. С. С. Беляева. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 320 с.

384. Уголовный кодекс Эстонской республики / науч. ред. и пер. с эстон. В. В. Запелалова, вступ. статья Н. И. Мацнева. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 262 с.

385. Уголовный кодекс Японии (с измен. и дополн. на 1 янв. 2002 г.) / пер. с яп. В. Н. Еремина ; науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 224 с.

386. Українське кримінальне право. Загальна частина : підруч. / за заг. ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.

387. Ус, О. В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину : моногр. / О. В. Ус. – Х. : Вид. ФО-П Вапнярчук Н. М., 2007. – 264 с.

388. Устав Международного военного трибунала для Дальнего Востока от 19 янв. 1946 г. (г. Токио) [Электронный ресурс] / Законы России. – Режим доступа: http://lawrussia.ru/texts/legal_382/doc382a860x217.htm. – Заголовок з екрана.

389. Устав Международного военного Трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси от 8 авг. 1945 г. [Электронный ресурс] / Офиц. сайт Верховной Рады Украины. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_201/conv. – Заголовок з екрана.

390. Устав Международного уголовного Трибунала по бывшей Югославии : принят 22 февр. 1993 г. резолюцией Совета Безопасности ООН № 808 [Электронный ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml>. – Заголовок з екрана.

391. Устав Международного уголовного Трибунала по Руанде : принят 8 нояб. 1994 г. резолюцией Совета Безопасности ООН № 955 [Электронный ресурс] / Офиц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d65. – Заголовок з екрана.

392. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда : міжнародний договір від 26 червня 1945 р. [Электронный ресурс] / Офиц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

393. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда : міжнародний договір від 26 черв. 1945 р. [Электронный ресурс] / Офиц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010. – Заголовок з екрана.

394. Устав Специального суда по Сьерра-Леоне : соглашение ООН и правительства Сьерра-Леоне от 16 янв. 2002 г. [Электронный ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/bylaws/charter_sierra.pdf. – Заголовок з екрана.

395. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве / Б. С. Утевский. – М. : Госюриздат, 1950. – 318 с.

396. Ухвала Колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 жовт. 2012 р. [Электронный ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступа : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27192057>. – Заголовок з екрана.

397. Ухвала Колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15 верес. 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний держ. реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18246119>. – Заголовок з екрана.
398. Фесенко Є. В. Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї концепції / Є. В. Фесенко // Адвокат. – 2003. – № 6. – С. 9 – 12.
399. Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению / И. Г. Филановский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1970. – 174 с.
400. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.
401. Філоненко М. М. Психологія спілкування : підруч. / М. М. Філоненко. – К. : Центр учб. л-ри., 2008. – 224 с.
402. Фойницкий И. Я. Курс уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личные и имущественные / Посмертное 7-е изд. с доп. и пересмотр. А. А. Жижиленко. – Петроград : Тип. М. Меркушева, 1916. – 443 с.
403. Фридинский С. Н. Публичные призывы к осуществлению экстремисткой деятельности : уголовно-правовая характеристика и вопросы квалификации / С. Н. Фридинский // Юристы-правоведы. – 2008. – № 4. – С. 67 – 71.
404. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч. / О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
405. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. вищих навч. закл. / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2004. – 488 с.
406. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов // Сб. уч. тр. Свердл. юрид. ин-та. – 1969. – Вып. 10. – С. 184 – 225.
407. Харченко В. Б. Уголовное право Украины. Особенная часть в вопросах и ответах : конспект лекций / В. Б. Харченко, Б. Ф. Перекрестов. – К. : Атика, 2002. – 256 с.
408. Чорний Р. Л. Проблеми вдосконалення закону про кримінальну відповідальність за деякі злочини проти основ національної безпеки України / Р. Л. Чорний // Юрид. наук. електрон. журн. : електрон. наук. вид. – 2015. – № 1. – С. 186 – 189.
409. Чорний Р. Л. Проблеми поняття злочинів, передбачених у розділі І Особливої частини КК України / Р. Л. Чорний // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. : юрид. – 2013. – № 2. – С. 346 – 357.
410. Чорний Р. Л. Система злочинів проти безпеки держави за Кримінальним кодексом України / Р. Л. Чорний // Унів. наук. зап. – 2013. – № 1 (45). – С. 261 – 272.
411. Чуваков О. А. Основи національної безпеки як об'єкт кримінально-правової охорони / О. А. Чуваков / 10 років чинності Кримінального кодексу України : пробл. застосув., удоскон. та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13-14 жовт. 2011 р.) / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – С. 387 – 391.
412. Шайкевич С. О. О подстрекателях / С. О. Шайкевич // Журн. М-ва юстиции. – 1861. – Т. XXVI. – Ч. II. – С. 211 – 232.

413. Шевчук А. В. Кримінальне право України (Особлива частина) : навч. посіб. / М. Д. Дякур, А. В. Шевчук. – Чернівці : Друк Арт, 2010. – 304 с.

414. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 3-тє. – К. : Реферат, 2010. – С. 468.

415. Шибзухов З. А. Уголовная ответственность за публичные призывы к осуществлению террористической деятельности или публичное оправдание терроризма : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; уголовно-исполнительное право» / З. А. Шибзухов. – М. : Б. и., 2012. – 26 с. [Электронный ресурс] / Офиц. сайт Акад. Ген. прокуратуры Росс. Фед. – Режим доступа : <http://www.agprf.org/aspirant/2012/shibzuhov.rtf>. – Заголовок з екрана.

416. Шиканова Е. Г. Территориальная целостность и суверенитет как основные объекты обеспечения национальной безопасности Российской Федерации в современный период / Е. Г. Шиканова // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского. – 2014. – № 3. – С. 273 – 279.

417. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : моногр. / Л. М. Шипілов. – Х. : ФІНН, 2009. – 216 с.

418. Энциклопедия уголовного права : в 35 т. / изд. проф. Малинина. – СПб. : ГКА, 2005. – Т. 4. Состав преступления. – 2005. – 798 с.

419. Энциклопедия уголовного права : в 35 т. / изд. проф. Малинина. – СПб. : ГКА, 2005. – Т. 26. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства. – 2015. – 664 с.

420. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2 : Д-Й. – 744 с.

421. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А-Г. – 672 с.

422. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5 : П-С. – 736 с.

423. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2004 – Т. 6 : Т-Я. – 768 с.

424. Ярмиш Н. Проблеми кваліфікації злочинів, вчинених групою осіб за попередньою змовою / Н. Ярмиш // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2010. – № 4. – С. 53 – 58.

Наукове видання

РУБАЩЕНКО

Микола Анатолійович

кандидат юридичних наук

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ
І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ**

Монографія

Видано в авторській редакції

Підписано до друку 06.10.2015.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 16,62. Обл.-вид. арк. 16,86. Вид. № 1519
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевського, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції –
серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80